

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць

Випуск 10

Чернігів
2007-2008

Управління культури і туризму Чернігівської облдержадміністрації
Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць
Випуск 10

**Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ
2007–2008**

У десятому випуску збірника вміщені каталоги музейних колекцій, статті, присвячені окремим пам'яткам і збіркам, матеріали з історії музею, краєзнавства, біографістики, тематичний та іменний (авторів) покажчики публікацій, оприлюднених у 1–10 випусках “Скарбниці”. В окрему рубрику виділені повідомлення, виголошені в 2006 році на музейних читаннях “Героїв слава не згасне” з нагоди 65-річчя початку Великої Вітчизняної війни.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:	О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (відповідальний редактор), С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Адреса редакції збірника:	14000, м. Чернігів, вул. Горького, 4 Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського
Комп'ютерний набір:	І.П. Цикунова
Фото:	В.М. Вермієнка, С.М. Луговського
Технічний редактор:	Ю.С. Шикоряк
Комп'ютерна верстка:	Л.Є. Матвійчук

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.10 /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2007–2008. – 204 с.

Твори М.І. Денисенка в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

16 грудня 2007 року виповнилося 90 років від дня народження відомого художника-кераміста Михайла Івановича Денисенка (1917–2000). Його творчість, в якій органічно поєднуються народні традиції та професіоналізм, великий досвід і природний художній смак, стала визначним явищем у сучасному українському декоративному мистецтві.

Походить Михайло Іванович з роду гончарів з діда-прадіда із села Олешня – одного з найбільших і найдавніших гончарних осередків Чернігівщини. Ще змалку у нього виявилися творчі здібності: він гарно ліпив, малював, тонко відчуваючи колір. Під впливом діда опанував гончарську справу. Дитячі захоплення привели М.І. Денисенка спочатку до Київського художнього технікуму на відділення живопису (1931–1934), потім до скульптурного класу Харківської художньої школи (1936–1941). Михайло Іванович успішно закінчив навчання, отримав ґрунтовну і різнобічну фахову освіту. Його вчителями були такі метри українського живопису як К. Трохименко, І. Їжакевич, М. Дерегус, І. Хворостецький, В. Касіян, скульптуру викладала Е. Блох – вихованка видатного французького скульптора О. Родена.

Становлення М.І. Денисенка як художника-кераміста починається одночасно з призначенням у 1949 р. за рекомендацією Спілки художників України на посаду головного художника Васильківського майолікового заводу. Під його керівництвом невелике рядове підприємство перетворилося на всесвітньовідоме виробництво, а продукція заводу отримала назву “Васильківська майоліка”.

Роботу головного художника Михайло Іванович вдало поєднував із творчою діяльністю. Він є автором численних майолікових композицій, декоративної скульптури, декоративного та ужиткового посуду, що становить більшу частину творчого доробку майстра. Творчість М.І. Денисенка ґрунтується на кращих народних традиціях різних регіонів України. Особливо відчутні впливи чернігівського та київського гончарства. Витонченість форм, використання темних ангобів та полив із вкрапленням ще більш темних або світлих плям запозичені в олешнянських майстрів. Соковиті розписи з великомасштабним рослинним орнаментом на світлому тлі – вплив васильківської кераміки.

Все своє життя Михайло Іванович приділяв велику увагу збереженню та розвитку традицій народного гончарства. У 1980-х роках допомагав троюрідному брату і однодумцю по мистецтву Григорію Павловичу Денисенку відроджувати керамічний осередок в рідній Олешні.

Михайло Іванович не тільки брав участь у налагодженні технологічного процесу, розробці зразків масової продукції, а й створив низку оригінальних творів. Деякі з них надійшли до колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (№ 5, 6 каталога).

З 1949 р. Михайло Іванович – постійний учасник вітчизняних та міжнародних виставок. Його твори зберігаються у 24 музеях України, Росії, у приватних колекціях. За досягнення в галузі української кераміки М.І. Денисенко отримав почесне звання “Заслужений діяч мистецтв України” (1995), став лауреатом престижної премії імені К. Білокур (1996).

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського є 46 робіт майстра, датованих 1960-ми–1980-ми роками. Його тарелі, миски, глеки, кухлі, барила близькі до

М.І. Денисенко за роботою. 1980-і роки.

ми: по підсушеній поверхні спочатку однією фарбою виводиться контур малюнка, потім іде розпис іншими кольорами, виріб випалюється, вкривається прозорою свинцевою поливою і випалюється вдруге. Використовує майстер і стародавню фляндрівку, тобто розпис рідкими кольоровими глинами з наступним розтягуванням їх, внаслідок чого фарби змішуються і утворюють різнокольорові кривульки (№ 19).

Стримані геометричні орнаменти, розкішні рослинні мотиви, різноманітні сюжетні композиції, як правило, майже суцільно вкривають поверхні виробів. А поєднання ніжних зелених, яскравих окристик, різних відтінків коричневих кольорів на світлому тлі надає творам святкового небуденного вигляду. Особливий декоративний ефект створюють розписи блискучими поливами по темному матовому тлі (№ 9, 15). Не менш цікавими є теракотові вироби, прикрашені композиціями, виконаними білими та сірими ангобами. Для більшої виразності контури таких зображень автор часто підкреслює гравіруванням (№ 8, 28, 31, 33).

Як творча особистість М.І. Денисенко привніс у мистецтво кераміки власне розуміння образності, нові концепції кольорових рішень. У цьому сенсі показовою є миска "Вечеря" (№ 18), оздоблена скромним, лаконічним орнаментом на світло-коричневому тлі прокладені горизонтальні прямі та зубчасті смуги темно-синього, темно-бежевого та коричневого кольорів, які перериваються рядком світло-бежевих квадратів, що імітують вікна і асоціативно викликають в уяві образ тихого надвечірнього села.

На особливу увагу заслуговують декоративні блюда та тарелі М.І. Денисенка, присвячені історичним подіям, ювілеям видатних діячів культури, ушлюбленим народним героям, побуту та звичаям українського народу (№ 2, 4, 26, 29, 30). В цілому трактування образів близьке до народного живопису, але чіткість у побудові композицій, точність співвідношення кольорів і відтінків, колористичне багатство, впевненість мазків засвідчують великий професіоналізм автора.

Каталог творів М.І. Денисенка є одним із розділів "Каталога сучасної авторської кераміки в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського". Твори розміщені за алфавітом назв у хронологічному порядку. Розміри подаються у сантиметрах: Н – висота, D – діаметр вінців, d – діаметр донця. У каталозі містяться інвентарний номер, відомості про час і місце створення, короткий опис, зазначені матеріал і техніка та джерело надходження до музею.

1. Твори М.І. Денисенка в колекції музею

Інв. № ИК-448

Інв. № ИК-274

Інв. № ИК-332

Інв. № ИК-444

Інв. № ИК-962

Інв. № ИК-445

2. Твори М.І. Денисенка в колекції музею

Інв. № ИК-409

Інв. № ИК-140

Інв. № ИК-443

Інв. № ИК-138

Інв. № ИК-449

Інв. № ИК-447

3. Твори М.І. Денисенка в колекції музею

Інв. № ИК-631

Інв. № ИК-630

Інв. № ИК-632

Інв. № ИК-629

Інв. № ИК-448

Інв. № ИК-225

4. Твори М.І. Денисенка в колекції музею

Інв. № ИК-411

Інв. № ИК-133

Інв. № ИК-139

Інв. № ИК-626

5. Твори М.І. Денисенка в колекції музею

ІНВ. № ИК-137

ІНВ. № ИК-134

ІНВ. № ИК-135

ІНВ. № ИК-131

ІНВ. № ИК-996

Б. Твори М.І. Денисенка в колекції музею

Інв. № ИК-207

Інв. № ИК-628

Інв. № ВВ-208

Інв. № ИК-410

Інв. № ИК-827

Інв. № ИК-132

1. Барильце декоративне “Сонячне”. 1972 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Тулуб циліндричний, горизонтально видовжений, дещо розширений посередині; на чотирьох ніжках, угорі по центру невисока вузька шийка та петлеподібна ручка. Декороване розписом: на білому тлі по всій поверхні квітучі гілки, на боках – вихрові розетки. Кольори розпису: коричневий, червоно-коричневий, зелений, жовтуватий.

На денці чорною фарбою підполивний напис: “31 грудня /Мих. Денисенко/ 1972”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, ліплення, підполивний розпис, випалювання.

41 × 46 × 49 см.

Інв. № Ик-446.

Подароване автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини* в 1986 р.

2. Блюдо декоративне “100-річчя від дня смерті Т.Г. Шевченка”. 1961 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругле, з великим дзеркалом, вузьким невисоким розлогим бортиком. Декороване гравіруванням та розписом: на жовтувато-коричневому тлі дзеркала – погрудний портрет Т.Г. Шевченка, під ним напис: “Т. Шевченко”; по бортику – стилізований рослинний орнамент, унизу – дати “1861–1961”. Кольори розпису: чорний, коричневий, зелений, білий.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Н – 3,5 см, D – 39 см.

Інв. № Ик-444.

Подароване автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

3. Блюдо декоративне “Мене там мати повила”. 1961 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругле, сферично увігнуте. Декороване розписом: по всій поверхні на світло-бежевому тлі ліворуч – портрет молодого Т.Г. Шевченка, праворуч – хата, під нею напис у 4 рядки: “Мене там /мати/ повила/ Т. Шевченко”. Кольори розпису: світло-коричневий, темно-коричневий, зелений.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 4 см, D – 27,5 см.

Інв. № Ик-445.

Подароване автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

4. Блюдо декоративне “Київ величний”. 1982 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругле, з великим дзеркалом, вузьким невисоким розлогим бортиком та розгорнутими назовні вінцями. Декороване розписом: на дзеркалі на білому тлі в оточенні стилізованого рослинного орнаменту поясне зображення давньоруського воїна, над ним веселка, вище птах Сирич. Кольори розпису: зелений, темно-коричневий, червонувато-коричневий, жовтий, білий.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”.

Шамот, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 8 см, D – 64 см.

Інв. № Ик-274.

Надійшло з Дирекції художніх виставок України в 1983 р.

5. Ваза для квітів. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської обл.

На невисокій основі; тулуб присадкуватий округлий, угорі плавно звужується і переходить у коротку, розширену біля вінців, шийку з відігнутими назовні вінцями-валиком. Суцільно вкрита поливами різних відтінків коричневого та зеленого кольорів. Декорована гравірованим орнаментом: у верхній частині тулуба прямі та хвилясті лінії, круглі заглиблення, на шийці – смуга заглиблень у колах.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, декорування поливами, випалювання.

Н – 36,5 см, D – 14 см, d – 11 см.

Інв. № Ик-952.

Надійшла у складі колекції музею ліквідованої Чернігівської фабрики музичних інструментів у 2004 р.

6. Ваза для квітів. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської обл.

На невисокій основі; тулуб кулястий; шийка висока, широка, вінця прямі; дві маленькі округлі ручки. Декорована гравірованим орнаментом: на плечах смуга овальних заглиблень, на шийці унизу – кола в обрамленні прямих концентричних ліній, біля вінців – випуклі концентричні смуги.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”.

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 36,5 см, D – 14 см, d – 11,5 см.

Інв. № Ик-332.

Куплена у автора в 1984 р.

7. Глек “Косовиця”. 1971 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Тулуб видовжений, плавно розширюється угору та заокруглюється на плечах; шийка коротка широка, розширена біля вінців, з носиком; ручка масивна. Суцільно вкритий поливою різних відтінків коричневого та зеленого кольорів. Декорований гравірованим орнаментом: на плечах три концентричні смуги овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко/ 1971”.

Глина, полива; відливання у формі, гравірування, декорування поливами, випалювання.

Н – 34 см, D – 15 см, d – 11,5 см.

Інв. № Ик-443.

Подарований автором у 1986 р.

8. Глек декоративний. 1977 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

На невисокій основі; тулуб видовжений, присадкуватий, майже циліндричної форми, трохи розширений до пліч, угорі дещо звужується і плавно переходить у широку, розширену

біля вінців шийку, з носиком; ручка масивна. Декорований гравіруванням та розписом: на теракотовому тлі – гілки з великими квітами та листям. Кольори розпису: білий, темно-сірий. Основа та вінця зовні вкриті кольоровою поливою.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис “Мих. Денисенко/ 1977”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, ліплення, гравірування, розпис, випалювання.

Н – 40 см, D – 17 см, d – 12 см.

Інв. № Ик-449.

Подарований автором у 1986 р.

9. Глек “Спрага”. 1970-і рр.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Тулуб присадкуватий, майже циліндричний, розширений на плечах; шийка широка, коротка, з носиком; ручка петлеподібна масивна. Декорований розписом: на матовому темно-сірому тлі – широка смуга стилізованого рослинного орнаменту, обрамлена концентричними прямими і хвилястими лініями. Кольори розпису: коричневий, чорний.

На ручці коричневою поливою підпис: “М. Денисенко”.

Глина, полива, ангоби; відливання у формі, розпис поливами, випалювання.

Н – 23,5 см, D – 11 см, d – 8 см.

Інв. № Ик-447.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

10–11. Кахлі. 1970-і рр.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Квадратні, плескати. Декоровані розписом: на білому тлі – квітуча гілка. Кольори розпису: темно-коричневий, зелений, гірчичний.

На інв. № 448/2 у лівому нижньому куті по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”. На звороті гравірована сітка.

Глина, полива, ангоби; штампування, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

15,5 × 15,4 см; 15 × 15 см.

Інв. № Ик-448/1-2.

Подаровані автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

12. Кахля. 1970-і рр.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Квадратна, плеската. Декорована розписом: на білому тлі – зігнута квітуча гілка. Кольори розпису: темно-коричневий, різні відтінки зеленого та гірчичного.

Глина, полива, ангоби; штампування, підполивний розпис, випалювання.

15 × 15 см.

Інв. № Ик-630.

Куплена у автора після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

13. Кахля. 1970-і рр.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Квадратна, плеската. Декорована розписом: на білому тлі – квітуча гілка з пташкою.

Кольори розпису: темно-коричневий, різні відтінки зеленого та гірчичного.

Глина, полива, ангоби; штампування, підполивний розпис, випалювання.

15 × 15 см.

Інв. № Ик-631.

Куплена у автора після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної Спілки художників України в 1990 р.

14. Кахля. 1970-і рр.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Квадратна, плеската. Декорована розписом: на білому тлі – пташка на квітучій гілці з шишкоподібною квіткою. Кольори розпису: темно-коричневий, яскраво-коричневий, зелений, гірчичний. У нижньому лівому кутку підполивний підпис: “Мих. Денисенко”.

Глина, полива, ангоби; штампування, підполивний розпис, випалювання.

15 × 15 см.

Інв. № Ик-632.

Куплена у автора після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

15. Кухоль “Осінь”. 1972 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Тулуб присадкуватий, циліндричний, трохи розширений на плечах; шийка коротка, широка; ручка масивна. Декорований розписом: на матовому темно-сірому тлі – стилізовані рослинні мотиви видовженої форми, обрамлені прямими концентричними лініями. Кольори розпису: коричневий, чорний.

На денці продряпаний після випалювання (?) напис: “Мих. Денисенко / м. Васильків”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, ліплення, розпис поливами, випалювання.

Н – 18 см, D – 12 см, d – 9,5 см.

Інв. № Ик-140.

Куплений у автора в 1979 р.

16. Миска декоративна. 1962 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, високим бортиком, трохи відігнутим назовні. Декорована розписом: на дзеркалі на білому тлі – стилізована п'ятипелюсткова квітка з п'ятикутником, заповненим спіраллю, колами, кружечками; по бортику на зеленому тлі – прямі та зубчасті концентричні лінії. Кольори розпису: різні відтінки зеленого та коричневого.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 4,5 см, D – 24,5 см.

Інв. № Ик-411.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

17. Миска “Орнамент”. 1974 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з маленьким дзеркалом, високим бортиком та прямими вінцями. Декорована розписом: на охристому тлі на дзеркалі та нижній частині бортика – крапки, концентричні прямі та хвилясті лінії, вертикальні риси, які утворюють складної конфігурації

геометризовану квітку; по бортику угорі – концентричні прямі та хвилясті лінії. Кольори розпису: зелений, жовтувато-білий, різні відтінки коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко/ 1974”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, випалювання.

Н – 8,5 см, D – 18,5 см.

Інв. № Ик-139.

Куплена у автора в 1979 р.

18. Миска “Вечеря”. 1988 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з маленьким дзеркалом, широким розлогим бортиком та прямими вінцями. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – спіраль, на бортику – концентричні прямі та зубчасті лінії, які у верхній частині перериваються квадратами, що імітують вікна. Кольори розпису: різні відтінки бежевого, коричневий, темно-синій.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко/1988 р.”.

Шамот, ангоби; формування на крузі, розпис, випалювання.

Н – 10 см, D – 29,5 см.

Інв. № Ик-626.

Куплена у автора після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

19. Миска “Врожайна”. 1980-і рр.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими плескатими вінцями. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – вихрова розетка, по бортику – концентричні прямі та хвилясті лінії, завитки. Кольори розпису: різні відтінки коричневого, білий, зелений, гірчичний.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, випалювання.

Н – 15,5 см, D – 34 см.

Інв. № Вв-208.

Подарована автором після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

20. Набір посуду “Жовтий”. 1962 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Складається з трьох предметів:

1. **Глечик.** Тулуб циліндричний, трохи звужений угорі; вінця прямі з ледве помітним носиком; ручка напівовальна. Декорований розписом: на світло-бежевому тлі – вертикальні змієвидні мотиви, на вінцях – смуга яскраво-коричневої поливи, яка тонкими лініями стікає по тулубу. Кольори розпису: темно-коричневий, яскраво-коричневий, зелений.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис: “Мих. Денисенко”.

Н – 21,5 см, D – 11,5 см, d – 12,2 см.

2. **Кухоль.** За формою та декором подібний до глечика. Без носика.

Н – 11,5 см, D – 7,5 см, d – 8 см.

3. **Полоскальниця.** Кругла, бортик високий, трохи розширений угорі; вінця заокруглені; дві горизонтальні плескаті ручки розташовані на рівні вінців. Декорована

розписом: на світло-бежевому тлі – кружечки та горизонтальні риски. Кольори розпису: темно-коричневий, яскраво-коричневий, зелений.

Н – 5,5 см, D – 14 см, d – 9,5 см.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Інв. № Ик-410.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

21. Набір посуду “Мрія”. 1966 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Складається з трьох предметів:

1. **Глечик.** Тулуб овальний, плавно переходить у коротку вузьку, трохи розширену до вінців шийку, вінця відігнуті назовні, з носиком; на шийці валик, до якого кріпиться петлеподібна ручка. Вкритий жовтою з яскраво-коричневими плямами та потьокками поливою.

На денці напівстертий напис: “Денисенко /м. Васильків”.

Н – 29,5 см, D – 6,5 см, d – 8,5 см.

2–3. **Кухлі.** За формою та декором подібні до глечика. Без носиків.

Н – 10,5 см, D – 7,5 см, d – 5 см.

Глина, полива; відливання у формі, декорування поливами, випалювання.

Інв. № Ик-409.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

22. Набір посуду “Медок”. 1970 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Складається з трьох предметів:

1. **Глечик.** Тулуб заокруглений на плечах, звужується до денця; шийка коротка широка, вінця прямі, з носиком; ручка масивна петлеподібна. Декорований розписом та гравіруванням: на зеленувато-коричневому тлі на плечах – хвиляста лінія, обрамлена концентричними гравірованими смугами з овальними заглибленнями та прямими лініями. Колір розпису: бежевий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1970”.

Н – 19,5 см, D – 12 см, d – 9 см.

2. **Кухлик.** За формою та декором подібний до глечика. Без носика.

Н – 9 см, D – 9 см, d – 6 см.

3. **Миска.** Глибока, з маленьким дзеркалом, розлогим широким бортиком, прямими вінцями. За декором подібна до глечика.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1970/ м. Васильків”.

Н – 9 см, D – 24 см, d – 9,5 см.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, ліплення, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Інв. № Ик-138.

Куплений у автора в 1979 р.

23. Набір посуду “Струмок”. 1972 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Складається з трьох предметів:

1. **Глечик.** Тулуб округлий, звужений до денця; шийка коротка вузька, вінця відігнуті назовні, з носиком, на шийці – валик, до якого кріпиться петлеподібна ручка. Декорований розписом: на біло-зеленому тлі – стилізовані рослинні мотиви, обрамлені концентричними хвилястими і прямими лініями; нижня частина глечика білого кольору. Кольори розпису: зелений, різні відтінки коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1972”.

H – 21 см, D – 6,5 см, d – 8,5 см.

2–3. **Кухлики.** Тулуб циліндричний, трохи розширений угорі; вінця прямі; ручка петлеподібна. Декоровані розписом, подібним до розпису на глечику.

H – 8 см, H – 7,5 см, D – 9,5 см, d – 7 см.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, ліплення, підполивний розпис, випалювання.

Інв. № Ик-137.

Куплений у автора в 1979 р.

24. Набір посуду, присвячений 1500-річному ювілею Києва. 1982 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Складається з п'яти предметів:

1. **Глек.** Тулуб округлий, звужується до денця; шийка коротка, широка, з носиком; ручка масивна. Декорований розписом: на бежевому тлі – квітучі гілки, обрамлені концентричними прямими та зубчастими смугами. На шийці напис: “Киеву слава”. Кольори розпису: різні відтінки зеленого та коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1982”.

H – 34,5 см, D – 15 см, d – 11,5 см.

2. **Миска.** Кругла, з маленьким дзеркалом, широким розлогим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на бежевому тлі на дзеркалі – квітуча гілка в обрамленні концентричних ліній і смуги з крапок між ними; на вінцях – прямі і хвиляста з крапками лінії. По нижньому краю бортика напис: “Сестра Либедь”. Кольори розпису: різні відтінки зеленого та коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1982”.

H – 9,5 см, D – 29 см.

3–5. **Кухлі.** Циліндричної форми, з ручкою. Декоровані написами: 1) “Брат Щек”, 2) “Брат Кий”, 3) “Брат Хорив” в обрамленні концентричних прямих, хвилястих та зубчастих смуг. Кольори розпису: різні відтінки зеленого та коричневого.

На денцях усіх кухлів по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1982/ м. Васильків”.

H – 10 см, D – 12,5 см, d – 12,5 см.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Інв. № Ик-225.

Куплений у автора в 1982 р.

25. Пласт декоративний “Ми такі паровані”. 1986 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Прямокутний із заокругленими кутами, бортик невисокий прямий, з ліпною фігурною верхівкою. Декорований розписом: на яскраво-коричневому тлі – два вазони з квітучими гілками, з'єднані кільцем, на якому сидить пташка. Кольори розпису: білий, темно-сірий.

На тильному боці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1986”.

23 × 25 × 4 см.

Шамот, ангоби; ліплення, розпис, випалювання.

Інв. № Ик-629.

Куплений у автора після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

26. Таріль декоративна “Танок”. 1978 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, невисоким відігнутих назовні бортиком. Декорована розписом: на білому тлі на дзеркалі в оточенні стилізованого рослинного орнаменту танцюють дівчина та парубок в українському вбранні. Кольори розпису: темно-коричневий, червоно-коричневий, зелений, гірчичний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /1978”.

Шамот, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5 см, D – 40 см.

Інв. № Ик-131.

Куплена у автора в 1978 р.

27. Таріль декоративна “Лісова гуща”. 1978 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, низьким нешироким майже горизонтальним бортиком. Декорована розписом: на дзеркалі на жовтувато-коричневому тлі – лось в оточенні стилізованого рослинного орнаменту. Кольори розпису: темно-коричневий, зелений.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /м. Васильків/ 1978 р.”.

Шамот, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 4 см, D – 35 см.

Інв. № Ик-132.

Куплена у автора в 1978 р.

28. Таріль декоративна “Соловейко”. 1978 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, нешироким високо піднятим і відігнутих назовні бортиком. Декорована розписом: на теракотовому тлі на дзеркалі – пташка, що сидить на квітучій гілці, по бортику смуги з навскісних ліній та заглиблень. Кольори розпису: білий, сірий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /м. Васильків/ 1978 р.”.

Глина, ангоби; формування на крузі, розпис, гравірування, випалювання.

Н – 4,9 см, D – 30 см.

Інв. № Ик-133.

Куплена у автора в 1978 р.

29. Таріль декоративна “Козак Мамай”. 1978 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, сферично увігнута. Декорована розписом: по всій поверхні на бежевому тлі в оточенні стилізованого рослинного орнаменту – козак, який сидить, підібравши “потурецьки” ноги, та грає на бандурі. Кольори розпису: зелений, різні відтінки коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /м. Васильків/ 1978 р.”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 3,5 см, D – 22 см.

Інв. № Ик-134.

Куплена у автора в 1978 р.

30. Таріль декоративна “Максим Кривоніс”. 1978 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, нешироким крутим бортиком. Декорована розписом: на дзеркалі на бежевому тлі в оточенні стилізованого рослинного орнаменту – на повний зріст козак із шаблею в руці. Кольори розпису: коричневий, яскраво-коричневий, гірчичний, зелений.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко /м. Васильків/ 1978 р.”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 3,5 см, D – 28 см.

Інв. № Ик-135.

Куплена у автора в 1978 р.

31. Таріль декоративна “Квітка”. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, вузьким високо піднятим і відігнутих назовні бортиком. Декорована розписом: на теракотовому тлі на дзеркалі – велика квітуча гілка, по бортику – концентричні прямі та хвилясті лінії. Кольори розпису: білий, сірий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Мих. Денисенко”.

Глина, ангоби; формування на крузі, гравірування, розпис, випалювання.

Н – 4 см, D – 28 см.

Інв. № Вв-207.

Подарована автором після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

32. Таріль декоративна “Веселий козлик”. 1985 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, нешироким високо піднятим і відігнутих назовні бортиком. Декорована розписом: на дзеркалі на білому тлі – козлик в оточенні стилізованого рослинного орнаменту; по бортику на зеленому тлі – концентричні смуги: пряма та з навскієних рисок. Кольори розпису: темно-коричневий, червонувато-коричневий, зелений, жовтий.

На денці темно-коричневим ангобом підпис: “Мих. Денисенко /1985 р.”

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 4 см, D – 24,5 см.

Інв. № Ик-996.

Надійшла до музею в 2008 р. від В.В. Зайченко, якій була подарована автором в 1985 р.

33. Таріль декоративна “Співуча пташка”. 1989 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, вузьким майже прямим бортиком. Декорована розписом: на теракотовому тлі на дзеркалі – пташка, яка сидить на квітучій гілці і співає; по бортику – концентричні прямі та зубчасті смуги. Кольори розпису: білий, коричневий, сірий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Михайло Денисенко. 1989 р.”.

Шамот, ангоби; формування на крузі, гравірування, фляндрівка, розпис, випалювання.

Н – 2,5 см, D – 21 см.

Інв. № Ик-627.

Куплена у автора після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

34. Таріль декоративна “Рости, квітко”. 1989 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська обл.

Кругла, з великим дзеркалом, вузьким високо піднятим бортиком. Декорована розписом: на теракотовому тлі на дзеркалі – квітуча гілка, по бортику – смужка з гілочками і крапками. Кольори розпису: темно-сірий, світло-сірий, білий, коричневий, гірчичний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Михайло Денисенко /1989 р.”.

Шамот, полива, ангоби; формування на крузі, гравірування, розпис ангобами та поливами, випалювання.

Н – 3 см, D – 19,5 см.

Інв. № Ик-628.

Куплена у автора після персональної виставки в Чернігівському осередку Національної спілки художників України в 1990 р.

*Музей народного декоративного мистецтва Чернігівщини – відділ Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. В 1979–2006 роках його експозиція розміщувалася в Катерининській церкві Чернігова.

Бібліографія

1. Данченко Л. Кераміка Михайла Денисенка //Україна. – 1978. – № 36. – С. 24–25.
2. Довідник членів Спілки художників України. – К., 1998. – С. 42.
3. Каталог творів Михайла Івановича Денисенка. – К., 1989.
4. Климчик К. Михайлу Івановичу Денисенку – 60 //Образотворче мистецтво. – 1976. – № 2. – С. 32.
5. Народні художні промисли УРСР. Кераміка. – К., 1986. – С. 61.
6. Придатко Т. Мастер украинской майолики //Декоративное искусство СССР. – 1979. – № 4. – С. 41.
7. Придатко Т. Щедрість творчості //Образотворче мистецтво. – 1978. – № 6. – С. 31.
8. Словник художників України. – К., 1973. – С. 72.
9. Щербак В. Талант сказав слово і в кераміці //Народне мистецтво. – 1999. – № 1–2. – С. 8–10.

Борисоглібський скарб 1957 року в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

На сьогоднішній день вдалося з'ясувати, що у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються знахідки з 10 скарбів, що містили золоті та срібні прикраси давньоруського часу. Два з них – випадкові знахідки, решта – здобуті внаслідок археологічних досліджень. З колекції В.В. Тарновського походять прикраси з п'яти скарбів, виявлених М.Ф. Біляшівським у 1891–1892 рр. під час розкопок на городищі Княжа Гора (с. Пекарі Канівського району Черкаської області). Збереглися два срібні колти зі скарбу, знайденого М.О. Макаренком біля Чернігівського Спаського собору 1923 р., та частина Гущинського скарбу початку 1930-х рр. (Чернігівський район). У повоєнний час надійшли Звениківський монетно-речовий скарб 1971 р. (Ріпкинський район) та скарби з розкопок В.П. Коваленка 1985 р. і М.В. Холостенка 1957 р. на Чернігівському дитинці. Саме останній і є об'єктом нашої уваги.

Наприкінці 1940-х років розпочалася реставрація Борисоглібського собору, зруйнованого під час Другої світової війни. Керував роботами Микола В'ячеславович Холостенко. В 1957 р. біля південного фасаду собору між кутовою пілястрою і першою півколоною досліджувалися залишки паперті та каплиці, мурованих з цегли, аналогічної цеглі стін собору, і пошкоджених численними пізніми похованнями (Рис. 1). За 35 см від стінки прибудови виявили могилу ХІХ ст., розміщену паралельно стіні. При розбиранні завалу кладки між похованням і рештками стіни на рівні давньої підлоги і були знайдені прикраси. Вони лежали компактною групою за 10–12 см від краю котловану могили, серед розвалу цегли та розчину в чорній землі та рештках трухлого дерева¹.

За описом автора знахідки “клад представляв собою спеціально уложенные драгоценные украшения: два серебряных витых браслета были надеты на золотое кольцо со щитком и поставлены под углом друг к другу. Внутри образованного пространства были положены 11 золотых женских украшений и золотое витое кольцо, сложенные в кучку и обмотанные четырьмя золотыми цепочками... Клад, очевидно, был вложен в щель или в нишу стенки паперти и при разрушении стенки оказался в развале”². Після закінчення робіт М.В. Холостенко передав речі до Чернігівського історичного музею³.

Борисоглібський скарб є найбільшим у музейному зібранні з-поміж скарбів давньоруських золотих прикрас, виявлених на території древнього Чернігова. До його складу входять 19 предметів: 2 браслети, 4 ланцюжки, 2 персні, 11 прикрас головного убору. Подібні вироби широко відомі в Києві, Ізяславлі, Переяславлі, на Княжій Горі. Вони відносяться до ІV групи скарбів, захованих між 1170-ми рр. і 1240 р. за Г.Ф. Корзухіною⁴. Автор знахідки зазначав, що Борисоглібський скарб був захований не раніше 30-х рр. ХІІ ст. (завершення спорудження храму)⁵. Таким чином, його хронологічні рамки обмежуються 30-ми рр. ХІІ ст. – 1239 р., коли Чернігів захопив хан Менгу.

В каталозі речі розміщені по групах, нумерація наскрізна. Про кожний предмет подаються наступні відомості: назва, датування, матеріал, техніка, розмір у мм, опис, інвентарний номер. Про окремі, особливо цікаві речі, надана додаткова інформація.

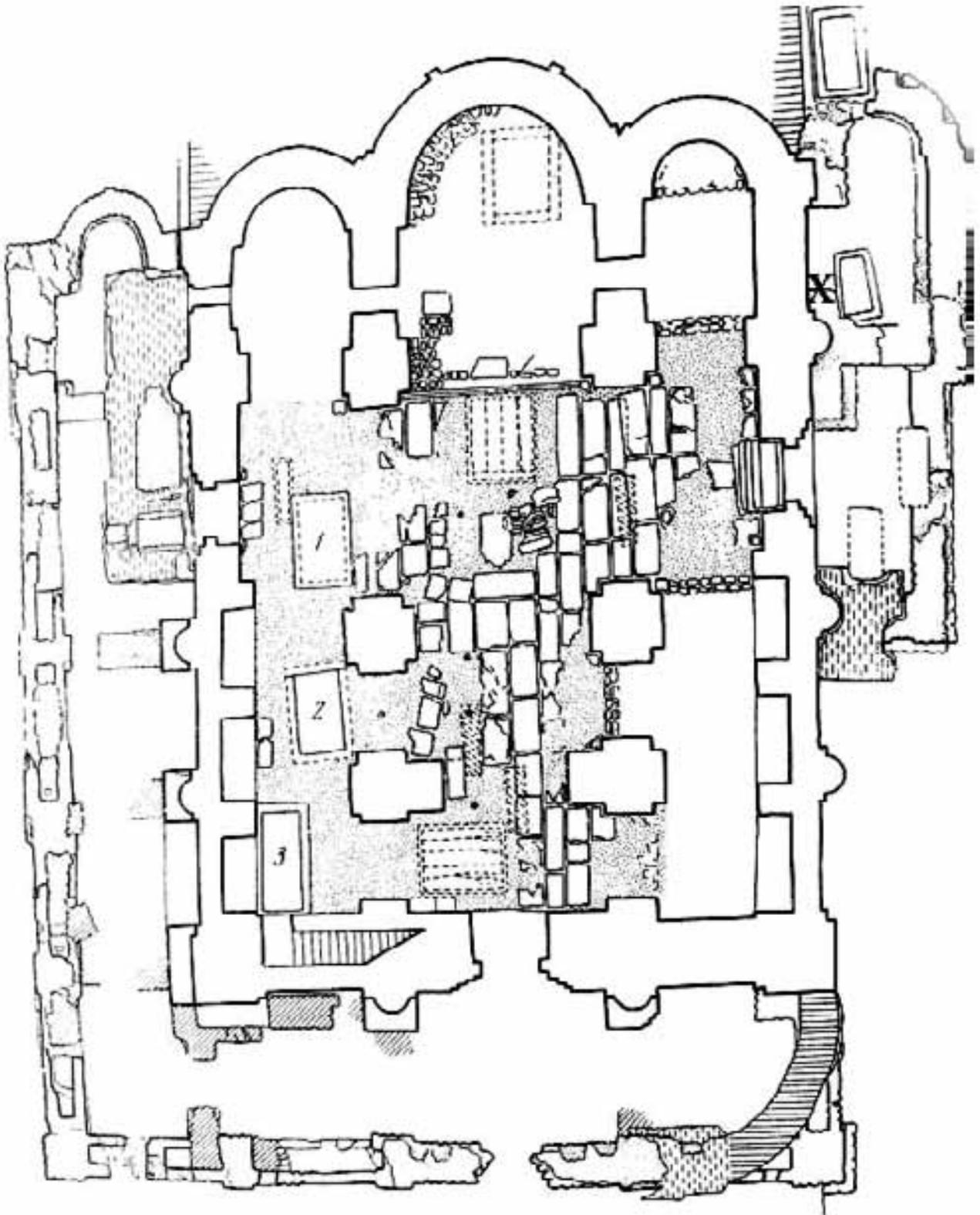

Рис. 1. Борисоглібський собор. План М.В. Холостенка.

X – місце знахідки скарбу.

7. Борисоглібський скарб

ІНВ. № И-5678

ІНВ. № И-5678

ІНВ. № И-5679

ІНВ. № И-5681

ІНВ. № И-5680

ІНВ. № И-5682

ІНВ. № И-5685

ІНВ. № И-5684

8. Борисоглібський скарб

Інв. № И-5672

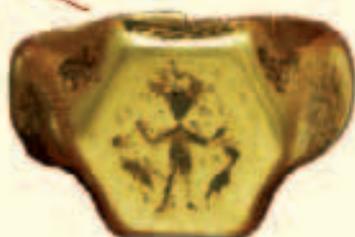
Інв. № И-5663

Інв. № И-5675

Інв. № И-5688

Інв. № И-5674

Інв. № И-5673

9. Борисоглібський скарб

Інв. № И-5690

Інв. № И-5689

Інв. № И-5687

Інв. № И-5688

10. Борисоглібський скарб

№ И-5677

1. Браслет.

Кінець XI – перша половина XIII ст.

Срібло; скань, гравірування, чернь.

72 × 77 × 9; внутрішній діаметр – 62.

Витий з трьох дротів зі сканною перевиттю, масивний, з накладними криноподібними наконечниками, на яких – гравіроване, заповнене черню зображення крина.

Одне закінчення браслета втрачене; сканна перевить збереглась фрагментарно; орнамент погано простежується.

И-5689.

2. Браслет.

Кінець XI – перша половина XIII ст.

Срібло; гравірування, чернь.

72 × 77 × 9; внутрішній діаметр – 61.

Витий з трьох дротів, масивний, з накладними криноподібними наконечниками з насічками по краях. Гравірований орнамент та бічні насічки заповнені черню.

Малюнок погано простежується.

И-5690.

3. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

29 × 28.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома ажурними намистинами. Кільце-основа виготовлене з круглого в перетині дроту, між намистинами обвите сканню. Кінці розплескані, з одного боку – пробитий отвір, інший – закручений у рурочку, відігнуту назовні. Кожну намистину спаяно зі сканного дроту, в місцях з'єднання розміщені кульки зерні, посаженої на кільця. Збереглися дротинки (d – 1 мм) від обнизі перлами.

И-5676.

4. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото, перли; скань, зернь.

31 × 29.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома ажурними намистинами. Один кінець кільця розплесканий, з маленьким отвором, інший – закручений у рурочку, відігнуту назовні. З обох боків кожна намистина відокремлена навитою на кільце-основу сканню. Намистини виготовлені зі сканного дроту, в місцях з'єднання напаяні кульки зерні, посаженої на кільця; додатково обвиті тоненьким дротом (d – 1 мм) з нанизаними на нього перлинками. Збереглися одинадцять перлинок.

И-5677.

Аналогічні скроневі кільця з перлами були знайдені у Чернігові (в 1883 р. біля Борисоглібського собору* та в кургані при показових розкопках Д.Я. Самоквасова на Болдиних горах під час XIV Археологічного з'їзду 1908 р.)⁶ та у Києві (у скарбах 1906 р. біля Михайлівського монастиря на Трьохсвятительській вулиці та 1909 р. біля Десятинної церкви)⁷.

* Щиро дякуємо за надану інформацію співробітникам Ермітажу і особисто Р.С. Мінасяну

5. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

30 × 30.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома ажурними намистинами. Кільце-основа виготовлене з круглого в перетині дроту, між намистинами обвите сканню. Кінці розплескані, з одного боку пробитий отвір, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. Кожну намистину спаяно зі сканного дроту, в місцях з'єднання розміщені кульки зерні, посаженої на кільця. Збереглися два фрагменти дротинок (d – 1 мм) від обнизи перлами.

И-5678.

6. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

24 × 23.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома порожнистими намистинами. Один кінець кільця-основи розплесканий, з маленьким отвором, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. Між намистинами кільце обвите сканню. Намистини бочкоподібної форми, по всій поверхні декоровані зерню, посаженою на кільця.

И-5679.

7. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

24 × 23.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома порожнистими намистинами. Кільце-основа виготовлене з круглого в перетині дроту, між намистинами обвите сканню. Кінці розплескані, з одного боку пробитий отвір, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. Намистини бочкоподібної форми, спаяні з кульок великої зерні, посаженої на кільця.

И-5680.

8. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

26 × 25.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома порожнистими намистинами. Один кінець кільця-основи розплесканий, з маленьким отвором, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. З обох боків кожна намистину відокремлено навитою на кільце-основу сканню. Намистини круглі, прикрашені трьома сканними колами, всередині яких по дві перехрещені лінії з ниток скані з кулькою зерні по центру.

И-5681.

9. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

20 × 17.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома каркасними намистинами. Кільце-основа виготовлене з круглого в перетині дроту, між намистинами обвите сканню. Кінці

розплескані, з одного боку пробитий отвір, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. Намистини циліндричної форми, спаяні з дротинок, на яких розміщені кульки зерні, посадженої на кільця.

И-5682.

10. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

26 × 24.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома порожнистими намистинами. Один кінець кільця-основи розплесканий, з маленьким отвором, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. З обох боків кожну намистину відокремлено навитою на кільце-основу сканню. Намистини круглі, орнаментовані трьома чотирипелюстковими розетками з прорізами між пелюстками і кулькою зерні по центру, обведеними сканними колами.

И-5683.

11. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

22 × 22.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома порожнистими намистинами. Кільце-основа виготовлене з круглого в перетині дроту, між намистинами обвите сканню. Кінці розплескані, з одного боку пробитий отвір, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. Намистини круглі, прикрашені вісьмома колами скані, всередині яких розміщені трикутники зерні. Простір між колами заповнений п'ятьма кульками великої зерні.

И-5684.

12. Кільце скроневе трибусинне.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; скань, зернь.

19 × 18.

Має вигляд кільця з насадженими на нього трьома порожнистими намистинами. Один кінець кільця-основи розплесканий, з маленьким отвором, інший – закручений у рурочку, відігнута назовні. З обох боків кожну намистину відокремлено навитою на кільце-основу сканню. Намистини циліндричної форми, вкриті рядами зерні, посадженої на кільця (на центральній намистині розміщені п'ять рядів зерні, на бічних – по чотири).

И-5685.

13. Колт.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; тиснення, скань, зернь.

32 × 22 × 11; товщина дужки – 1,5.

Зірчастий шестипроменевий (рідкісного типу). Являє собою пустотілу підвіску з однаковими за формою округлими променями. Дужка і застібка розміщені на двох середніх променях (при кріпленні дужки шарнір не використовувався). Верхній промінь та три нижні закінчуються пірамідками з чотирьох кульок зерні. Центральна частина прикрашена трикутниками зерні, промені декоровані комбінацією з кіл скані та трикутників зерні, яка нагадує виноградні грона в завитках лози.

И-5686.

Аналогії подібним виробам на території Русі авторам невідомі. На думку С.С. Рябцевої: "...золотой колт с одинаковыми по форме округлыми лучами, найденный в Чернигове, очень близок к некоторым образцам поздних великоморавских серег с подвеской "корзиночкой"⁸.

14. Ланцожок (фрагмент).

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; плетіння.

Довжина – 220; товщина – 4; діаметр дроту – 1.

Виготовлений з дроту способом об'ємного "ялинкового" плетіння.

И-5672.

15. Ланцожок (фрагмент).

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; плетіння.

Довжина – 220; товщина – 4; діаметр дроту – 1.

Виготовлений з дроту способом об'ємного "ялинкового" плетіння.

И-5673.

16. Ланцожок (фрагмент).

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; плетіння.

Загальна довжина – 167; діаметр ланки – 2,5; кільце – $13 \times 12 \times 1,5$.

Виконаний з плоских кілець способом "якірного" плетіння. З одного краю збереглося замочне кільце з круглого в перетині дроту, на одному кінці якого пробитий отвір, інший – розплесканий та закручений.

И-5674.

17. Ланцожок (фрагмент).

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; плетіння.

Загальна довжина – 151; діаметр ланки – 2,5; кільце – $12 \times 12 \times 1,5$.

Виконаний з плоских кілець способом "якірного" плетіння. Майже посередині – замочне кільце з круглого в перетині дроту, на одному кінці якого пробитий отвір, інший – розплесканий та закручений.

И-5675.

18. Перстень.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото.

Діаметр – 26; внутрішній діаметр – 19; висота – 5.

Масивний, витий з двох дротів, із загостреними незамкненими кінцями, що заходять один за одного на 6 мм.

И-5687.

19. Перстень.

Початок XII – перша половина XIII ст.

Золото; лиття, гравірування, чернь.

Діаметр – 22; внутрішній діаметр – 17; ширина пластини – 10; щиток – 14×14 .

Має пластинчасту дужку зі зведеними незамкненими кінцями та шестигранний щиток. На щитку – заглиблене, із залишками черні зображення постаті людини з піднятими вгору руками, з обох боків від неї – по одному птаху спинами до людини з повернутими до неї головами (популярний у середньовічному мистецтві сюжет “Вознесіння Олександра Македонського”⁹). Бічні грані щитка прикрашені завитками рослинного гравірованого орнаменту, заповненого черню. На внутрішній поверхні щитка продряпані: по центру – чотирикінцевий хрест, в нижньому лівому куті – літера N.

И-5688.

¹Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебського собора в Чернигове //Советская археология. – № 3. – 1962. – С. 235; його ж. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове //Советская археология. – № 2. – 1967. – С. 203–204.

²Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебського собора... – С. 235.

³Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Акт прийому від 15.09.1957 р.

⁴Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.; Л., 1954. – С. 27–32.

⁵Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебського собора... – С. 238.

⁶Ханенко А. Археологическая находка в Чернигове //Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – С. 176 (місце зберігання – С.-Петербург, Державний Ермітаж, відділ археології Східної Європи і Сибіру, кол. 1020/1–16); Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 28.

⁷Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – С. 109, 122, 124. – Табл. XLIV, XLV.

⁸Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. – СПб, 2005. – С. 189.

⁹Даркевич В.П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII века. – М., 1975. – С. 154–159.

Каталог матриць особистих печаток XVIII – початку XX століть Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Збірка матриць печаток Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського почала формуватися ще у середині XIX ст. Колекція музею ґрунтується на трьох основних складових: зібранні українських старожитностей Василя Тарновського-молодшого (далі – М.Т.), яке бере свій початок саме від середини XIX ст.¹; колекції Чернігівської архівної комісії (далі – ЧАК), яка була започаткована наприкінці XIX ст.; нарешті – збірці Чернігівського єпархіального древлесховища (далі – ЧЄД), відкритого для широкого загалу в 1908 р. Вони всі мали як матриці печаток, так і відбитки. Окрім того, численні відбитки печаток містилися на документах.

На 1898 р. у В.В. Тарновського зберігалися 15 печаток: 2 свинцеві печатки руських митрополитів XIII ст.², 10 золотих, срібних та мідних пернів-печаток доби Київської Русі³, 2 мідні печатки XVIII ст. – Миргородського полку та Чернігівського магістрату⁴ та одна невизначена мідна печатка з Хорольського повіту⁵.

У сфрагістичній збірці ЧАК за каталогом 1915 р. налічувалося 67 печаток: 20 цехових, 6 особистих, решта – різноманітних установ⁶. З неї у Чернігівському історичному музеї сьогодні зберігаються (або зберігалися донедавна) лише матриці печаток канцелярії чернігівського губернатора (№ 1233, сучасний інв. № И 3262), чернігівського кравецького цеху⁷ (№ 1251, сучасний інв. № И 3265), ніжинської кравецької управи⁸ (№ 1262, сучасний інв. № И 3265) та особистої печатки М.П. Василева (№ 1242, сучасний інв. № И 3261).

У збірці ЧЄД на 1908 р. містилося лише 4 печатки⁹. Серед них дві єпископські – Варлаама та Філарета Гумілевського (отдел IV, № 20). Вірогідно, остання і тепер зберігається у ЧІМ (сучасний інв. № И 3249). Принаймні, на це вказує матеріал, з якого була виготовлена печатка – кришталь: інших кришталевих печаток у ЧЄД не було.

На виставці XIV археологічного з'їзду, що відбувся в Чернігові у 1908 р., експонувалися 58 печаток¹⁰. Їх надали ЧАК, ЧЄД, Тамбовський музей, Ніжинська міська дума, Д.А. Жоравко-Покорська, А.С. Федоровський. Це були матриці та відбитки печаток установ і приватних осіб. Нині, з представлених на виставці є лише печатки ніжинської кравецької управи¹¹, М.П. Василева та, можливо, “архієпископа Філарета Гумілевського”. Звісно, печатки надходили до чернігівських музеїв і після 1908 р., але внаслідок втрати фондової облікової документації під час Другої світової війни ми не можемо проаналізувати сфрагістичні пам'ятки, які надійшли протягом цього часу.

Характерною рисою каталогів згаданих музеїв і виставки є стислість описів. Отже, дослідник минувшини, у т.ч. і давніх печаток, позбавлений важливої інформації. З метою усунення цієї вади та залучення до наукового обігу практично невідомої для науковців збірки матриць печаток¹² Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського і підготовлений цей каталог.

Печатки у каталозі розміщені у хронологічному порядку. Опис здійснений за наступною схемою: класифікація – печатка або перстень; ім'я власника, його посада або титул; датування; матеріал та техніка виготовлення; форма робочої частини, її розміри; загальна вага печатки (це стосується лише срібних); діаметр отвору для пальця для перневих печаток (ці дані важливі для вивчення антропометричних характеристик); опис ручки або власне кільця; зображення (написи, вирізьблені курсивом – відтворені курсивом);

11. Каталог матриць особистих печаток

Інв. № И-3242

Інв. № И-3244

Інв. № И-3246

Інв. № И-3261

Інв. № И-3260

Інв. № И-3251

Інв. № И-3254

12. Каталог матриць особистих печаток

Інв. № И-3255

Інв. № И-3257

Інв. № И-3258

Інв. № И-3259

Інв. № И-3260

Інв. № И-3264

13. Каталог матриць особистих печаток

Інв. № И-3243

Інв. № И-3247

Інв. № И-3245

Інв. № И-3249

Інв. № И-3248

Інв. № И-3253

14. Каталог матриць особистих печаток

Інв. № И-5248

Інв. № ИМ-542

Інв. № И-5249

Інв. № И-3256

Інв. № ИМ-10

Інв. № И-5251

Шафа з гербом Галаганів

інвентарний номер; походження; коментарі стосовно значних пошкоджень печаток, їхньої атрибуції, походження та призначення.

1. Перстень-печатка М.П. Василева (?). 1753 р.

Срібло; лиття, позолота, карбування, гравіювання.

Овальна, 22 × 19 мм, вага 22 г.

Отвір для пальця – 24 × 22 мм. Кільце прикрашене рослинним орнаментом, на внутрішньому боці вміщений напис: “1753 генвара 30 д”.

Зображення: у картуші – щит з написом: “ВАСІ / ЛЕВ / А”; над щитом – намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту; над наметом – закрита корона, обабіч якої літери “М” та “П”.

Інв. № И 3261.

Походження: Музей Чернігівської архівної комісії, куди надійшов від М. Савина.

2. Печатка невідомого. XVIII ст.

Жовтий метал; лиття, паяння, карбування.

Овальна, 26 × 22 мм.

Висота ручки – 27 мм. Фігурна: у вигляді двох прорізних пластинок, вигнутих у формі дзвона, угорі припаяне кільце з отвором для ланцюжка.

Зображення: у щиті – серце, яке обіймають дві гілки – пальмова (ліворуч) та лаврова (праворуч); над серцем – п'ятизубцева корона.

Інв. № И 3242.

Походження: III Чернігівський радянський музей (Музей поміщицького побуту і мистецтв, створений 1919 р.).

3. Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.

Жовтий метал; лиття, шліфування, карбування, гравіювання.

Овальна, 19 × 14 мм.

Діаметр отвору для пальця – 21 мм. Кільце біля робочої частини прикрашене геометричним орнаментом.

Зображення: у щиті – п'ятипроменева зірка; над щитом – стилізоване зображення корони, обабіч якої – намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту; під щитом – орнамент з кульок.

Інв. № И 3244.

Походження: Музей українських старожитностей В.В. Тарновського.

4. Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.

Жовтий метал, прозорий білий камінь (криштал?); лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 19 × 13 мм.

Діаметр отвору для пальця – 20 мм. Кільце гладке.

Зображення: у щиті – птах з розгорнутим крилом (у профіль), що стоїть на півмісяці (?); над щитом – шолом, обабіч якого – намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту; під щитом – орнамент з косих рисок.

Інв. № И 3246.

Походження: I Чернігівський радянський музей (назва Музею В.В. Тарновського після 1919 р.).

Втрачена верхня третина каменю.

5. Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.

Жовтий метал; лиття, карбування, гравіювання, шліфування.

Овальна, 20 × 16 мм.

Діаметр отвору для пальця – 21 мм. Кільце біля робочої частини прикрашене орнаментом у вигляді косою штрихування, яке замкнуте горизонтальною рисою.

Зображення: між двома пальмовими гілками – півмісяць, під ним – зірка (?), над півмісяцем – корона.

Інв. № И 3250.

Походження: Чернігівський етнографічний музей (створений 1920 р.).

6. Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.

Срібло, сердолік; лиття, позолота, гравіювання.

Овальна, 21 × 18 мм, вага 7,5 г.

Отвір для пальця – 19 × 22 мм. Кільце біля робочої частини прикрашене ромбоподібним орнаментом.

Зображення: у щиті – перехрещені шабля вістрям угору і стріла вістрям униз; над щитом – шолом, увінчаний п'ятизубцевою короною, праворуч щита – воїн в обладунках з луком, ліворуч і під щитом – арматура; до низу щита підвішений на стрічці хрест.

Інв. № И 3251.

Походження: І Чернігівський радянський музей.

7. Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.

Срібло, сердолік; лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Восьмикутна, 16 × 16 мм, вага 6 г.

Отвір для пальця – 18 × 16 мм. Кільце біля робочої частини прикрашене рельєфним литим рослинним орнаментом.

Зображення: у картуші – вензель, над картушем – тризубцева корона.

Інв. № И 3254.

Походження: Чернігівський етнографічний музей.

8. Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.

Срібло; позолота, лиття, карбування, гравіювання, шліфування.

Восьмикутна, 17 × 17 мм, вага 10,7 г.

Діаметр отвору для пальця – 21 мм. Кільце біля робочої частини прикрашене стилізованим рослинним орнаментом та штрихуванням.

Зображення: у щиті напис – “СПО/ДРТ” (або “СПО/АРТ”), над щитом – п'ятизубцева корона, обабіч якої – намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту.

Інв. № И 3255.

Походження: Чернігівський етнографічний музей.

9. Печатка графська. Друга половина XVIII ст.

Жовтий метал, сердолік; позолота, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 27 × 23 мм.

Діаметр отвору для пальця – приблизно 20 мм. Кільце гладке.

Зображення: у картуші – три щита: у першому – 6 геральдичних лілій у 2 ряди (по три в ряду), над щитом – графська корона, увінчана колоною, що пробита стрілою вістрям угору; у другому – підкова, увінчана хрестом, праворуч – стріла вістрям угору, над щитом –

графська корона; на третьому щиті, що розташований нижче, літери – “SAR”. Всю композицію обіймає вінок, перевитий стрічкою.

Інв. № И 3257.

Походження: III Чернігівський радянський музей.

Кільце та обойма для каменя деформовані, тому печатка нині складається з двох частин – окремо камінь, окремо кільце.

10. Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.

Жовтий метал, криштал; лиття, гравіювання, шліфування.

Овальна, 18 × 13 мм.

Отвір для пальця – приблизно 22 × 20 мм. Кільце гладке.

Зображення: у щиті – воїн у довгій спідниці (жінка ?), що у правиці тримає шаблю; над щитом – шолом, увінчаний птахом з розгорнутими крилами (або квітка); обабіч шолома – зірки і намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту.

Інв. № И 3258.

Походження: III Чернігівський радянський музей.

11. Печатка невідомого. XVIII ст.

Жовтий метал, сердолік; лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 34 × 29 мм.

Висота ручки – 26 мм. Фігурна, з двох прорізних пластинок, вигнутих у формі дзвона та прикрашених стилізованим рослинним орнаментом.

Зображення: у картуші – щит, в якому – кінь, зліва від коня – квітка, над конем – дві перехрещені стріли вістрям угору, над ними – хмара; над щитом – шолом, увінчаний п'ятизубцевою короною, обабіч – намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту.

Інв. № И 3259.

Походження: III Чернігівський радянський музей.

12. Перстень-печатка невідомого. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Срібло, сердолік; лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 27 × 20 мм, вага 10 г.

Отвір для пальця – 25 × 23 мм. Кільце гладке.

Зображення: у щиті на тлі горизонтального штрихування – підкова, увінчана хрестом, такий самий хрест і всередині підкови; над щитом – шолом, увінчаний п'ятизубцевою короною з трьома страусовими пір'їнами (герб “Любич”); ліворуч від щита та під ним – арматура; праворуч – овальний щит, оздоблений гілкою, у ньому літери “IK”, над цим щитом – колона, прикрашена двома гілками, щит спирається на постамент.

Інв. № И 3260.

Походження невідоме.

13. Перстень-печатка невідомого. XVIII–XIX ст.

Жовтий метал; лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Кругла, d – 15 мм.

Діаметр отвору для пальця – 20 мм. Кільце гладке.

Зображення: восьмипроменева зірка у хресті (?), порожнини між раменами хреста заповнені штрихуванням.

Інв. № И 3264.

Походження: III Чернігівський радянський музей. На бирці, що пришита до кільця,

напис: “Куплено у Тараса 7.9.1909 за 40 ко. Найдено возле Чернигова”.

14. Печатка невідомого. XIX ст.

Залізо; лиття, карбування.

Овальна, 27 × 23 мм.

Ручка циліндрична, d – 16 мм.

Зображення: вензель “КЗ” у щиті, над щитом – шолом під тризубцевою короною, обабіч – намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту; під щитом – стрічка, до якої підвішені медаль із зображенням одноголового орла і два хрести (один з мечами).

Інв. № Им 10.

Походження: Ташлик І.І., с. Олександрівка Чернігівського району (нині – у межах Чернігова), 1974 р.

15. Перстень-печатка невідомого. XIX ст.

Срібло, сердолік; лиття, гравіювання, шліфування.

Овальна, 26 × 22 мм, вага 12 г.

Діаметр отвору для пальця – 21 мм. Кільце по боках робочої частини прикрашене двома шестипелюстковими квітками, виконаними у техніці рельєфного лиття.

Зображення: у щиті – літери “ІІ”; над щитом – шолом, увінчаний п’ятизубцевою короною, обабіч корони – намет у вигляді гірлянд, до низу щита на стрічках підвішені дві медалі із зображенням Всевидючого ока і два хрести (один з якорями).

Інв. № И 3245.

Походження: І Чернігівський радянський музей.

16. Печатка невідомого. XIX ст.

Жовтий метал, сердолік; лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 24 × 21 мм.

Ручка фігурна у вигляді корони з трьох кілець, 22 × 15 мм, угорі припаяне вушко для ланцюжка. Центральне кільце прикрашене насічкою.

Зображення: погруддя грецького воїна.

Інв. № И 3243.

Походження: ІІІ Чернігівський радянський музей.

17. Перстень-печатка невідомого. XIX ст.

Срібло, сердолік; лиття, гравіювання, карбування, шліфування.

Прямокутна, 15 × 13 мм, вага 11 г.

Отвір для пальця – 21 × 20 мм. Кільце біля робочої частини прикрашене стилізованим рослинним орнаментом.

Зображення: у щиті – стріла вістрям угору, під нею – півмісяць, роги якого прикрашені двома зірками; над щитом – п’ятизубцева корона, увінчана трьома страусовими пір’їнами (герб “Сас”), навколо щита – арматура.

Інв. № И 3247.

Походження: І Чернігівський радянський музей.

18. Печатка невідомого. XIX ст.

Мельхіор, сердолік, яшма; лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 23 × 17 мм.

Висота ланцетоподібної ручки – 47 мм.

Зображення: у щиті на тлі горизонтального штрихування – гармата, з жерла якої виглядає бойова сокира; над щитом – шолом, увінчаний трьома страусовими пір'їнами, обабіч шолома – літери “P.” та “G.” (або “P.” та “I.”).

Інв. № И 3248.

Походження: III Чернігівський радянський музей.

19. Печатка єпископа. XIX ст.

Срібло, кришталь; лиття, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 27 × 25 мм, вага 14,5 г.

Висота ручки – 30 мм. Фігурна: у вигляді двох прорізнних пластинок, вигнутих у формі дзвона, угорі припаяне кільце з отвором для ланцюжка.

Зображення: у щиті – палиця з літерами “AA”, щит обіймає ланцюжок, до якого підвішений хрест; над щитом – єпископські митра та жезл, вище – Всевидюче око.

Інв. № И 3249.

Походження: I Чернігівський радянський музей, куди надійшов з ЧСД.

Композиція зображення та його стилістика дозволяють припустити, що це, можливо, печатка Антонія Соколова, єпископа Чернігівського і Ніжинського. Тоді літери “AA” розшифровуються як “Архієрей Антоній”. Традиція вмщувати на особистих печатках архієреїв абрєвіатуру прізвища на тлі палиці, за нашими спостереженнями, відноситься до XIX ст. Це добре ілюструють 3 печатки зі збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника¹³.

З іншого боку, в каталозі Чернігівського єпархіального древлесховища згадується кришталева печатка чернігівського архієпископа Філарета Гумилевського¹⁴ і відсутня згадка про печатку Антонія Соколова. У такому разі можемо припустити, що Філарет користувався подарованою йому печаткою іншого архієрея. З історії така практика відома, більше того – вона була досить поширена. Остаточню цю проблему допоможе з'ясувати знахідка документа з відповідною печаткою. На жаль, ці пошуки у Чернігівському та київських архівах поки що бажаних результатів не дали.

20. Перстень-печатка невідомого. XIX ст.

Залізо, мідь; лиття, паяння, гравіювання, шліфування.

Прямокутна, 14 × 13 мм.

Діаметр отвору для пальця – 23 мм. Кільце з двох шарів: зовнішнього залізного та внутрішнього мідного; біля робочої частини прикрашене рельєфним литим рослинним орнаментом.

Зображення: лисиця, що крокує; під нею готична літера “W”, яку обіймає стрічка з написом: “CAVENDO TUTUS”.

Інв. № И 3253.

Походження: Чернігівський етнографічний музей.

21. Перстень-печатка невідомого. XIX ст.

Срібло; позолота, лиття, карбування, гравіювання, шліфування.

Овальна, 16 × 12 мм, вага 7,5 г.

Діаметр отвору для пальця – 21 мм. Кільце біля робочої частини прикрашене горизонтальним та вертикальним штрихуванням, на тлі якого – змійка.

Зображення: літери “ΦΑ” під п'ятизубцевою короною, під ними – мурована стіна, обабіч літер – пальмові гілки.

Інв. № И 3256.

Походження: Чернігівський етнографічний музей.

22. Печатка невідомого. XIX ст.

Залізо, дерево (береза або горіх); лиття, карбування, гравіювання, токарні та фрезерні роботи.

Кругла, $d = 20$ мм.

Висота ручки – 60 мм. Фігурна, з потовщенням у центральній частині та грибоподібною голівкою.

Зображення: у прямокутнику – літери “ЯР”, навколо прямокутника – ромбоподібне штрихування.

Інв. № Им 542.

Походження: Черкеський обласний краєзнавчий музей, 1950 р.

23. Печатка невідомого. XIX ст.

Залізо; карбування, гравіювання, шліфування, паяння.

Овальна, 26×23 мм.

Висота ручки – 36 мм. Фігурна: пластинка вигнута угорі петлею, кінці мають вигляд хвоста ластівки і припаяні до робочої частини.

Зображення: у щиті – літери “ІМК”; над щитом – шолом, увінчаний п’ятизубцевою короною, ліворуч та під щитом – арматура, праворуч – лев.

Інв. № И 5249.

Походження: Прилуцький краєзнавчий музей, 1953 р.

24. Печатка невідомого. XIX ст.

Залізо; лиття, карбування, гравіювання, шліфування.

Овальна, 32×28 мм.

Висота циліндричної ручки (втулки) – 18 мм.

Зображення: у щиті – рука в обладунках, що виходить з хмари, тримає шаблю, ліворуч і праворуч від руки – шестипроменеві зірки; під рукою – шахове поле, яке складається з порожніх клітинок та клітинок, заповнених вертикальним штрихуванням; над щитом – шолом, увінчаний двома рогами, між якими шестипроменева зірка, обабіч – намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту.

Інв. № И 5248.

Походження: Прилуцький краєзнавчий музей, 1953 р.

25. Печатка невідомого. XIX ст.

Метал (залізо або сталь); лиття, гравіювання, шліфування, токарні та фрезерні роботи.

Циліндрична, $d = 40$ мм, висота – 20 мм.

Зображення: у полірованому заглибленні в щиті, вкритому горизонтальним штрихуванням, – кентавр з луком; над щитом – шолом, увінчаний п’ятизубцевою короною з трьома страусовими пір’їнами.

Інв. № И 5251.

Походження: Прилуцький краєзнавчий музей, 1953 р. Належала родині Галаганів, на що вказує герб та джерело надходження. Незвична форма печатки дозволяє припустити, що її виготовили для опечатування продукції, яка вироблялася у маєтку Галаганів.

¹ Про це Василь Тарновський згадував так: “Еще в молодые годы, лет сорок назад, я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины, Малороссии” //Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1898. – С. 1 нн.

² Там само. – С. 6.

³ Там само. – С. 16–17.

⁴ Там само. – С. 59.

⁵ Там само. – С. 65.

⁶ Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии: Каталог музея / Составитель Е. Корноухов. – Чернигов: Типография губернского земства, 1915. – С. 49–51.

⁷ Втрачена за нез'ясованих обставин у 1970-х – 1980-х рр. Докладний опис цієї печатки див.: Ситий І. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею) //Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках: Матеріали, присвячені 10-літньому ювілею Українського геральдичного товариства. – Львів: УГТ, 2003. – С. 253.

⁸ Взята на облік у 2001 р. під інвентарним номером втраченої печатки чернігівського кравецького цеху.

⁹ Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов: Типография губернского правления, 1908. – Выпуск I. – С. 47–48.

¹⁰ Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове /Под редакцией П.М. Добровольского. – Чернигов: Типография губернского правления, 1908. – Исторический отдел. – С. 13–14, 38–40, 46–47.

¹¹ Зображення цієї печатки див.: Потапчик Н. Малий бізнес епохи гетьманщини //100 тисяч: Інформаційне, консультаційне та методично-допомогове видання. – К., 2004. – Вип. 50. – С. 7.

¹² Матриця печатки складається з двох частин: робочої, на яку вміщують зображення і написи, та ручки або власне кільця, якщо це перстень-печатка.

¹³ Церковні старожитності XVI–XVII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог виставки. – К.: Акцент, 1999. – С. 37. У каталозі названі печатки, безпідставно віднесені до XVII–XVIII ст. Це все ж XIX ст., на що вказує стилістика та деталі зображень.

¹⁴ Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Выпуск I. – С. 48.

Пам'яті незабутого друга Куліша

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається унікальна пам'ятка, пов'язана з іменами добре знаних кожному українцеві непересічних особистостей – П. Куліша, І. Пулюя та Ганни Барвінок. Мова йде про срібний пам'ятний вінок, надісланий Іваном Пулюєм з далекої Праги на хутір Мотронівку під Борзною Олександрі Білозерській-Куліш (літературний псевдонім – Ганна Барвінок).

1870 року подружжя Кулішів, перебуваючи у Відні, познайомилося з викладачем місцевого університету українцем за походженням Іваном Павловичем Пулюєм. Саме у Відні письменника Пантелеймона Куліша і вченого-фізика Івана Пулюя поєднало спільне бажання прислужитися українському народу, перекладаючи рідною мовою священні писання. Відомо, що П. Куліш, починаючи з кінця 1860-х років і до останніх днів життя, працював над перекладом Старого Завіту, однак виходу його у світ так і не дочекався. У той час І. Пулюй 1870 року власним коштом видав українською мовою “Молитовник”, а пізніше переклав з давньоєврейської “Псалтир” (1902).

Безпосередня співпраця Куліша і Пулюя розпочалася у лютому 1871 року, коли вони разом протягом кількох місяців перекладали Новий Завіт. Як наслідок – до кінця року у Відні послідовно вийшли з друку чотири канонічні Євангелія.

Ще більше зблизилися однокумці 1880 року під час перебування І. Пулюя у Мотронівці, де проживала родина Кулішів. У ті дні з-під пера Пантелеймона Олександровича постав філософський вірш “Молитва на спомин зоряної ночі на Вкраїні” з присвятою Пулюєві. У свою чергу, Іван Пулюй присвятив Кулішеві науково-популярну книжку “Нові і перемінні зьвізди” (1881), пізніше надрукував спогади про подружжя Кулішів. Згодом, коли Пулюй створив сім'ю, Олександра Михайлівна стала хрещеною матір'ю його дітям, а хлопчика-первістка на її честь назвали Олександром.

Після смерті П. Куліша у лютому 1897 року Іван Павлович не припиняв спілкування з Ганною Барвінок, морально її підтримував, жваво листувався, запрошував “приїхати до Праги і жити як довго Вам вподобається у нашій хаті”¹, “Прийmemo Вас і привитаємо як рідну матір”². На прохання Олександри Куліш весь тягар по підготовці Кулішевого перекладу Біблії до видання взяв на себе Пулюй, вбачаючи у цій копіткій справі свій обов'язок перед українцями, вдовою і пам'яттю друга. 1903 року україномовна Біблія побачила світ, її переклад був визнаний кращим з-поміж усіх слов'янських.

До півроку від дня смерті П. Куліша Пулюй надсилає поминальне слово, що було прочитане 27 липня у день пам'яті письменника на його могилі. А напередодні нового 1900 року Ганна Барвінок отримала від родини Пулюїв дарунки: “... багрову ленту, вишиту золотим бульйоном* і жмуток фіялок и конвалій невянучих як наша любов до Вас, а для покійного лавровий вінок срібний, нетлінний, як добрі діла його.

На вінку вирізаний день 23/ХІІ 1899 бо хотілось вже на Різдво прислати, та не встигли, бо лента не була ще готова”³.

Ганна Барвінок пишалася дарунками Пулюя, особливо вінком, показувала знайомим, писала і розповідала про нього. Наприкінці 1899 року Олександра Михайлівна сповіщала чернігівському адвокату І.Л. Шрагу: “Я получила од д[обродія] Пулюя подарунок моїй дружині** на могилу – срібний лавровий вінок “Пам'яті незабутного друга Куліша. Прага. 23.12.1899. Пулюй”. Сі слова дуже гарно вирізані на коренцях”⁴. В іншому листі

скаржилася: “Як він (Пулюй – Г.А.) прислав лавровий вінок моєї дружини, то аж двічі пошліну взяли”⁵.

Сусід і приятель Кулішів поміщик Іван Іванович Троїцький залишив у своєму щоденнику запис: “16 января 1900 г. ездил к Кулиш, видел лавровый серебряный венок, пояс, шитый золотом, и букет цветов, присланных от Пулюя”⁶.

По смерті чоловіка Ганна Барвінок останок свого життя присвятила увічненню пам’яті П. Куліша: видавала його твори, створила меморіальний музей у с. Кінашівка біля Борзни, передала до колекції збирача українських старожитностей В.В. Тарновського меморії⁷, які згодом разом з усім зібранням мецената стали власністю Музею українських старожитностей у Чернігові.

21–25 вересня 1904 року за завданням Чернігівської земської управи директор Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського А.П. Шелухін побував у Ганни Барвінок у Мотронівці, звідки привіз чимало Кулішевих реліквій і серед них срібний вінок, за збереженість якого особливо турбувалася О. Куліш. Невдовзі Шелухін сповістив Олександрі Михайлівну: “Вінок довів благополучно; поклав його в вітрину, туди ж поклав зверху альбом та тетрадок і три фотографії: П.О. Куліша (у шапці високій), Ганни Барвінок і “славне подружжя 1877 року...”⁸.

Мабуть, між Ганною Барвінок та І. Пулюєм існувала домовленість, що його дарунок буде переданий до Чернігова, бо у листі від 22 листопада 1904 року вона писала до Праги: “Ваш незабутній лавровий срібний вінок я вже передала в Чернігівський музей”⁹.

Ця реліквія і нині зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (інв. № И 3241), переживши лихоліття 1930-х років та Другої світової війни, коли, на жаль, майже всі меморіальні речі Куліша були втрачені.

Вінок виконаний на замовлення І. Пулюя у Празі – відомому центрі ювелірного мистецтва Австро-Угорщини кінця XIX – початку XX ст. Він виготовлений з двох перехрещених долі лаврових гілок, що ще із стародавніх часів є символом слави та перемоги. Конструктивно вінок складається з дротяного овального каркаса та симетрично напаяних лаврових листочків і кулястих золочених плодів. На перехресті за допомогою гвинта і гайки закріплена хвиляста золочена стрічка з бантом, на якій курсивом гравіровано напис: “Пам’яті не забутого друга Куліша. Пулюй 18²³99” (кол. іл. 20).

Вінок зі срібла, його вага – 194,68 грамів, розмір – 35,5 × 23,5 см. Він трохи пошкоджений – два листочки майже втрачені, деякі частково деформовані. Виявлені на пам’ятці 7 тавр (окремі повторюються), а також пам’ятний напис дали змогу визначити де, коли і ким її створено. На трьох деталях вибите австрійське державне пробірне тавро для срібла кінця XIX – початку XX ст.: у п’ятипелюстковому щитку голова Діани вправо з цифрою “3” зліва (цифрова позначка проби 800) та літерою “С” справа (позначка пробірного управління у Празі); двічі поставлене контрольне тавро пробірного управління у Празі того ж часу – літера “С” у прямокутному щитку зі зрізаними кутами¹⁰; тричі – празького майстра-срібляра Альфреда Поллака: “AP” (майстер 1900–1934 рр.)¹¹.

Текст на стрічці засвідчує, що вінок виготовлений не пізніше 1899 року, цю дату побічно підтверджує лист І. Пулюя до Ганни Барвінок від 24 грудня 1899 р.¹² Відтак, напис на вінку дає можливість розширити часові рамки творчої біографії майстра. Витвір А. Поллака виконаний у техніці штампування і відзначається індивідуальністю, майстер натуралістично імітує листя лавра, тло робить канфареним, зменшуючи відблиск металу.

Подібний липовий вінок роботи А. Поллака зберігається у Львівському історичному музеї і пов’язаний з відкриттям у Львові 30 жовтня 1904 року пам’ятника А. Міцкевичу¹³.

* Колір ниток – золотисто-жовто-гарячий.

** *Моя дружина* – так О. Куліш називала свого покійного чоловіка.¹ Пулюй–Куліш. Подвижники нації. – К., 1997. – С. 271.

² Збіжна О. Іван Пулюй. Листи. – Тернопіль, 2007. – С. 119.

³ Там само. – С. 164.

⁴ Зеленська Л. Ганна Барвінок. – Чернігів, 2001. – С. 51.

⁵ Зеленська Л. Іван Пулюй та подружжя Кулішів // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 75.

⁶ Листи Івана Пулюя до Ганни Барвінок // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 87.

⁷ Зеленська Л. Матеріали про життя і творчість П. Куліша // Література і культура Полісся. – Вип. 15: Спадщина Куліша в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2001. – С. 169–170; Зеленська Л. Листи першого директора історичного музею Андрія Шелухіна до Ганни Барвінок // Літературний Чернігів. – 1996. – № 9. – С. 64–65.

⁸ Зеленська Л. Листи першого директора історичного музею Андрія Шелухіна до Ганни Барвінок. – С. 70.

⁹ Іван Пулюй. Збірник праць. – К., 1996. – С. 526.

¹⁰ Gradowski M. Znaki na srebre. Znaki miejskie i panstwowe uzywane na terenie Polski w obecnych jej granicach. – Warszawa, Akces, 1994. – С. 226, 229–230.

¹¹ Перелигіна О. Клейма і написи в атрибуції художнього срібла кінця ХІХ – початку ХХ ст. в збірці ЛІМ // Львівський історичний музей. Наукові записки. – Вип. 6. – Ч. І. – Львів, 1997. – С. 34.

¹² Пулюй–Куліш. Подвижники нації. – С. 277; Збіжна О. Іван Пулюй. Листи. – С. 164.

¹³ Перелигіна О. Срібні пам'ятні вінки та їх місце в історії культури // Львівський історичний музей. Наукові записки. – Вип. 8. – Львів, 1999. – С. 92.

До питання датування найдавнішого документа фамільного архіву Шихуцьких

Фамільні архіви відомих козацьких родин є важливим джерелом для соціально-економічної історії Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. З покоління у покоління ці домашні архіви, які містили документальні та наративні пам'ятки, передавалися у вигляді окремих паперів або рукописних збірників і мали на меті підтвердження давності і шляхетності роду, фіксації його привілеїв і прав на володіння землею та підданими¹.

Фамільний архів козацько-старшинської родини Шихуцьких, який зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, нараховує 192 документи: переважно купчі, меншою мірою документи про службу представників родини. Вони висвітлюють такі важливі питання, як формування земельної власності дрібних українських дворян – вихідців із середовища простих козаків, а також репрезентують сфрагістику рядового козацтва, дрібних службовців, священнослужителів².

Традиційно комплекс документів Шихуцьких датується за крайніми датами: 1669–1910 рр.³ Особливу цікавість викликають документи другої половини XVII ст., яких у збірці налічується шість:

- 1) 30.03.1669 р. Купчий запис козака та обивателя петрушинського Лавріна Матюшчича на проданий ним пану Семену Шихученку город⁴;
- 2) 10.07.1694 р. Купчий запис отамана Дубляги, жителя звеничівського, на продану ним Федору Тошману ниву з дібровою біля рову звеничівського⁵;
- 3) 6.05.1697 р. Випис із книг міських ратуші Чернігівської: купчий запис жительки петрушинської Ганни Андріївни Петрушинки на проданий ґрунт біля села Петрушина пану Семену Шихуцькому, товаришу полку Чернігівського, жителю петрушинському⁶;
- 4) 18.05.1697 р. Купчий запис козака і обивателя петрушинського Олексія Лук'яненка на проданий ним батьківський гай пану Семену Шихученку, отаману петрушинському⁷;
- 5) 20.05.1699 р. Купчий запис Овсія Штишенка з дружиною на проданий ними пану Семену Шихученку лісок⁸;
- 6) 09(?).1699 р. Купчий запис обивателя петрушинського Івана Павлова на продане ним пану Семену Шихученку дворище із садом та “гумном”⁹.

Впадає у вічі значний часовий проміжок між купчою 1669 р. і наступними документами. Взагалі документ 1669 р. стоїть дуже осібно від решти, містить справді унікальні відомості і спричиняє низку важливих висновків щодо генеалогії козацько-старшинської родини Шихуцьких.

Згаданий у тексті Семен Шихуцький залишив по собі чималу документальну спадщину – майже 50 купчих¹⁰ та тестамент, укладений у 1745 р., незадовго до смерті¹¹. Всі вони зберігаються у фамільному архіві.

Співставлення купчої 1669 р. з тестаментом 1745 р. дозволяє зробити перший важливий висновок: в особі Семена Шихуцького маємо справу з неабияким довгожителем. Крайні документи, підписані Семеном за життя, відстоять один від одного на 76(!) років. При цьому в першому з них Семен названий паном, згадані його дружина та син, отже, перед нами аж ніяк не юнак. За найбільш скромними підрахунками народився Семен Шихуцький приблизно в 1645–1650 роках і прожив, відповідно, майже 100 років¹².

А з цього закономірно випливає наступне припущення: батько Семена – Степан –

мав би народитися не пізніше 1620-х років. Оскільки тестамент Степана Шихуцького також зберігається в родинному архіві і датований 1715 р.¹³, то в його особі констатуємо ще одного довгожителя, адже на час смерті йому мало бути щонайменше 90 років¹⁴.

Відтак – третій важливий висновок: Семен Шихуцький майже півстоліття фігурує на сторінках документів за живого батька, повністю відсовуючи останнього в тінь; все це наводить на думку про м'який і врівноважений характер Степана Шихуцького та про авторитарність і нестримне бажання до збагачення його сина Семена¹⁵.

Разом з тим отриманий логічний ланцюжок викликає цілу низку зауважень, на які не знаходимо задовільної відповіді. Скажімо, Семен відомий за документами з 1669 р., де він виступає як цілком самостійна і самодостатня фігура. А його батько (ройський сотник, як-ніяк) фігурує лише в 1677–1681 роках, після чого повністю опиняється в тіні більш успішного та амбітного сина¹⁶. Така правонаступність, коли спочатку на перший план виходить син, і тільки пізніше главою сім'ї знову виступає батько, не може вважатися прийнятною. Іншими словами, Степан цілком міг опинитися на других ролях після 1681 р, після втрати сотницького уряду, однак Семен не повинен був підписувати купчу в 1669 р., коли батько перебував у розквіті сил, а його кар'єра йшла вгору.

Інші сини Степана значно молодші за Семена: Микола народився у 1680 р.¹⁷, а Петро – у 1690 р.¹⁸ Тобто мова йде про 30–45 років – така різниця у віці для рідних братів не те, щоб неймовірна, але критична і доволі нетипова. З іншого боку, незрозуміло, чому в такому разі Степан Шихуцький, у якого народжуються діти і який, відповідно, жодним чином не підходить на роль немічного старця, повністю опиняється на другому плані і втрачає функцію глави сім'ї.

Ще одна підозріла обставина – повна відсутність будь-яких згадок про Семена Шихуцького протягом цілих 28 років, оскільки після купчої 1669 р. він “з’являється” у документах тільки у 1697 р. Зауважимо, що на той час Семену мало б бути приблизно 50 років. Таким чином, випали майже три надзвичайно важливі десятиліття, на які мав би припасти пік ділової та службової активності, адже всі папери Семена (нагадаємо, це приблизно 50 документів) стосуються наступних 50 років його життя. Що знов-таки не може не дивувати – скільки б не прожив цей довгожитель, та важко уявити сивочолого дідуся, який і в 80, і в 90 років активно скуповує землі. Це при тому, що були в нього і сини, і онуки.

З іншого боку, після 1697 р. документи Семена доволі рівномірно розподілені по роках і не містять жодних скільки-небудь серйозних прогалин. Більше того, тестамент 1745 р. включає детальний перелік набутих земельних володінь, їхній розподіл між синами та онуками. Так от, всі згадані земельні ділянки фігурують у купчих попередніх років, що суперечить припущенню про можливу втрату документів за період 1669–1697 рр. В іншому разі важко уявити, про що там могла йти мова.

Разом з тим, є сенс більш уважно придивитися до інших документів архіву Шихуцьких, що датуються останніми роками XVII ст. Зокрема, варто звернути увагу на коло осіб, згаданих у текстах купчих.

Так, 30 березня 1669 р., крім продавця Лавріна Матюшчича, згадуються свідки: Дмитро Басов зять, Іван Басенко, Оксюті Короткого син, Іван Мазурець та писар Петро Нелихенький¹⁹. Купча від 10 липня 1694 р. взагалі лише побіжно стосується Шихуцьких – звеничівський отаман Дубляга продав ґрунт Федору Тушману, а вже від останнього земля у майбутньому потрапить до Шихуцьких. Засвідчують факт купівлі мешканці Звеничева: Зенко Дегтеренко, Васко Ребий, Лаврін Кожодуб, Аврам Рогач²⁰. Осібно стоїть і документ від 6 травня 1697 р. – єдина купча з-поміж укладених у XVII ст., засвідчена в чернігівському магістраті. Відповідно, гарантами угоди виступають офіційні особи: вїт Йосип Йовлевич, бурмістр Іван Тарасович, писар Омелян Іванович Яхимович та товариш полку Чернігівсь-

кого Дем'ян Внучко²¹. В купчій від 18 травня 1697 р. продаж гаю петрушинським козаком Олексієм Лук'яненком засвідчують інші петрушинські козаки: Єрмола Лисенко, Іван Рагізнюк, Дмитро Басов зять, Опанас Ільчиків зять²². Продаж ліску Овсієм Штишенком, оформлений 20 травня 1699 р., засвідчили Андрій Рагаза, Хведір Кузьменко, Дмитро Басов зять, Лаврін Матюшченко²³. У вересні 1699 р. Іван Павлович продав дворище, а підписали купчу петрушинський вїйт Хвеско, Роман Хведоренко, Гаврило Лисенко, Кирило Гончаренко, Міна Савин син²⁴.

Як бачимо, разом із Семеном Шихуцьким у документах, відокремлених один від одного тридцятьма роками (1669–1699 рр.), фігурують Лаврін Матюшчич і Дмитро Басов зять. На наш погляд, така тривала ділова співпраця виглядає дещо підозріло. Ще більше питань викликає іменування Дмитра за прізвиськом тестя. Вважаємо, таке знеособлення можливе лише на перших порах після весілля, коли на дочці відомого або авторитетного місцевого жителя одружується хтось приїжджий, тому невідомої громаді людину логічно пов'язують з тестем. З часом такий “зять” зазвичай втрачає подібну приставку, або перебираючи прізвисько дружини (тестя), або ж надійно ідентифікуючись під власним прізвиськом.

Отже, очевидна повна неузгодженість купчої 1669 р. з іншими документами кінця XVII ст. Наявне протиріччя істотно порушує логічний взаємозв'язок подій, якому не знаходиться жодного прийняттого трактування: дивовижне довгожителство перших Шихуцьких, незрозуміле перебування Степана в тіні свого сина у період найбільшого кар'єрного злету, ще більш таємнича тридцятирічна прірва в біографії Семена, рекордна різниця у віці між рідними братами, задовге фігурування у офіційних документах Лавріна Матюшчича та Дмитра Басова зятя, незрозуміле іменування останнього.

Всі ці неузгодженості потребують пояснень, пошуки яких, як видається, можуть відбуватися лише у двох напрямках:

– припустити, що могли існувати два Семена Шихуцьких: наприклад, Семен, згаданий у 1669 р., був, скажімо, рідним братом Степана, а вже з 1697 р. виходить на арену син останнього;

– спробувати уточнити дату складання документа 1669 р., який так виразно порушує логічний ряд.

Гіпотеза про існування в цей час ще одного Семена Шихуцького на перший погляд виглядає доволі привабливо. Адже в такому разі Семен-молодший, відомий нам активною діяльністю з 1697 р., не ставив би у незручне становище власного батька. Зрештою, у цю канву цілком вписується єдина відома нам біографія Семена Шихуцького, записана з його слів у 1724 р., коли з усіх козаків Чернігівського полку збиралися так звані “сказки о службе”:

“Семен Шихуцкий, атаман Петрушинский. Был в походах 688 под Самарою, 690 под Полтавою, як Петрик виходил, 692 под Паланкою, 693 под Казикерменом, 695 другим разом под Козикерменом, як Тован разорено, 696 у Києвѣ лѣтовал, 700 под Руголевым, 705 под Любаром, 706 у Полщѣ под Замостем, 707 в Печерском на работѣ, 708 за Сожем в Чериковѣ, 709 у Гомлю, 710 у Ирклѣвѣ, 711 под Каменним Затоном, 713 у Києвѣ над Либедю, 719 в Царичине, 722 на каналѣ, 723 на Коломаку. На том и подписался, вомѣсто Семена Шихуцкого Михайло Йовлев руку приложил”²⁵.

Як бачимо, військову службу Семен розпочав запізно, як для козака, що народився ще до 1650 р. Але якщо припустити, що народився він приблизно у 1670 р., тоді подієвий ряд отримує міцну логіку. І різниця у віці з рідними братами – 10–20 років – набуває цілком прийняттого значення.

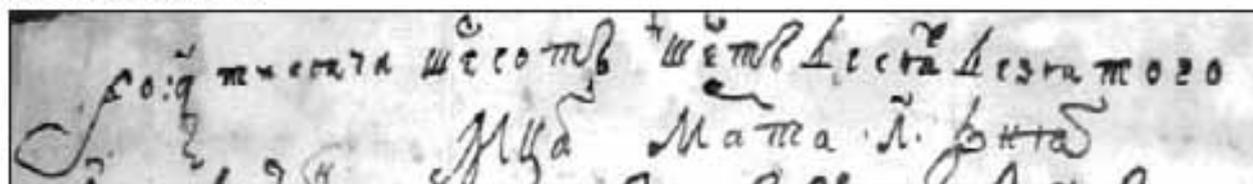
Проте версії про двох Семенів серйозно суперечать генеалогічні відомості, адже початкові ланки родоводу Шихуцьких виписані на задовільному рівні²⁶. Гіпотетично інший

Семен міг бути лише батьком чи рідним братом Степана Шихуцького. Однак першому припущенню не відповідає поминальний запис роду у Любецькому синодику (засновником названий Іларіон²³), а другому – заважає згадка у 1669 р. дружини і сина Семена, про яких у подальшому не маємо жодних відомостей. Якщо нащадки Семена Шихуцького (власники фамільного архіву) початок генеалогічного дерева відтьорювали дещо поверхово, то нащадки його брата Миколи робили це куди сумлінніше і пропустити таку важливу гілку родового дерева просто не могли. З іншого боку, “Семеновичі” (нащадки Семена Шихуцького) доволі прохолодно ставились до інших родичів, зовсім ігноруючи їхні папери, тож документ 1669 р. чітко відносили саме до своєї лінії, а серед Шихуцьких вирізняли лише одного Семена. Також зауважимо, що прізвище Степана завжди писалось як Шихуцький, тоді як Семен у документах XVII ст. записувався як Шихутченко, тобто син Шихуцького.

Таким чином, версія про одночасне існування двох Семенів Шихуцьких видається штучною і не підкріпленою не тільки жодними документами, але й будь-якими натяками чи побіжними свідченнями.

Запишається розглянути іншу гіпотезу – про уточнення дати складання купчої від 30 березня 1669 р.

Значимо, що документ має надійне датування. Дата написана прописом, до того ж доволі розбірливо:

Однак вирішити клубок протиріч можна лише в тому випадку, якщо припустити, що при датуванні купчої 1669 р. таки допущена помилка, і насправді вона укладена набагато пізніше, в самому кінці XVII ст. В такому разі всі події отримують чітке логічне пояснення і не суперечать одна одній, максимально узгоджуючись хронологічно. Зокрема, тепер найбільш давні документи Шихуцьких будуть пов’язані зі Степаном Шихуцьким – наприкінці 1670-х років ройським сотником (вірогідно, змінив на цій посаді загиблого у 1678 р. під Чигирином Івана Рашевського). Дати народження його синів (Семен – не пізніше 1670 р., Микола – у 1680 р., Петро – у 1690 р.) вказують, що народився Степан Шихуцький, вірогідно, у межах 1645–1650 років. Хоча і при такому розкладі прожив він досить довго, наблизившись до 70-річного віку.

Наприкінці XVII ст. доволі літнього батька у ролі глави сім’ї цілком слушно змінив старший син Семен, який на той час вже набрався життєвого досвіду, в тому числі й у військових походах. Доречі, Семен за тогочасними мірками також довгожителю – на момент смерті йому мало бути щонайменше 75 років.

Вважаємо, що написання купчої відбулося 30 березня 1699 р., а не 1669. Ця дата не тільки найбільш логічно прийнятна (писар помилився в цифрі десятиліть – шість замість дев’яти), але й узгоджується з титулатурою Семена Шихуцького наприкінці XVII ст.:

- 1697, 6 травня – пан, товариш полку Чернігівського;
- 1697, 18 травня – пан, отаман петрушинський;
- 1699, 30 березня – пан (закреслено “отаман петрушинський”);
- 1699, 20 травня – пан;
- 1699, вересень – пан.

Як бачимо, в 1697 р. (і, можливо, в 1698) Семен обирався петрушинським отаманом. Тож писар машинально повторив титулатуру Семена за якимось попереднім документом і тільки потім, помітивши помилку, закреслив зайві слова. В інших документах 1699 р. також

відсутні згадки про отаманство Семена Шихуцького.

Схожою вважаємо і природу помилки з датуванням. Вірогідно, при складанні документа користувалися для зразка іншими подібними записами, причому – щонайменше двома. З одного, як здається, дослівно переписали дату (рік), так і не помітивши похибки, з іншого – титул Семена Шихуцького.

Отже, виправлення датування купчої 1669 р. дозволяє не лише повернути логіку подіям, але й змінює крайні дати фамільного архіву Шихуцьких. Відтепер найдавнішим документом збірки слід вважати купчий запис від 10 липня 1694 р., а сам архів, відповідно, датувати 1694–1910 роками, що, втім, аж ніяк не зменшує його наукової цінності.

У додатку наводимо повний текст купчих кінця XVII ст. з архіву Шихуцьких. Документи подаються мовою оригіналу, згідно з нормами тогочасного російського правопису, зі збереженням усіх фонетичних і стилістичних особливостей оригіналу. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI–XVIII ст. науково-популярним методом. Слова з сумнівним прочитанням взяті у квадратні дужки – [].

¹ Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій //Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 13.

² Ситий І. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2001. – С. 46.

³ Горобець С. Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний покажчик //Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 91–92.

⁴ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № АЛ 503/1/1.

⁵ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/2.

⁶ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1. – Арк. 1.

⁷ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/3.

⁸ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/5.

⁹ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/4.

¹⁰ Горобець С. “Збирач земель” Семен Шихуцький //Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. IV. – Львів, 2004. – С. 91.

¹¹ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1. – Арк. 48–50.

¹² Горобець С. “Збирач земель”... – С. 91.

¹³ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1. – Арк. 8.

¹⁴ Горобець С. Ройський сотник Степан Шихуцький //Батуринські читання 2007: Зб. наук. праць. – Ніжин, 2007. – С. 61–65.

¹⁵ Там само. – С. 64.

¹⁶ Там само. – С. 61–64.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19252. – Арк. 48.

¹⁸ Там само. – Арк. 52.

¹⁹ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/1.

²⁰ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/2.

²¹ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1. – Арк. 1.

²² ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/3.

²³ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/5.

²⁴ ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/4.

²⁵ ЦДА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1378. – Арк. 156зв.

²⁶ Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького //Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 42–57; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. I–II. – СПб., 1901. – Ч. I. – С. 104–105; Ч. II. – С. 614–615; Ч. III. – С. 386; Горобець С. Шихуцькі за “Любецьким синодиком” //Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 31–35.

²⁷ Горобець С. Шихуцькі за “Любецьким синодиком”... – С. 34.

10 липня 1694 р. – Продажний запис Михайла Дубляги, отамана звеничівського, на ниву з дібровою Федору Тушману. – Оригінал.

Рокъ 1694 мѣся іюля 10 дня.

Я, атаманъ [Михайло]¹ Дубляга, житель Звиничевскій, чиню вѣдомо симъ моимъ вѣчистымъ записомъ, ижъ продалемъ ниву гранискую 8 ровъ Звиничевского из дубровою, которая дуброва прилігла к межи Кужилного дѣбровѣ, з другою стороны Костирчиной Мехедчиной 8зь его облогъ Хведоръ Тушманъ, женѣ его и дѣтемъ вѣчными часы за готовлю сѣмъ золотихъ дванадцять, которими то нивою и дубровою волно Федоръ Тушману, женѣ и дѣтемъ его яко своимъ власнымъ вѣчно владѣти, продати, даровати и на лучшей свой пожитокъ оборочати, тут же и варую, жебы я сам, жена и дѣти мои, ни з кривныхъ моихъ ближнихъ и далекихъ не могли в оную вышписаную нивъ и дуброву вѣчными часы утрѣчатися, и Федора Тушмана, жены и дѣтей его турбовати, ниякимъ способомъ или договоромъ; що для лучшей вѣри и певности даю емъ сей вѣчистый запис при людехъ зацныхъ и вѣры годныхъ, при томъ будучихъ: Зѣнкомъ Дегтеренкомъ, Васкомъ Ребымъ, Лавриномъ Кожодубомъ, Аврамомъ Рогачемъ и иныхъ на тотъ часъ было людей немало.

Дѣялося рокъ и дня вышписанного в Звиничевѣ².

6 травня 1697 р. – Випис із книг міських Чернігівської ратуші Ганні Андріївні Петрушині, жительці села Петрушин, на проданий ґрунт Семену Шихуцькому, товаришу полку Чернігівського. – Копія.

Випис с книгъ мѣскихъ права магдебурского ратуша Чернѣговского.

Року Божого тысяча шесть сотъ деветъ десятъ сего мѣся мая шестого дня.

На 8ряде Его царского пресвѣтлого величества мѣскимъ Чернѣговскимъ перед нами, Иесифомъ Іовлевичомъ, войтомъ Чернѣговскимъ, Иваномъ Тарасовичомъ, бурмистромъ, и райцами, в лавици сего рокъ заседаючи, мы, при бытности пана Демяна Внучка, товариша полку Чернѣговского, ставши очевисто Ганна Андрѣвна Петрѣшинка, жителка Петрѣшинская, явне, ясне и доброволне до книгъ мѣскихъ Чернѣговскихъ признала, ижъ она, маючи крѣнтъ пашетный при селѣ Петрѣшинѣ, во всѣхъ трехъ рѣкахъ осмачокъ на двадцять своїхъ власнихъ отцевскихъ, никомъ ни в чемъ не пѣнный и не заведенный, на вѣчность пану Семену Шихуцькомъ, товаришу полку Чернѣговского, жителю петрѣшинскому, ему самому, женѣ и потомкамъ его за тридцать копъ грошей лѣчби Литовской продала, и гроши отобравши, тѣ же на уряде квитовала, даючи моц и владу ему самому, женѣ и потомкамъ его тимъ крѣнтомъ, полями и ролями со всѣми пожитками владѣти, похати и от себе кому хотѣти дати, продати, даровати и записати. Которого крѣнту признаючи я сама, Ганна, и потомки еѣ, и близкіе и далекіе кривніе вѣчными часы боронит не мають и мочы не бѣдутъ под закладомъ вини на 8рядъ належитый Чернѣговскій копъ тридцати, и на дальшее 8тверженье продажи. Той продажи и ґрѣнту признаючи Ганна Андрѣвна тѣ же на 8ряде зрекшися и в реалную и спокойную вечистую посессію пну Семену Шихуцькому подала вѣчными часы с того ґрѣнту 8ступила. Счо все для памяти до книгъ мѣскихъ ратушнихъ Чернѣговскихъ есть записано, с которихъ и сей вечистой под печатью мѣскою ратушною есть выданъ. Писанъ в ратушу Чернѣговскомъ.

В подлѣнной подпису таков.

Емельянъ Ивановичъ Яхимовичъ, писар мѣский Чернѣговский.

Мѣсто печати.

Кориговал [...] с книг [...]³

18 травня 1697 р. – Продажний запис Олексія Лук'яненка, козака і обивателя петрушинського, на гай Семену Шихуцькому, отаману Петрушинському. – Оригінал.

Я, Оле́зѣй Лѹкьяненко, козакъ и обивателъ Петрѹшинский, чиню я вѣдомо сим моимъ добровольнымъ записомъ, комѹ бы о томъ потреба вѣдати належало, ижемъ я, маючи свой гай отцевський, нѣкомѹ ни в чомъ не пѣнньный и незаведенный, продалъ я пану Семенѹ Шихотченкѹ, атаману Петрѹшинскомѹ, женѣ его, де. и потомькомъ на вѣчност за готовые гроши за пятнадцять золотыхъ личьбы и манеты литовьской, волно пану Сем[ен]ѹ Шихотченкѹ тымъ гаемъ обладати якъ своимъ добримъ, так же продатъ и дароват и заменят, як хотя на свой пожиток оборочать; а я, Але́зѣй Лѹкьяненко, самъ я зрекаюся я самъ того гаю и жона моя и потомьковъ мои крєвньные близкие и далекие и не бѹдѣмъ жадного турбации и перешькоды пану Семенѹ Шихотченкѹ, жоне его и потомькомъ его.

При той продажи и могоричи были зацьнныи и вѣри годных козаки и обиватели Петрѹшинские Ермола Лысенко, Иванъ Рагиз[нюк], Дмитро Басовъ зят, Опанас Илчиковъ зят.

Писано року 1697 мця мая 18 дня.

Писана в дому Пана Семена Шихѹтченка⁴.

30 березня 1699 р. – Продажний запис Лавріна Матюшчича, козака і обивателя петрушинського, на город Семену Шихуцькому. – Оригінал.

Ро: тисяча шессотъ шесть десят девятого мця марта 30 дня.

Я, Лавѹрен Матюшѣчичъ, козакъ и обиватель Петрѹшинский, чиню я вѣдомо симъ моимъ добровольнымъ записомъ кому бы о томъ потреба вѣдати належало кожного сдѹ и права, ижемъ я продалъ огород свой власный нѣкому непѣнньный и незаведеный, помежъ Дмитрова огорода пану Семену Шихутченку [атаману Петрушинскому]⁵, жонѣ его и сыномъ его на навѣчньност за готовые гроши деветь копѣ, волно пану Семену огород той такъ же пахать, и зъ него жъ вшелякие пожитки матъ и так же продат, дароватъ и даровие заменят, як хотя на свой пожитокъ оборочат; а я, Лавренъ Матюшчичъ, самъ я и жона моя и сыни мои и родичи мои близкие и далекие зрекаемься мы того огорода и не буде от нас пану Семену Шихѹтченкѹ жадной перешкоды и турбаций; при семъ моемъ [даю]⁶ записи даю сей мой листь съ подписомъ и записомъ рукъ нижей описанныхъ.

Устне прошоный о подпись рукъ Дмитро Басовъ зять, Иванъ Басенко, Оксьюта Короткого синь.

Устне прошоный о подпись рукъ Иванъ Мазѹрецъ руку приложилъ.

Писанно року звышше описанного.

Писано ѹ домѹ пана Семена Шихѹтченка.

Писаль Петро Нелихенкий⁷.

20 травня 1699 р. – Продажний запис Овсія Штышенка та його матері на лісок Семену Шихуцькому. – Оригінал.

Року 1699 мця мая 20 дня.

Я, Евѣсѣй Штышенко, из маткою своею, вѣдомо чинимъ мы симъ нашимъ добровольнимъ записомъ кому бы о томъ потреба вѣдати належало, кожного суду и права; ижъ мы продали лѣсокъ мой, который былъ у длугѹ у пана Семена Шихутченка, ижъ того жъ длугѹ опустилиемъ имъ шѣсть копѣ грошей за лѣсокъ на вѣчньност пану Семену Шихѹтченку, жонѣ его и потомько его волно пану Семену Шихутченку той лѣсокъ обладать и пожитковать як свое доброе, такъ же продатъ, дароватъ, якъ хотя на свой пожитокъ оборочать; а я, Евѣсѣй Штышенко, самъ я и matka моя зрекаемься мы того лѣска на вѣчньност и не будетъ от нас жадной турбации и перешкоды пану Семену Шихѹтченку.

При сем нашем запи и могоричь были люди зацънныи и вѣры годныи, найперве Андрѣй Рагаза, Хведор Кузменко, Дмитро Басовъ зять, Лавъренъ Матюшченко.

Писано року зъвышшъ описанного⁸.

А братаничомъ своимъ остановилемъ съ нивою подде того ж лѣска нивы из гаемъ двѣ части ж своих нивы ведлугъ третей ихъ частъки лѣска ижъ бы не мѣли частъки у томъ же лѣску и не турбовались за той же лѣсок⁹.

Вересень(?) 1699 р. – Продажний запис Івана Павловича, обивателя петрушинського, на дворище Семену Шихуцькому. – Оригінал.

Року 1699 мця [септев]рѣя [...] ¹⁰ дня.

Я, Иван Павлович, мужъ и обывател [петруш]инский, чиню я вѣдомо симъ моимъ доброволнимъ записом, кому бы о томъ потреба вѣдати н[адлежа]ло, кожного суду и права; ижемъ я, маючи [...] под собою купъленую, продать я пану Семену Шихутченку, ж[он] ѣ его и пото[мко]мъ его на вѣчьност за готовые гроши, т[о] ест за десет копъ дворище с тертяжами и з садомъ и гумно и ниви за гумно, волно пану Семену Шихутченку тое дворище и садовину и гумно и ниви, що за гумъ от мала и до велика, обладать якъ свое доброе и за него отшелякие пожитки мать, якъ хотя на свой пожиток оборочать, такъ же продать, даровать якъ хотя на сво[й] пожиток оборочать, а я, Иван Павлович, самъ я и жена моя и дѣти мои и родичи мои близкие и далекие, зрекаемъ мы тоей селидбы на вѣчьност и не будетъ от мене жадной прѣшъко и турбации пану Семену Шихотченку.

При семъ моемъ записи были люди зацънныи и вѣри годные найпервей Хвеско войтъ Петрушинский, Роман Хведоренко, Гавърило Лысенко, Кирило Гончаренко, Мина Савинъ сынъ.

Писано року зъвыше описанного.

Писано у дому пана Семена Шихутченка¹¹.

¹ Пізніша вставка.

² ЧМ. – Інв. № АЛ 503/1/2. Записано олівцем внизу аркуша: “Ниву съ дубровою Хведору Тушману за 12 золотих”. На звороті напис: “Шушман”. Позначки олівцем зроблені Флегонтом Андрійовичем Шихуцьким, останнім власником фамільного архіву, який і передав родові папери до музею (див.: Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 42–43).

³ ЧМ. – Інв. № АЛ 503/4/1. Записано олівцем на звороті: “Ганна Андреевна Петрушинка, жителька Петрушинская, продала кгрунт при селе Петрушине во всех 3-х руках Семену Шихуцкому, товарищу полку Черниговского, за 30 коп грошей личбы Литовской”. Упоперек аркуша напис: “Подлинныя крепости дѣдовские”.

⁴ ЧМ. – Інв. № АЛ 503/1/3. Записано олівцем внизу аркуша: “Пану Семену Шихученку – атаману Петрушинскому за 15 злотых личбы и монеты литовской вольно продал свой гай отцовскій Олексѣй Лукьяненко”.

⁵ Два слова закреслені.

⁶ Одне слово закреслене.

⁷ ЧМ. – Інв. № АЛ 503/1/1.

⁸ ЧМ. – Інв. № АЛ 503/1/5. Нижче закреслене речення: “Еже zostалися вины вустѣмъ копъ грошей и повинны отдати”. Тут же записано олівцем: “Евсѣй Штышенко съ маложонкою своею продали лѣсок за 6 копъ грошей пану Семену Шихученку”.

⁹ Речення написане на звороті аркуша.

¹⁰ Аркуш має пошкодження у верхньому лівому куті. Частина тексту втрачена і не читається.

¹¹ ЧМ. – Інв. № АЛ 503/1/4. Записано олівцем внизу аркуша: “Дворище с садом и нивою за 10 коп. пану Семену Шихученку Иван Павлович Глуж обыватель Петрушинский”.

Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Чернігівський історичний музей має велику колекцію одягу XVIII–XX ст. Вбрання козацької старшини XVIII ст. репрезентують 59 музейних предметів, у переважній більшості – це вже описані коштовні пояси¹. Крім них, музейне зібрання містить п'ять кунтушів, дві плахти (одна – фрагмент), спідницю, три пари взуття, три жіночі головні убори, два чоловічі камзоли. Особливий інтерес становлять меморіальні речі.

Надзвичайно популярними у середовищі козацької старшини були кунтуші. Так, у посагу доньки іваницького сотника Павла Минацького Меланії налічувалося вісім кунтушів²; серед пожитків Павла Полуботка – двадцять один жіночий кунтуш; дружини його синів Андрія та Якова мали дванадцять: більшість – підбиті хутром соболя, білки, куниці, легкі – тканинами³. Як свідчать джерела, жіночі і чоловічі кунтуші були схожими за кроєм. В XVII ст. чоловічі кунтуші мали відкидні рукави з прорізами на рівні ліктя, чим відрізнялися від жіночих. Саме про них пише В. Даль, що це – “род верхней мужской одежды, иногда на меху со шнурами, с откидными рукавами”⁴. Подібний бачимо на портреті Адама Киселя, написаному в 1630 р.⁵ На портретах XVIII ст. такі кунтуші не зустрічаються.

Більшість жіночих кунтушів, зображення яких подані в літературі⁶, схожі на той, що належав доньці гетьмана Д. Апостола (№ И-399). Він пошитий, ймовірно, для особливо урочистих виходів, оскільки крій вказує на те, що одягали його на сукню європейського типу, з фіжмами. (Відомо, що Петро I зобов'язав еліту одягатися по-європейськи, тим більше на асамблеях.) Кунтуш дуже приталений у бокових швах та на спинці, різко розширений від рівня талії у боки та назад. На бокові шви нашиті хрещаті “підпашники” зі срібного галуна. Зшита з двох полотнищ спинка і пілки не відрізні. Пілки без застібок. Рукави вшивні, вузькі, розширені біля кистей, з поздовжніми розрізами у місці розширення. Вірогідно, краї рукавів заковувалися угору, утворюючи манжети. Комір маленький, із залишками дуже тонкого шовку тілесного кольору. На жаль, ні підкладка, ні хутро кунтуша не збереглися.

Матеріал, з якого пошитий кунтуш, вражає красою і коштовністю. Це – зелена турецька (?) парча з шовковим досить щільним тлом, по якому золотними, срібними нитками та биттю витканий орнамент з великих квіток та листя на гнучких гілках. Такі тканини цінувалися дуже високо й були доступні тільки представникам світської та церковної знаті. Навіть дуже досвідчений ткач виготовляв за день не більше 10 см тканини⁷. Як дуже дорогі, речі з таких тканин дбайливо зберігалися, їх передавали у спадок, перешивали, вважали почесною нагородою і дорогоцінним подарунком. Так, генеральний підскарбій Яків Маркович з гордістю зафіксував у своєму щоденнику, що в 1727 році “ясновельможна” (Настя Скоропадська – авт.) подарувала його дружині кунтуш, а у 1729 році “родителька” подарувала штوف та сукно на кунтуш, атлас на каптан, атлас подарував і батько у 1730 р.⁸

Прикладом, що підтверджує цінність подібних тканин, слугує й історія кунтуша доньки Данила Апостола. З каталога маємо інформацію, що його власниця була дружиною осавула Михайла Васильовича Скоропадського⁹. Тобто, це – Параска Данилівна Апостол, яка померла 1731 р.¹⁰ Крій і великі орнаментальні мотиви, якими заткане тло тканини, свідчать, що кунтуш виготовлений на початку XVIII ст. А якщо опиратися на свідчення, що каркаси для спідниць в Україні з'явилися в 1715–1718 роках, то можна припустити, що річ була створена між 1715 та 1731 роками. До колекції В.В. Тарновського пам'ятка надійшла

від Корбе, матері якого, у дівочтві Скоропадській, дісталася у спадок. Лише одна жінка з родини Скоропадських була заміжня за Корбе Михайлом Івановичем – Софія Іванівна, онука Михайла Васильовича Скоропадського та Параски Данилівни Апостол, правнучка Василя Скоропадського, брата гетьмана¹¹. На жаль, простежити, від якого саме Корбе надійшов кунтуш, не вдалося¹².

Цим самим паном до колекції В.В. Тарновського передані і черевики Параски Апостол¹³ (№ І-620). Вони гостроносі, пошиті на одну колодку з малинового шовку з узором у тон тканини, на високих підборах, обтягнутих білою шкірою, зі шкіряними добротними підметками. Спереду нашиті широкі смуги срібного галуна.

Як і кунтуш П. Апостол, чотири інші походять із зібрання В.В. Тарновського. На це прямо (№ І-403) або опосередковано вказують старі інвентарні номери: три кунтуші мають старі номери музею В.В. Тарновського на бирці з друкованою оранжевою облямівкою. Зазначені вони й у каталозі Б. Грінченка¹⁴.

Для того, щоб визначити серед них чоловічі і жіночі, звернімося до іконографічного матеріалу. Судячи з опублікованих портретів представників козацької старшини, жіночі кунтуші були дуже довгими і завжди з комірами типу шальки, чоловічі ж – коротші, переважно без коміра або з невеликим коміром-стойкою. Ще однією ознакою може слугувати наявність (у чоловічих) або відсутність (у жіночих) кишень. В такому разі можемо визначити кунтуші з інвентарними номерами І-401, І-402 як жіночі, а з номерами І-400, І-403 – як чоловічі.

Кунтуш № І-401 за кроєм схожий на той, що належав П. Апостол: трапецієподібний, з вузькими вшивними рукавами, маленьким коміром-шалькою, широким подолом. Єдина відмінність – відсутність різкого розширення від талії: очевидно він належав жінці, яка одягала кунтуш на звичайну спідницю. Виготовлений зі світло-блакитної сталюго відтінку тонкої шовкової тканини (камки), ймовірно італійського виробництва, оскільки має характерну для італійських тканин щільність та майже рельєфний орнамент. Тканина орнаментована гнучкими гілками з величезними квітками лотоса та листям, між якими – гілки з ягодами шипшини (?) та дрібні квітки. Орнамент обведений смужками гладенького тла, в той час як основне поле має різноманітно розроблену фактуру.

Такий самий крій має кунтуш № І-402 з блакитної камки, орнаментованої великими букетами квітів, розміщеними на гладенькому тлі. Основне поле тканини вкрите дрібними прямокутниками. Тканина дуже тонка, легка, чисто шовкова, що характерне для китайських камок, які під назвою “китайка” найчастіше використовувалися для пошиття жіночого одягу.

Обидва жіночі кунтуші можна датувати початком XVIII ст.

Визначаючи як чоловічий кунтуш під № І-400, ми виходили, найперше, з дещо відмінного від попередніх зразків крою. Він коротший і вужчий у подолі, трапецієподібний, дуже розширений у бокових швах за допомогою вшитих клинів, які доходять майже під пахви. У верхній частині клинів прорізані фальшиві кишені, які могли знадобитися чоловікові, щоб дістати, наприклад, люльку чи іншу річ, закріплену на поясі під кунтушем. Рукави вшивні, вузькі, на кінцях – розрізи. Зелена узорна камка давніша (кінець XVII – початок XVIII ст.) ніж пошиття: річ викроєна з полотнищ, зшитих з великих і маленьких шматків. Підкладка з синього фарбованого полотна (крашанини), прокладена тонким шаром вати.

Безсумнівно, чоловічим є й теплий кунтуш № І-403 з малинового атласу на підкладці з фабричного (?) полотна, зшитий з дрібних шматочків, прокладений тонким шаром вати. Його крій дуже відрізняється від крою описаних вище. Передні пілки так само суцільні, але ліва має розширення від грудей аж до шийного вирізу, яке ховається під праву пілку і слугує для захисту грудей від холоду. Нижче мису на деякій відстані від краю пілки прикріплені чотири гудзики у вигляді вузликів з плетеної шовкової тасьми. Гаплики на правій пілці

15. Вбрання XVIII століття

Панночка

Кораблик інв. № И-815

Кунтуш П. Алустоп інв. № И-389

16. Вбрання XVIII століття

Пані

Кунтуш інв. № И-403

Спідниця інв. № И-5409

Черевички П. Апостол
інв. № И-620

17. Вбрання XVIII століття

Прикраса дружини | Сяроградського | інв. № И-617

Дулічі

інв. № И-4402

інв. № И-4362

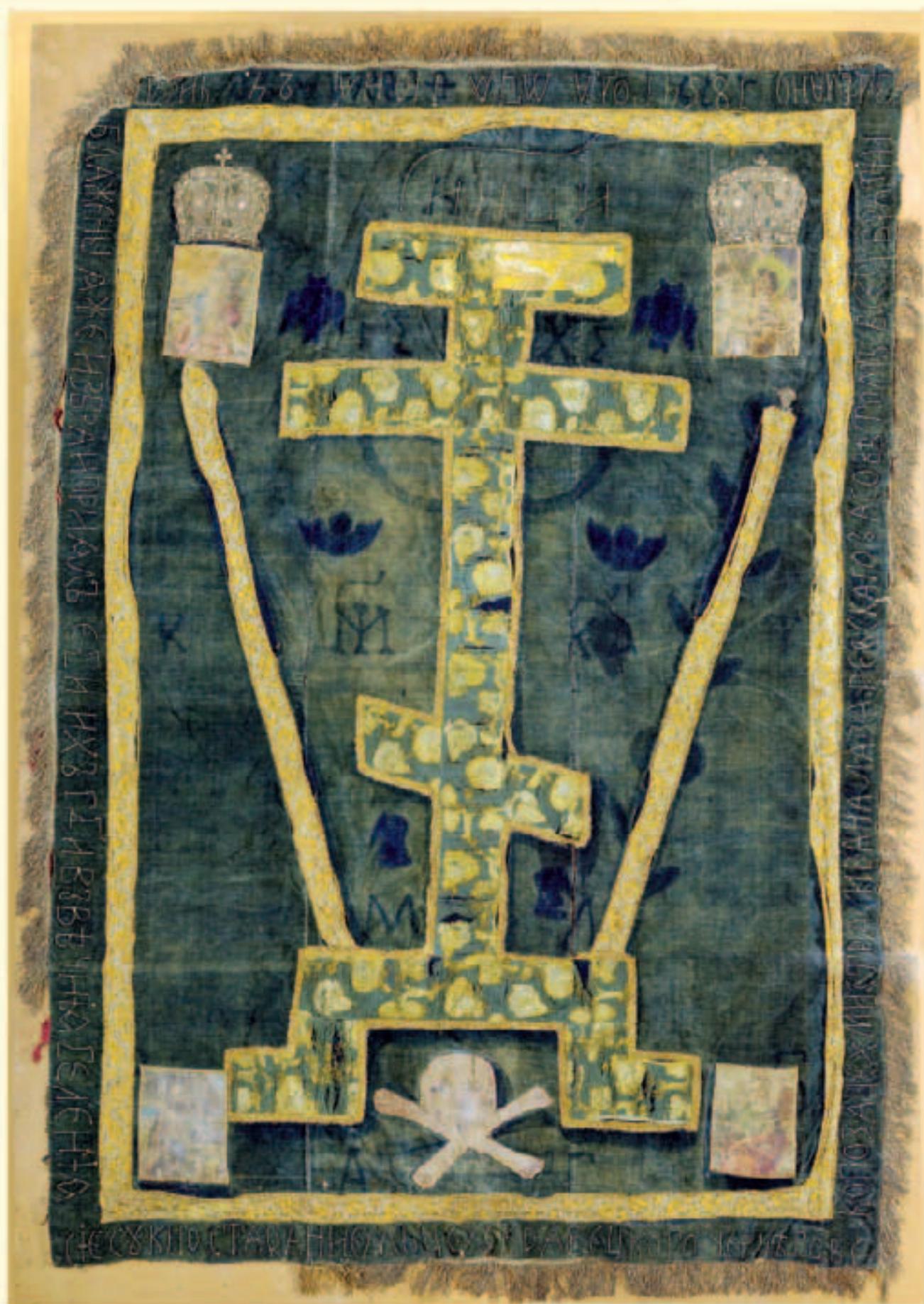

інв. № И-4382

Плехта, інв. № И-64

18. Цехові сукна

Сукно чернігівського кравецького цеху. Інв. № И-2041

втрачені. На обох пілках – прорізнi кишені. Комір – низенька стойка із застібкою на два гудзики і дві петельки. Спинка кунтуша по центру суцільна, з підрізними бочками, куди вшиті конусоподібні клини. Бокові шви не зашиті до кінця подолу, мають розрізи. Дуже цікавий крій рукавів: надто широкі, вони різко звужуються нижче ліктя і застібаються на чотири металеві гачки та петлі. Цей кунтуш, як і попередній, датуємо приблизно серединою – третьою чвертю XVIII ст.: навряд чи пізнішим часом, адже вже за гетьманування Кирила Розумовського перевага надавалося європейському вбранню, тим більше – після ліквідації гетьманства.

Зразками чоловічого одягу цього часу є два камзоли. Один з них (№ И-417) пошитий з шовкової тканини вишнево-коричневого кольору з купонним розміщенням орнаменту на пілках та дрібними гілочками по полю. Підкладка – з бежевого шовку, а на спинці – з тонкого, ймовірно фабричного, полотна. За кроєм це безрукавка типу жилета з прямою спинкою, однобортна, із застібкою на 11 гудзиків. Унизу до пілок пришиті чотири клини, які розширюють камзол нижче талії.

Оскільки він належав Музею українських старожитностей В.В. Тарновського і має старий інвентарний номер 3319, ймовірно, що й наступний предмет (3320) також звідти. Це – дуже гарний камзол із салатого шовку (№ И-418). Його пілки вздовж застібки на 12 гудзиків вишиті шовком зелених відтінків великим орнаментом з ірисів. Підкладка – зі світло-жовтого шовку, прокладена тонким шаром вати. Спинка – з лляного полотна, зі шліцею, по боках якої – по дев'ять дірочок для шнурка.

Обидва камзоли за кроєм характерні для часів правління Катерини II. До речі, музей має ще одну пам'ятку цього часу – мундир лейб-гвардії кінного полку імператриці Катерини II (№ И-5443). Він пошитий з блакитного шовку на рожевій шовковій підкладці, вздовж пілок обшитий срібним галуном. Надійшов у 1954 р. із Санкт-Петербурзького музею інженерних військ, військ зв'язку та артилерії.

Поясне жіноче українське вбрання XVIII ст. в колекції представлене плахтами та спідницею. Плахти носили і прості жінки, і представниці козацької старшини, у котрих вони були ткані шовковими нитками. Ймовірно, плахти мали вовняну основу, а шовками натикався тільки орнамент, як це бачимо на фрагменті з колекції В.В. Тарновського (№ И-122)¹⁵: синя вовняна тканина розкреслена потрійними тоненькими смугами на картки, заповнені ромбами, ромбами з відростками, трикутниками, виконаними шовком гірчичного кольору, окремі мотиви – білого. Датовати її дуже важко через відсутність аналогів. Виходячи з того, що у другій половині XVIII ст. українська шляхта користувалася європейським костюмом, а селянки навряд чи ткали плахти шовком, вважаємо можливим датувати її серединою XVIII ст., як і вишиту плахту з такої самої синьої вовняної тканини (№ И-64)¹⁶. Все поле цієї унікальної речі вкрите ромбами з розетками на чотирьох сторонах, квадратами на стиках та деревоподібними мотивами в центрі: композиція нагадує вишивку на народних сорочках XIX ст., тільки виконану не білою заповлочною, а зеленим, коричнево-червоним, жовтим, блакитним, білим шовками.

У реєстрах майна представників козацької старшини згадується велика кількість спідниць з дорогих тканин, декорованих золотним та срібним мереживом, інколи – гаптованих. На жаль, їхній крій не описується. Так само, не доводилося бачити крій спідниць на ілюстраціях. Тому великий інтерес викликає спідниця, що 1953 року надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею (№ И-5409). Вона пошита з дуже тонкої шовкової коричнево-червоної тканини типу атласу, на блакитній шовковій підкладці. Має широкий полотняний пояс, до якого пришиті 14 трапецієподібних зшитих між собою клинів різної ширини. Найширші два – ззаду, трохи вузьчі – по боках, зовсім вузькі – всі інші. Задні клини по швах та поділ оброблені смужками чорного шовку, обрамленими вузькою синьо-

чорною тасьмою. Спідниця по низу декорована вишивкою: великі композиції з рослинних мотивів на широких задніх клинах, гілочки квітів і метелики – на інших. Вишивка виконана гладдю темно-синіми, синіми та білими шовковими нитками. Найзначнішою відмінністю від звичайних для нас спідниць є те, що вона розпашна, на зразок плахти. Тканина, стиль вишивки вказують на кінець XVIII ст. як на час виготовлення речі. Звичайно, хотілося б дізнатися, кому вона належала. Впевнено можна твердити лише про те, що спідниця зберігалася родиною Галаганів у Сокиринцях, і разом з іншими речами потрапила до Прилуцького краєзнавчого музею в 1919 р.¹⁷ На нашу думку, спідниця могла належати Вірі Іванівні Галаган, доньці прилуцького полковника Івана Григоровича Галагана¹⁸.

Досить непогано у збірці музею представлені жіночі головні убори XVIII ст. Одним з архаїчних уборів є кибалка, описана О. Шафонським та репродукована О. Ригельманом¹⁹. На жаль, в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського немає жодної готової речі, натомість маємо 26 гаптованих денечь кибалок, достатньо вивчених і описаних²⁰. Кибалку носили з наміткою (серпанком), яку пов'язували у різний спосіб²¹. Час виготовлення наміток з музейної колекції визначити неможливо, бо вони не змінювали свого вигляду протягом століть. Близько середини XVIII ст. жінки відмовилися від громіздкого убору і почали носити шапочки-“кораблики” з гаптованим овальним верхом і притиснутими фігурними закотами. У такому головному уборі невідомий художник зобразив Наталію Дем'янівну Розумовську, а поет-монограміст А.М. написав вірш, останні рядки якого малюють вбрання портретованої:

Но мать Наталья повидавши
Всю роскошь царского двора,
Тоской взгрустнулась по Лемешам,
С себя все фижмы, веера,
Алмазы, мушки и узоры скорей посорвала
И вновь кораблик да спидницу
Родной Украины облекла²².

Музей має три кораблики, які надійшли з колекцією В.В. Тарновського. Один з них (№ И-613)²³, який ми датуємо серединою – третьою чвертю XVIII ст., пошитий з бежевого репсу, суцільно вкритого гаптованим золотом та срібною биттю, сканню, сухозліткою орнаментом з чотирьох гілок з великими квітками, доповненим вишивкою синіми, блакитними та білими шовковими нитками. Закоти шапочки – з чорного оксамиту, підкладка – з бавовняної, декорованої коричневим рослинним орнаментом вибійки. Убір надзвичайно гарний і, думається, дуже дорогий. Отож, мав належати представниці достатньо заможної родини, але, на жаль, жодних припущень щодо власниці зробити не можемо. Те саме стосується й іншого “кораблика” (№ И-619)²⁴ з гірчичної репсової тканини, декорованого гаптованим срібною биттю і сканню орнаментом зі звивистих гілок з квітами, листям, пуп'янками та вишивкою рожевими, блакитними, зеленими, білими шовковими нитками. Закоти – із синього оксамиту, підкладка – з двоколірної вибійки.

Не відрізняється за формою від попередніх третій “кораблик” з колекції В.В. Тарновського (№ И-615)²⁵. В каталозі зазначено, що він був переданий “М.А. Максимовичем” і належав бабусі останнього. Можливо, цей подарунок колекціонеру зробив Михайло Олександрович Максимович (1804–1873), учений-енциклопедист, перший ректор Київського університету, бабуся якого – Олена Василівна Романова – з 1786 по 1822 рік була першою дружиною Івана Івановича Максимовича²⁶. “Кораблик” пошитий із золотної парчі, закот – з чорного, майже повністю втраченого оксамиту, підкладка – з полотняної вибіячної тканини з чорним рослинним орнаментом. Він міг бути пошитим ще в дівочі роки власниці,

орієнтовно в 1780-х роках.

Вже згадувалося про жіноче взуття – черевики П. Апостол. Мабуть, у той час цінувалися саме черевики з тканини, декоровані галуном або гаптуванням. Вони слугували цінним подарунком, часто фігурують у вінових записах, як-от: у посагу Меланії Миницької були “черевики красные гафтованные”, “зелёные гафтованные”, “блакитные гафтованные” та даровані чоловіком “черевиков пара гафтованных”²⁷.

Є дві пари подібного взуття й у збірці музею, обидві походять з колекції В.В. Тарновського²⁸. Дуже елегантний вигляд мають черевики без задників (№ И-619): невисокі каблукі та устілки обтягнуті білою шкірою, передок вздовж підметки – із зеленої шкіри, угорі має вставку з бежевого шовку з гаптованими срібною сканню та сухозліткою хвилястою лінією та трьома шестипелюстковими квітами. Поле вставки було вкрите срібними лелітками, нині втраченими.

Такої самої форми, але без каблуків, інша пара (№ И-622). Ці черевики схожі на пантофлі, мають тільки шкіряні підметки, устілки з сірої вовняної тканини та передки зі світло-синього атласу, на яких по картонній карті золотною сканню вигаптовано хвилясту лінію та квітку з листям. Стиль оформлення обох пар взуття та їхні розміри вказують на можливу приналежність одній жінці, яка придбала їх, ймовірно, у 1720-х роках.

До комплекту жіночого одягу завжди входили прикраси. Були вони переважно з дорогоцінних металів та коштовного каміння: намисто коралове, бурштинове, з перлів, різноманітні сережки, персні, а також дуже популярні у XVIII–XIX ст. дукачі. Не маючи на меті детально характеризувати їх, в рамках статті хочемо привернути увагу лише до найцікавіших виробів кінця XVII–XVIII ст.

Як відомо, дукачі – це металеві шийні прикраси, що складаються з медалі або монети і банта. Ймовірно, до середини XVIII ст. прикрасою слугувала лише карбована із золота монета (дукат), що була цінним подарунком для жінок. Так, під 1725 р. Яків Маркович свідчить, що на заручинах брата Семена “... хустки всякому з нас подавала панна, а брат подарував нареченій дукат золотий вартістю декілька червінців”²⁹; в 1757 р. борзнянський священник Михайло Бутович, займаючись добудовою церкви, віддав “...дукач власний його дружини вартістю 10 рублів”³⁰. Для прикрас використовувалися монети різних держав: музейна збірка містить дукач з австрійського срібного талера Марії Терезії 1780 р. (№ И-4402). Прикраси у вигляді монети мали також назву личмани, запозичену, ймовірно, з Польщі, де вони слугували символом святого хрещення і мали з одного боку сцену Хрещення І. Христа, а з іншого – зображення святого, чие ім’я давалося дитині³¹.

Одним з найвідоміших центрів виготовлення дукачів з бантами, тобто з брошками, до яких підвішувалися монети або медальйони, був Ніжин. Побутувала легенда, що їх почали носити з того часу, як цариця Катерина II, проїжджаючи через Ніжин, дала місцевим жінкам по дукачу³². Дослідники вбачають у такому поясненні певну логіку, оскільки на багатьох ніжинських дукачах є портрет Катерини II. Основну роль у запровадженні цього зображення в іконографію ніжинських дукачів вони відводять коронаційній медалі 1762 р., яка й породила велику кількість місцевих повторень³³. Саме таким є срібний позолочений дукач (№ И-4382), виготовлений в останній чверті XVIII ст. Він двобічний: на одному боці – портрет цариці у маленькій короні, на іншому – алегорична сцена: обабіч вівтаря симетрично розміщені дві фігури – Віра і Вітчизна, над їхніми зімкнутими руками – круглий щит з монограмою “Е II”. Ця сцена може трактуватися як Матір Божа і ангел або як молоді біля вівтаря, а отже дукачі цього типу могли бути весільними дарунками. Особливістю описаної прикраси є наявність не натуралістично трактованого банта, а брошки у вигляді букета, декорованої червоними скляними вставками, прикріпленої до медальйона трьома ланцюжками.

Часто бант кріпився прямо до медальйона (№ И-4392). Як і багато інших, цей дукач має на обох боках релігійні сюжети: Воскресіння та Благовіщення. Він, можливо, є повторенням невстановленого західноєвропейського медальйона XVII – початку XVIII ст.³⁴, хоча може бути й оригіналом, до якого у третій чверті XVIII ст. прикріпили бант.

Унікальним є комплект, що належав дружині гетьмана Івана Скоропадського (№ И-617). Він складається з шийної прикраси, схожої на комірець, із зав'язкою ззаду та “султана”. Комірець має вигляд ажурно сплетеної звуженої на кінцях смуги з довгими торочками, “султан” – щітки зі склесними на одному кінці волосинками. Найдивовижніше у прикрасах – саме волосинки, бо, на перший погляд, матеріал, з якого виготовлені вироби, нагадує пасма тонкого волосся: білого – на комірі, кольорового (білого, зеленкуватого, бузково-малинового, світло-синього) – на “султані”. Насправді – це венеціанське скло.

Комплект надійшов до Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського 17 вересня 1906 р. від М.М. Євреїнова, про що свідчить напис на картоні, на якому закріплені прикраси. Факт дарування підтверджений в “Земском сборнике”. Серед дарувальників Музею В.В. Тарновського за 1906 р. вказано: “Н.Н. Евреинов – накладка на ворот платья гетьманши Скоропадской и универсал гетьмана Скоропадского сотнику Стаховичу на с.с. Семковку, Быриловку и Кусяновку”³⁵. Микола Миколайович Євреїнов, земський лікар, власник маєтку в селі Ваганичі Городнянського повіту, був членом повітової і губернської земських управ, меценатом місцевої Миколаївської церкви. У 1771 р. його предок колезький радник Михайло Євреїнов побудував на Городнянщині завод³⁶ з виробництва скла. Яким чином прикраси Скоропадської потрапили до Миколи Миколайовича можна тільки здогадуватися. Відомо, що гетьман, а потім його доньки Уляна і Ірина володіли селами Вихвостів та Дроздовиця Городнянського повіту³⁷, праправнучка гетьманового брата Василя Ілліча Скоропадського Ганна Василівна була заміжня за поміщиком Городнянського повіту Миколою Олександровичем Понащаженком³⁸. На нашу думку, прикраси могли належати не Насті Скоропадській, а першій дружині Івана Ілліча Пелагеї Никифорівні Калениченко, яка померла близько 1699 року³⁹. Після її смерті цінна річ могла потрапити до родини дівера.

¹ Зайченко В. Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Вип. 6. – Чернігів, 2005. – С. 129–146.

² Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. – К., 1901. – С. 37.

³ Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков. – Б/м, б/р. – С. 101–113.

⁴ Даль В. Толковый словарь. – Т. II. – СПб., 1881. – С. 218.

⁵ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л., 1981. – С. 65.

⁶ Белецкий П. Указ. соч. – С. 71; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще. – М., 1847. – Приложения.

⁷ Итальянские и французские ткани на Руси в XVI–XVIII столетиях. Из собрания Государственных музеев Московского Кремля. – М., 1976.

⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – С. 219, 330, 356.

⁹ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 67. – № 519.

¹⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 665.

¹¹ Там само. – С. 662–665, 670.

¹² Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. I. – СПб., 1901. – Ч. II. – С. 262.

¹³ Каталог украинских древностей ... – С. 67. – № 520.

¹⁴ Гринченко Б.Д. Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II. – Чернигов, 1900. – С. 129. – № 1280–1283.

¹⁵ Каталог украинских древностей ... – С. 67. – № 536.

¹⁶ Там само. – № 535.

¹⁷ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 668.

¹⁸ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. I. – К., 1908. – С. 224.

¹⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием малой России. – К., 1851. – С. 83; Ригельман А. Указ. соч. – Приложения. – № 1.

²⁰ Зайченко В. Гапті XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею: [Каталог]. – Чернігів, 1991.

– С. 26–28; Зайченко В. Вишивка козацької старшини //Родовід. – № 12. – 1995. – С. 91–93.

²¹ Белецкий П. Указ. соч. – С. 71, 78, 102.

²² Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 76.

²³ Каталог украинских древностей... – С. 67. – № 517; Гринченко Б.Д. Указ. соч. – С. 129, № 1285.

²⁴ Гринченко Б.Д. Указ. соч. – С. 129.

²⁵ Каталог украинских древностей... – С. 67. – № 516; Гринченко Б.Д. Указ. соч. – С. 129. – № 1285.

²⁶ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. III. – К., 1912. – С. 309–310, 312, 316; Шевченківський словник. – Т. I. – К., 1976. – С. 376.

²⁷ Лазаревский А. Указ. соч. – С. 37.

²⁸ Каталог украинских древностей... – С. 67. – № 518; Гринченко Б.Д. Указ. соч. – С. 129. – № 1285 (?).

²⁹ Дневные записки малороссийского подскарбия... – С. 72.

³⁰ Спаський І. Дукачи і дукачі України. – К., 1970. – С. 35.

³¹ Жданович Я. Отдел “Малороссия” на выставке “Ломоносов и Елизаветинское время” //Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Вып. 11. – Чернигов, 1915. – С. 149.

³² Спаський І. Вказ. праця. – С. 109.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С. 36.

³⁵ Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – № 1. – С. 111.

³⁶ Шафонский А. Указ. соч. – С. 323.

³⁷ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. IV. – С. 662.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Серед реліквій поховальної обрядовості ремісничих цехів важливе місце посідають покривала на труну, так звані сукна. Як свідчить Опанас Шафонський, кожний ремісничий цех мав спеціальні на чотирьох ніжках з чотирма ручками ноші, які називалися мари¹. На мари ставили труну з покійником, а над нею встановлювали покліт, який мав вигляд решітчастої напівсфери, збитої з дерев'яних рейок, і накривали його особливим покривалом, яке виготовляли з сукна, а в багатих цехах – з оксамиту. Проте з якого б матеріалу не було виготовлене покривало, називали його переважно сукном. В центрі сукна нашивали великий хрест – Голгофу, ім'я цехмістра та рік створення, краї прикрашали шовковими облямівками та галунами. Поховання найпочесніших і багатих людей відбувалося за участі “всіх цехових прапорів і цехових поховальних сукон, на особливих круглих носилках розгорнутих”². За таке супроводження кожному цеху, виходячи з достатку померлого, давалася грошова платня. Про подібну традицію повідомляє і Д. Щербаківський, вказуючи, що в Києві багатими оксамитовими сукнами (оксамитами) накривали кенотафи, що імітували труну, розміщені на марах³.

Можливо, першим поховальним обрядом з використанням цехових реліквій, зафіксованим у джерелах, був похорон Данила Апостола у січні 1734 р.⁴ Коли труну з тілом гетьмана виносили з гетьманського двору у Глухові до церкви св. Миколая, попереду несли декілька мар, а за ними всі інші атрибути процесії. Наступного дня після служби Божої небіжчика повезли до Сорочинців для поховання. Попереду процесії йшли козаки з рушницями, потім – гарнізонний полк, за яким несли одинадцять мар⁵.

Похоронні процесії з використанням поклітів та сукон фіксувалися протягом ХІХ ст. і чи не востаннє – в 1900 році в Києві під час поховання міського голови С.М. Сольського⁶. А вже 1902 р. цехові братства були ліквідовані⁷. Після їхнього закриття багато цехових пам'яток потрапили в музеї, в тому числі – музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧАК)⁸. Нині у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського налічується 7 цехових сукон. Більшість з них (№ І-2036, І-2049, І-2038, І-2041) надійшли з колекцією музею ЧАК, двоє (№ І-2042, І-2037) – з Чернігівського єпархіального давньосховища, джерело надходження ще одного (№ І-2030) – не відоме (див. додаток).

Виходячи з наявних пам'яток, можна стверджувати, що сукна, принаймні на Чернігівщині, мали дві форми – прямокутну та хрещату. Композиційна схема всіх речей аналогічна: у центрі на основну тканину тканиною контрастного кольору нашитий семи- або п'ятираменний хрест на овальному чи П-подібному підніжжі зі списом і губкою на тростині обабіч та черепом і кістками унизу; шнуром викладені літери криптограми Ісуса Христа та текст (вздовж країв) про приналежність сукна і час його виготовлення. Вона повторює композицію українських одноличних плащаниць, тільки замість розпростертого тіла Ісуса Христа – Голгофа, а замість тексту тропаря “Благообразний Йосип...” – текст про цех. Окремі сукна у кутах мають зображення святих, що ще більше композиційно зближує їх з плащаницями⁹.

Як і багато інших творів українського декоративного мистецтва, сукна та оксамити створювалися під впливом книжкової графіки. Найбільше вони наближені до графічних творів Острозької друкарні початку ХVІІ ст. та пізніших робіт київських граверів, які

розробляли подібні композиції¹⁰.

Сукна чернігівської колекції різняться між собою розмірами, матеріалом і формою. Найдавніше з них датоване 1778 роком (№ И-2036). Воно виготовлене з малинового сукна, на полотняній підкладці, має хрещату форму. Краї обшиті смугою широкої срібної тасьми (галуна), контури центральної частини – двома смугами, між якими вузькою тасьмою нашитий текст: “Це сукно вибудоване 1778 року місяця червня 20 дня цеху різницького і калачницького у місті Конотопі за цехмістра Федора Корноухова, ключника Семена Резника, старшого брата Якова Бунеги (Булиєги¹¹) з усією братією”. Зображення Голгофи викладене зеленим оксамитом і обшите срібним галуном. У кутах, мабуть, були зображення святих, на місці яких залишилися прямокутні дірки.

Таку саму форму має сукно з темно-зеленої тканини двох відтінків (№ И-2049). Голгофа викладена малиновим сукном, всі деталі обшиті золотною тасьмою. По периметру викладений текст: “Вибудоване це сукно міщанами міста Конотопа цеху кушнірського, 1858 року січня 15 дня, під час перебування ремісничого голови Опанаса Стрижки і старшини Миколи Митруся; М:А.Б.”.

Можна припустити, що хрещаті сукна, як у Конотопі, не були типовими, а мали локальне розповсюдження. Бо і більшість сукон музейної колекції, і згадувані в опублікованих джерелах мають прямокутну форму.

Таким є сукно з синьої тканини (майже втраченої) на полотняній підкладці, зі світло-коричневим оксамитовим семираменним хрестом, обшитим широкою золотною тасьмою (№ И-2038). По краю світлим шнуром – текст: “Вибудоване це покривало 1845 року місяця вересня 26 дня під час перебування ремісничого голови Романа Григор’єва Грабка, а цехмістра Василя Захар’єва Тесленка і старшого брата Юхима Тура належить шаповальському цеху”. Це єдина річ у збірці, названа покривалом, а не сукном. Виготовлене воно в м. Кролевіці. Хоч, на відміну від двох попередніх – хрещатих, це сукно прямокутне, стилізованими ознаками воно споріднене з ними: всі три речі мають семираменні хрести на заокруглених підніжжях, гладенькі, без сучків деревка списа і тростини; широко використана золотна та срібна тасьма для прикривання швів та країв зображень. Отже, можна говорити про певні композиційні та технічні особливості, притаманні сукнам цього регіону.

Монументальністю і суворістю форм п’ятираменного хреста на трикутному підніжжі з сучкуватими деревком списа та тростиною з губкою обабіч вирізняється сукно з Миколаївської церкви м. Почапа (№ И-2037). На жаль, про композицію можна судити лише за темними відбитками на вилялялому фіолетовому сукні, бо всі зображення втрачені, а твір поновлений. Текст, викладений білою вузькою тасьмою, свідчить: “1822 року місяця березня 12 поновилося це сукно братства (?) шевського за цехмістера Матвія Малахова і шафера Василя Кшлакова і всіма їх спільне товариство”. Сукно має підкладку з синьої крашанини, краї облямовані червоною. Твір надійшов до збірки з колекції єпархіального давньосховища, як і величезне сукно з синьої тканини на полотняній підкладці, все поле якого займає монументальний хрест на П-подібному підніжжі, під яким нашита дата – “1784” (№ И-2042). Текстів, крім Христових криптограм, немає. Як і в попередньому творі, хрест – п’ятираменний, обшитий бежевою тасьмою, спис та тростина – сучкуваті, у декоруванні широко використана червона крашанина. До єпархіального давньосховища сукно потрапило з Миколаївської церкви с. Жукотки Чернігівського району*. Чи до церкви якимось чином потрапило цехове сукно, чи воно виготовлене для церковних потреб у самому селі тепер дізнатися вже неможливо.

Багатством декору вирізняється прямокутне сукно з синього оксамиту на підкладці з коричневої бавовни (№ И-2041). Воно є зразком виробу багатого цеху, який спромігся на замовлення дорогої речі, прикрашеної гаптуванням та живописом. Викладений срібним

шнуром текст підтверджує свідчення О. Шафонського про те, що чернігівські поховальні покривала називалися сукнами незалежно від матеріалу, з якого були виготовлені: “Це сукно старанням цеху кравецького чернігівського за цехмістра Івана Лазаревського за порадою всієї братії зроблене 1854 року місяця червня 24 числа. Блажени яж вибраний приняв (?) еси їх гді у вічні селища”. Текст зроблений при оновленні сукна: під літерами проглядають смужки старого тотожного напису з прізвищем цехмістра Максима Олейнікова та датою “1779 місяця лютого 20”. Отже, пам’ятка виготовлена 1779 року, а у 1854 році – поновлена. Майже всю площу твору займає семираменний хрест на П-подібному підніжжі, нашитий золотною із зеленим тлом парчею, обшитий вузьким жовтим галуном. Спис і тростина виконані з широкого золотно-срібного галуна. Сліди від давнішого деревка показують, що воно було сучкуватим. На тканині чітко помітні відбитки двох двокрильців, двох шестикрильців та двох янголів на колінах обабіч хреста, які, ймовірно, були вигаптувані, оскільки на пам’ятці збереглися два гаптованих зображення 1779 року. Це – корони чи вінці, якими увінчані дві живописні ікони у верхніх кутах твору, на відміну від нижньої пари некоронованих іконок. На іконках зображені чотири євангелісти.

Виходячи з описаних у джерелах та наявних у колекції музею сукон можна було б дійти висновку про приналежність цих речей винятково ремісничим цехам. Але викликає сумніви сукно з с. Жукотки. А один твір прямо вказує на використання його церквою (№ И-2030). Текст на ньому свідчить: “1825 року місяця березня числа 26 це сукно (вне)сено до церкви Воскресіння Христового Седнівську за обітницею дружини козака жителя седнівського Василя Саввина сина Пекура Анастасії Андрієвої дочки уродженої Киселевої своїм утриманням і трудом укладене”. Воно виготовлене з сірого сукна із зеленкувато-коричневою обляміркою. По центру широким срібним галуном окреслене підніжжя п’ятираменного хреста зі світло-коричневої тканини типу вельвету. Спис, тростина з губкою – з такого самого галуна, як і підніжжя. Текст по периметру твору викладений бежевим шнуром. Різні за розмірами і обрисами густо розміщені літери утворюють на тканині своєрідний декоративний малюнок. З наївністю, притаманною народним майстрам, виконаний розміщений під хрестом череп з хвилястою, як орнамент, лінією зубів. Дивно, що багаті фонди Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського мають лише одне таке сукно. Можливо, виготовлення їх для церкви було рідкісним явищем, зумовленим специфічними обставинами.

Хоч музейна колекція сукон невелика і публікацій про ці речі обмаль, можна припустити, що вони до XVIII ст. виготовлялися винятково, а у XVIII ст. – переважно з суконної тканини синього кольору. Про це свідчить О. Шафонський, описуючи сукна семи чернігівських цехів за 1785 рік, які всі були синіми¹². Із семи пам’яток музейної колекції п’ять – також сині. Протягом століть, аж до початку XX ст., відколи ці твори перестали виготовлятися, не змінювалася композиційна схема їхнього оздоблення. Просто використовувався різний за коштовністю матеріал, а багатими цехами замовлялися гаптовані та живописні деталі.

Незважаючи на те, що в 1902 році ремісничі цехи були ліквідовані, сукна ще почасти, використовувалися, але вже по-іншому. Їх не клали на покліт, а застеляли ними мари і вже на них ставили труну¹³. Як відгомін давньої традиції і донині існує звичай під труну застеляти килим.

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – С. 296.

² Там само. – С. 31.

³ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування //Хроніка-2000. – 1998. – Вип. 25–28. – С. 161.

⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – С. 417.

⁵ Там само. – С. 419.

⁶ Щербаківський Д. Вказ. праця. – С. 161.

⁷ Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии. Каталог. – Чернигов, 1915. – С. 32.

⁸ Там само.

⁹ Щербаківський Д. Вказ. праця. – С. 160; Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № И-2041.

¹⁰ Каменева Т., Гусева А. Украинские книги кирилловской печати. Каталог. – М., 1976. – С. 160. – Лл. 361; С. 165. – Лл. 372; С. 172. – Лл. 384.

¹¹ Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – Исторический отдел. – С. 9. – № 86.

¹² Шафонский А. Указ. соч. – С. 297.

¹³ Добровольский П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии //Труды XIII археологического съезда. – Т. II. – М., 1908. – С. 76.

* За сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Додаток

Реєстр цехових сукон із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

1. И-2036.

Сукно калачницького і різницького цеху м. Конотопа. 1778 р.

325 × 210 см.

Старі номери: № 70; 8605; № 701 Кат. 1915 р.; переінвентаризація 1935 р. № 26999.

Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – Исторический отдел. – С. 9. – № 86; Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии. Каталог. – Чернигов, 1915. – С. 32. – № 701; Добровольский П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии //Труды XIII археологического съезда. – Т. II. – М., 1908. – С. 76.

2. И-2041.

Сукно кравецького цеху м. Чернігова. 1779 р., 1854 р.

220 × 160 см.

Старі номери: 1115; № 703 Кат. 1915; інв. 1935 р. № 355, № 1.

Каталог выставки XIV Археологического съезда... – С. 9. – № 90; Черниговский соединённый исторический музей... – С. 32. – № 703.

3. И-2042.

Сукно з Миколаївської церкви с. Жукоток Чернігівського району. 1784 р.

278 × 245 см.

Старі номери: 1114; 6803; ЧЄД № 2; IV-586; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935 р. № 26997.

Каталог выставки XIV Археологического съезда ... – С. 9. – № 93.

4. И-2037.

Сукно шевського цеху м. Почепа. Кінець XVIII – початок XIX ст., 1822 р.

220 × 190 см.

Старі номери: № 1119; 8606; ЧЄД № 1, інв. 1925 р. (I) № 370, 88; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935 р. № 2699(?)4.

Каталог выставки XIV Археологического съезда ... – С. 9. – № 88.

5. И-2030.

Сукно з Воскресенської церкви с. Седнева Чернігівського району. 1825 р.

278 × 245 см.

Старі номери: 1111; 8607; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935 р. № 26115.

6. И-2038.

Сукно шаповальського цеху м. Кролевця. 1845 р.
195 × 140 см.

Старі номери: 1116; № 89 1908 р.

Каталог виставки XIV Археологического съезда ... – С. 9. – № 89; Черниговский соединённый исторический музей... – С. 32. – № 702.

7. И-2049.

Сукно кушнірського цеху м. Конотопа. 1858 р.
245 × 315 см.

Старі номери: 1117; 8604; № 704 Кат. 1915 р.; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935 р. № 26996.

Каталог виставки XIV Археологического съезда ... – С. 9. – № 91; Черниговский соединённый исторический музей... – С. 32. – № 704.

Філателістична Шевченкіана Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Кожний народ має митців, імена яких овіяні особливою любов'ю, є найдорожчою національною святинею і гордістю. В Україні це – Тарас Шевченко – поет, художник, мислитель, який з найбільшою повнотою втілює у своїй творчості думки і прагнення українського народу і якого Б.Д. Грінченко назвав пророком.

Постаті Т.Г. Шевченка, його творчості, світогляду присвячена величезна кількість наукових досліджень, творів красного письменства, малярства, декоративного мистецтва тощо. Існує й філателістична Шевченкіана. У пропонованій розвідці йдеться про поштові марки, блоки, конверти, виготовлені як державними поштовими відомствами України і СРСР, так і про недержавні випуски, у тому числі – видання української діаспори, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського.

Перша марка з портретом Т.Г. Шевченка побачила світ у 1921 р. В 1920 р. Директорія Української Народної Республіки замовила Віденському військовому географічному інституту серію з 14 поштових марок (від 1 до 200 гривень). Дизайн розробив відомий український художник Микола Івасюк, який мешкав у столиці Австрії¹. На думку дослідників, українська серія стала “останнім яскравим прикладом віденського стилю *Jugendstil*” в художньому оформленні марок². На мініатюрі номіналом 20 гривень вміщений портрет Т.Г. Шевченка. Зважаючи на те, що на момент виходу марок військово-політична ситуація кардинально змінилася, і в Україні утвердилася радянська влада, вони перебували в обігу лише у прикордонній смузі. В 1997 р. Чернігівське обласне товариство “Просвіта” виготовило конверт із зображенням марки. Конверт із музейного зібрання містить надрук “80 років від проголошення Української Народної Республіки” та друкарський штемпель, присвячений III Універсалу Центральної Ради.

В 1923 р. Україна видала серію з чотирьох марок поштово-благодійного випуску “Допомога голодуючим”. Це був єдиний випадок в історії радянської України, коли вона, щоправда з дозволу Народного комісаріату пошт і телеграфів СРСР, видрукувала власні марки. Створили їх художники Борис Порай-Кошиць та Олексій Маренков. На марці номіналом 20+20 карбованців репродукований портрет Т.Г. Шевченка. Друкувалася серія, яку високо оцінили фахівці за надзвичайно оригінальний задум та чудове технічне виконання, в Берліні, а на початку 1923 р. була привезена до Харкова. У продажу перебувала з 25 червня до 15 липня 1923 р. лише в 6 містах України (за іншими відомостями – з 25 червня до 11 серпня у 9 містах: Бахмуті, Вінниці, Житомирі, Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові)³.

Незважаючи на те, що Тараса Шевченка офіційна пропаганда подавала як “національного революціонера”, демократа, в СРСР перші знаки поштової оплати, присвячені йому, з'явилися лише в 1939 р., коли святкувалося 125-річчя від дня народження Кобзаря. Це – три мініатюри, на двох з яких – портрети Тараса Григоровича, а на третій – пам'ятник йому у Харкові. Музей має марки номіналом 15 коп. з автопортретом молодого Шевченка та номіналом 30 коп. з портретом роботи І.Ю. Рєпіна.

П'ятнадцять років по тому, в 1954 р., гучно відзначалося 300-річчя “возз'єднання” України з Росією. В серії марок, присвячених цій події, були і мініатюри з пам'ятниками Кобзареві у Харкові і Каневі, номіналом відповідно 40 коп. і 1 руб.

В 1957 р. в серії “Письменники нашої Батьківщини” видрукувана марка “Великий український народний поет” з портретом Т.Г. Шевченка роботи І.Ю. Рєпіна на тлі картини “Катерина”, номіналом 40 коп. Один з музейних примірників наклеєний на поштівку 1955 р. з репінським портретом і погашений в 1959 р. календарним штемпелем у місті Сталіно (Донецьк).

1961-й рік, рік сторіччя від дня смерті поета і художника, був оголошений ООН Роком Шевченка. В СРСР випустили дві марки: на одній (3 коп.) – автопортрет молодого Шевченка і малюнок батьківської хати на тлі сучасного села Шевченкове, на іншій (6 коп.) – портрет пензля І.М. Крамського, поруч “Кобзар” і смолоскип. Друга марка має купон, на якому вміщена заключна строфа Шевченкового “Заповіту”. Спеціальні поштові штемпелі для погашення марок 10 і 11 березня 1961 р. використовували у Москві, Києві, Харкові, Каневі, Ленінграді, Томську. Цього ж року в серії “Скульптурні пам’ятки” вийшла марка із зображенням фрагмента харківського пам’ятника Кобзареві (постать поета і верхня частина постаменту). Офіційний поштовий конверт з портретом Тараса Григоровича відомий у чотирьох варіантах. Музей має обидві марки і два однотипні конверти з московським і київським штемпелями, останній – з надруком Київського міського товариства колекціонерів.

Велика кількість філателістичного матеріалу з’явилась завдяки діяльності української діаспори. Його видавали військові, пластові, культурно-освітні організації, філателістичні клуби, а також закордонний поштовий відділ Підпільної пошти України Організації українських націоналістів, створений у 1950 р. для ведення пропаганди і матеріальної підтримки підпілля шляхом випуску марок з повстанською та українською тематикою. Маємо поштові блоки з нагоди відкриття і закриття Шевченкового року; два блоки, 6 марок та два малі аркуші марок (40 і 60 шагів), присвячені 100-річчю від дня смерті Кобзаря. На них відтворені портрети видатного українця та рядки з його віршів. Портрет Т.Г. Шевченка бачимо на блоці, присвяченому 20-річчю відновлення української державності, що відзначалося в 1961 р. В 1962 р. Підпільна пошта видрукувала блок “На спомин Шевченківського року”: дві марки з віршами – “Учітеся, брати мої...” та “Вставайте, кайдани порвіте...” і роденівський “Мислитель” на берегах. Офіційним місцем випуску продукції Підпільної пошти вважається Мюнхен. Поштовий блок і конверт з друкарським штемпелем та марки тет-бет були видані Організацією державного відродження України в Чикаго (США). В музейній колекції представлені також матеріали Товариства приятелів капели бандуристів у Детройті (США), Першої української дивізії Української народної армії (Чикаго), Українського центрального представництва в Аргентині.

Філателістична Шевченкіана значно поповнилась у 1964 р., коли відзначалося 150-річчя від дня народження Тараса Григоровича.

В СРСР була виготовлена серія з шести марок. Три сюжети, кожний у двох кольорових варіантах: портрет Т.Г. Шевченка роботи І.Ю. Рєпіна (10 коп.), автопортрет у кожусі (6 коп.) та пам’ятник Шевченку в Києві (4 коп.). Крім того, на поштовій марці 1961 р. з автопортретом молодого Шевченка був зроблений надрук “150 років з дня народження. 1964 р.”. Поштове відомство запровадило в обіг три конверти з портретами Тараса Григоровича, конверт, присвячений виданням “Кобзаря” різними мовами, конверти із зображенням пам’ятників поетові, установ, що носять його ім’я тощо. Спеціальним поштовим штемпелем “150 років від дня народження Т.Г. Шевченка” 9 березня здійснювалося погашення марок в Києві, Харкові, Полтаві, Моринцях, Каневі, Москві, Ленінграді. Музейне зібрання містить всі згадані марки, конверт з “Кобзарями” та два конверти з портретами Шевченка, на одному з яких – надрук Київського товариства колекціонерів і київське спецпогашення. Філателістичні клуби робили надруки на офіційних конвертах, виготовляли власні. З-поміж інших

місцевих випусків цінується конверт івано-франківських колекціонерів. Недержавні закордонні видання репрезентує блок Лондонської бібліотеки і музею ім. Тараса Шевченка, офіційний конверт Союзу українських філателістів та нумізматів у Чикаго, листівка “На пам’ятку відкриття пам’ятника Шевченкові у Вашингтоні, 27 червня 1964” Українського музею у Клівленді (США) з двома наклеєними на неї марками і двома спеціальними штемпелями.

В 1979 р. Пошта СРСР репрезентувала серію з 5 марок “Образотворче мистецтво УРСР”, яка відкривалася мініатюрою з “Катериною” Т.Г. Шевченка (номінал 2 коп.), що, як й інші, мала купон з двомовним написом російською й українською мовами.

До 175-річчя від дня народження Кобзаря в СРСР видали марку і конверт, проводилося погашення спеціальними поштовими штемпелями. Хочеться звернути увагу на те, що, коли у 1961 і 1964 роках київські штемпелі містили тексти українською або українською і російською мовами, то у 1989 р. – лише російською. Музей має марку Пошти СРСР 1989 р. номіналом 5 коп. з портретом Т.Г. Шевченка та конверти з київським спецпогашенням 9 березня і 22 травня, клубні видання Чикаго. До цього ювілею Союз українських філателістів Австрії виготовив офіційний конверт з портретом Шевченка і пам’ятний штемпель.

В 1990 р. побачив світ художній маркований конверт “150 років першому виданню збірника віршів Т.Г. Шевченка “Кобзар” з двомовними написами. Він погашений спеціальним київським штемпелем, що містить написи лише українською мовою.

Хоча Шевченко не належав до заборонених митців, його твори вивчалися у школах і вузах, видавалися книги, відзначалися ювілеї, його іменем називали установи і організації, була започаткована Державна Шевченківська премія (нині – Національна премія України імені Тараса Шевченка), проте за часів Радянського Союзу виготовили лише 17 марок, з-над 6 тисяч їхньої загальної кількості і жодного поштового блока, присвячених Шевченкові.

Ведучи мову про вшанування пам’яті Т.Г. Шевченка, не можемо оминати тему “Шевченко і родина Тарновських”, адже саме зусиллями В.В. Тарновського-молодшого була зібрана єдина у своєму роді, унікальна шевченківська колекція. Вона нараховувала понад 1000 пам’яток – рукописи творів, фотографії, книги, документи, особисті речі, малярські твори, щоденник Шевченка. Все це багатство збирач заповів Чернігову, де колекція й експонувалася до 1933 р. Нині літературна спадщина зберігається в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, а образотворча і особисті речі – в Національному музеї Тараса Шевченка в Києві. Тож, певною мірою, можемо вважати частиною філателістичної Шевченкіани фірмовий поштовий конверт Чернігівського історичного музею з портретом В.В. Тарновського, виданий на замовлення в 1992 р. з нагоди присвоєння музеєві імені мецената. Василь Тарновський доклав також чимало зусиль і коштів для впорядкування могили Шевченка на Чернечій горі у Каневі, був одним із авторів чавунного хреста, встановленого у 1884 р., що відтворений на пам’ятному поштовому штемпелі “135-років поховання Тараса Шевченка в Україні. 22.05.1996. Чернеча гора”.

На жаль, новітня Україна поки що не може похвалитися філателістичною Шевченкіаною. Варто нагадати, що перші марки незалежної України були презентовані в 1992 р., а перша марка, присвячена Т.Г. Шевченку, з’явилася в 1994 р. в серії “Світочі української літератури” (номінал 3000 купоно-карб.). Крім неї, в рік 180-річчя від дня народження поета, можемо назвати марки з портретом Кобзаря у спільному українсько-грузинському поштовому випуску (2001, 40 коп.), з пам’ятниками Шевченкові у Каневі (“IV Національна філателістична виставка “Шевченків край – Черкаси”, 1997, 10 коп. та “Черкаська область” із серії “Регіони та адміністративні центри України” 2002, 10 коп.) і Буенос-Айресі (“100-річчя першого поселення українців в Аргентині”, 1997, 20 коп.).

У 2002 р. Пошта України започаткувала серію “Київ очима художників”. Першими ластівками її стали три марки “Київ у графічних роботах Т.Г. Шевченка”, на яких бачимо твори: “Аскольдова могила” (45 коп.), “У Києві” (75 коп.), “Костьол святого Олександра в Києві” (80 коп.). Сьогодні згадані роботи з колекції Тарновського зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка, до 50-річчя якого випущений конверт з оригінальною маркою (1999).

В 2007 р. розпочалася підготовка до відзначення 200-річчя від дня народження українського генія. З-поміж інших ювілейних заходів передбачений випуск серії поштових мініатюр. 23 лютого 2007 р. Пошта України ввела в обіг блок номіналом 5 грн. 85 коп., на якому відтворені дві марки: “Доля” та “Автопортрет”. На першій – фрагменти картин “Хата Т.Г. Шевченка в селі Кирилівці” і “Селянська родина” та факсиміле вірша “Доля”, на другій – автопортрет 1843 р. Це – перший поштовий блок української філателістичної Шевченкіани (№ 59 за каталогом). Таким чином, за 15 років Україною видані 881 марка, з яких лише 10 – на пошану Кобзаря, та 66 поштових блоків, з яких 1 – присвячений Т.Г. Шевченку.

В колекції представлені офіційні поштові конверти із зображеннями монументів Шевченкові у Дніпропетровську (1995), Ромнах (2000), Ужгороді (2003), з нагоди відкриття пам’ятника у м. Сокаль на Львівщині (1995) та місцеві випуски на честь спорудження пам’ятників у Львові (1992) і м. Турка Львівської області (1993), Чернігові (1997). У 2003 р. виготовлені два художні марковані конверти, присвячені шевченківським музеям: літературно-меморіальному будинку-музею поета у Києві та національному Шевченківському заповіднику в Каневі.

В 1996 р. виповнилося 150 років від часу написання однієї з найвідоміших поезій Шевченка – “Заповіту”. Вперше, під назвою “Думка”, він був надрукований у збірці “Новые стихотворения Пушкина и Шевченки” (Лейпціг, 1859). На музику вірш покладений у 1870-х роках українським композитором-аматором і хоровим диригентом полтавчанином Г.П. Гладким, аранжування для хору з фортепіано здійснив наш земляк Л.М. Ревуцький (він написав і інші твори на вірші Шевченка, в тому числі симфонічну поему “Хустина”). На жаль, Україна в особі її поштового відомства не відгукнулася на цей ювілей. Тому маємо лише місцеві філателістичні матеріали – клубні конверти зі спецпогашенням з Переяслава-Хмельницького та Чикаго, а також конверт івано-франківських колекціонерів, присвячений одразу двом ювілеям: 150-річчю “Заповіту” і 100-річчю від дня народження художника В.І. Касіяна – автора значної кількості творів на шевченківську тематику. В 1999 р. до 150-річчя від дня народження Г.П. Гладкого випущений конверт Пошти України, виготовлений пам’ятний штемпель, який використовувався у Полтаві.

Портрети Т.Г. Шевченка бачимо на філателістичних матеріалах, виготовлених до річниць Наукового товариства імені Т. Шевченка, як-от: конверт Пошти України з оригінальною за малюнком маркою (1998), марки і блок Підпільної пошти України (1953, 1973).

Загалом філателістична Шевченкіана Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського нараховує майже 150 одиниць. Три чверті її – дарунок музеєві чернігівського колекціонера Петра Сергійовича Линюка.

¹ Філателія України. – 2006. – № 1. – С. 12.

² Філателія України. – 2005. – № 6. – С. 14.

³ Бюлетень Асоціації філателістів України. – № 4. – Київ, 1992. – С. 25.

Олександр РУСОВ і Данило МОРДОВЕЦЬ: маловідомі факти видавничої діяльності

Відомі діячі українського національного відродження Олександр Олександрович Русов (1847–1915) і Данило Лукич Мордовець (1830–1905) відіграли помітну роль у науковому, громадському й культурному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Цей аспект їхньої діяльності знайшов певне відображення в історіографії [1]. У даній публікації зроблена спроба з'ясувати їхні взаємини на ґрунті видавництва літератури українською мовою, а також оприлюднити листи, що стосуються цієї діяльності.

О.О. Русов.

О. Русов увійшов в українську науку, в першу чергу як земський статистик, етнограф і фольклорист. Після закінчення в 1868 р. історико-філологічного факультету університету св. Володимира він до 1874 р. викладав у гімназіях Києва та Катеринослава. В 1870 р. став активним членом Київської Старої громади. Був також одним з ініціаторів створення та діяльним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876): саме тоді розпочав етнографічні дослідження і став відомим етнографом. У 1875–1876 рр. за дорученням Київської громади здійснив у Празі видання “Кобзаря” Т.Г. Шевченка.

У зв'язку з наступом на український рух, розпочатим внаслідок Емського акта 1876 р., О. Русов змушений був шукати інших засобів для існування. Відтоді в центрі його наукових уподобань опинилась земська статистика. Протягом понад 25 років Олександр Олександрович проводив статистичні обстеження Чернігівської (1876–1879 та 1894–1899), Херсонської (1882–1889) та Полтавської (1899–1902) губерній, узагальнював зібрані матеріали. Водночас продовжував цікавитись етнографією, фольклором, історією.

В 1882 р. О. Русов очолив проведення статистичних робіт у Херсонській губернії. “Статистичне бюро, яким кермував Оп. Оп., – згадувала С. Русова, – мало ту особливість, що де тільки його не улаштували, воно там зараз ставало живим осередком українського життя” [2]. В Одесі О. Русов разом з дружиною підготував і видав “Каталог систематического чтения”, до якого були включені як російські, так і українські книжки. З дозволу цензури у квітні 1883 р. видавництво Распопова віддрукувало 3600 примірників “Каталога”, з яких до жовтня цього ж року було поширено понад 2000. У ньому представлені твори, дозволені цензурою і видані в Російській імперії, однак деякі з них згодом стали забороненими. Жандарми розуміли, що “Каталог” покликаний сприяти самоосвіті революційній молоді. 27 жовтня жандармське управління Одеси вилучило видання і виявило його авторів [3]. Було проведено спеціальне дізнання “Про шкідливий напрямок колезького асесора Олександра Русова, його дружини Софії, уродж[еної] Ліндфорс, дворянина Болеслава Перро і студентів Новоросійського університету Олександра Воронкова й Миколи Овчинникова, зацікавлених у виданні брошури тенденційного характеру “Каталог систематического

чення” [4]. У лютому 1884 р. О. Русов змушений був свідчити на допиті й дати підписку про невиїзд з Єлисаветграда, де на той час працював [5]. Усіх звинувачених у поширенні “Каталога” згодом віддали під нагляд поліції.

Значно серйозніші наслідки мала українофільська діяльність О. Русова у Єлисаветграді, куди він переїхав 18 травня 1883 р. для проведення статистичних робіт [6]. Тут разом з колишнім членом Київської громади О. Михалевичем він керував місцевою громадою, яка займалася публікацією творів українських авторів. Про її діяльність свідчать матеріали справи “Об Елисаветградском Украинфильском преступном сообществе”. Слідство, яке розпочав наприкінці 1883 р. помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління в Єлисаветграді штабс-капітан Дремлюга у зв’язку з поширенням листівок та відозв під назвою “Русскому обществу от русских революционеров”, вивело жандармів не тільки на “Народовольський гурток”, створений О. Тарковським, але й на гурток “Українофілів”, яким керував О. Михалевич, оскільки останній був причетним до обох гуртків [7].

Під час дізнання у справі народовольського гуртка один з обвинувачених, селянин О. Дяченко, повідомив про існування в місті особливого товариства українофілів, яке має антиурядову спрямованість, і про те, що до нього входять лікар О. Михалевич, драматург І. Тобілевич (Карпенко-Карий), земський статистик О. Русов та його помічники О. Волошинов, Ф. Василевський і А. Грабенко [8]. 12 листопада 1884 р. О. Дяченко дав свідчення про те, що гуртківці, збори яких часто відбувалися на квартирі О. Русова, займалися перекладом українською мовою творів з політекономії. Останній власноруч перекладав розділ “Земля” та добирав твори Т. Шевченка, щоб видати нелегально у народовольській друкарні дитячий “Кобзар” [9].

Для ведення слідства у справі про “Українофільський гурток” Херсонське губернське жандармське управління 4 грудня 1884 р. відрядило до Єлисаветграда підполковника Чуйкова [10]. Ознайомившись з наявними матеріалами, Чуйков разом з товаришем прокурора Одеської судової палати Деліним дійшли висновку про існування ще з 1880–1881 рр. товариства, яке “займалося перекладом малоросійським нарідчям тенденційних творів, які призначалися переважно для народу” [11]. 11 грудня 1884 р. Чуйков офіційно звинуватив у державному злочині групу українофілів [12]. Почалися обшуки й арешти. 8 січня 1885 р. потрапив до в’язниці О. Михалевич, 9 січня – О. Русов, а наступного дня – його співробітники О. Волошинов та Ф. Василевський [13].

Під час обшуку у О. Русова нічого компрометуючого не знайшли. Проте для подальшого розгляду була вилучена значна кількість рукописів українською мовою, два примірники “Каталога систематического чтения”, різні документи та книжки. Під час допитів 11 і 16 січня 37-річний О. Русов уміло вів діалог зі слідчим і відкинув звинувачення, давши вичерпні відповіді на всі поставлені йому питання. Він твердив, що організації, діяльність якої мала політичний характер, не існувало: був лише буденний “житейський зв’язок” знайомих між собою людей, котрі “тільки хотіли стати малоросійськими літераторами, але насправді не встигли скласти ще жодної книги” [14]. О. Русов звертав увагу слідства на те, що нічого поганого у виданні книжок українською мовою не вбачає. Він також обстоював право на переклад політекономії українською мовою. “У поширенні серед Малоросійського народу політико-економічних знань легальним шляхом видання малоросійських книжок, – говорив він, – бачу єдиний засіб для боротьби цього народу і південного краю Росії з іноземними конкурентами на терені економічного життя” [15]. Водночас, пояснюючи наявність великої кількості українських рукописів, О. Русов наголошував на тому, що він відомий як компетентна особа в українській етнографії завдяки своїм працям, високо, до речі, оціненим імператорським Російським географічним товариством, і, крім того,

глибоко вивчав слов'янські наріччя, готуючись скласти іспити на ступінь магістра. Тому до нього зверталися деякі українські автори, зокрема І. Тобілевич, щоб він дав оцінку їхнім творам [16].

Усі інші звинувачення, висунуті слідством, О. Русов також відкинув. Не визнали себе винними і його однодумці. Не зумівши довести провину О. Русова та Ф. Василевського, 17 січня 1885 р. жандарми звільнили їх до закінчення слідства під грошову заставу, першого – в 1500, а другого – в 500 крб. [17].

Звісно, О. Русов замовчував основну мету культурницької діяльності, аби відвернути увагу слідства і не дати можливості “крамолошукачам” жорстоко покарати гуртківців. Це розуміли і жандарми. Підсумовуючи результати слідства, правоохоронці констатували, що не дивлячись на невинний з першого погляду характер гуртка, він, без сумніву, мав злочинний напрям. Матеріалом для перекладів обиралися твори, в яких зображувався важкий економічний стан народу, його соціальна приниженість і затурканість. У зв'язку з цим пропонувалося, не доводячи дізнання до судового розгляду, вирішити справу адміністративним шляхом: за О. Русовим, І. Тобілевичем, Ф. Василевським, А. Волошиновим, А. Грабенком встановлювали гласний нагляд поліції в місцях їхнього проживання на два роки [18]. О. Михалевича і О. Дяченка, які одночасно були й членами народовольського гуртка, покарали значно тяжче – вислали до Східного Сибіру [19]. Були вжиті й інші репресивні заходи. Так, після арешту О. Русову заборонили брати участь у роз'їзних статистичних обстеженнях губернії.

Статистики повернулися до Херсона, і український гурток відновив свою діяльність майже у тому самому складі, що в Єлисаветграді. Крім згаданих статистиків, І. Тобілевича та помічника прокурора Херсонського окружного суду Д. Марковича, до нього належали дружина Дмитра Марковича Олена, Софія Русова, українська поетеса-початківець, дружина Феофана Василевського Людмила (Дніпрова Чайка), земська вчителька Марія Ганенко. У 1888 р. до гуртка приєднався й Б. Грінченко, якого О. Русов запросив з Харківщини працювати статистиком [20]. С. Русова згадувала: “Це був тісний товариський гурток з чисто культурними завданнями підтримування українського театру, літератури, етнографії” [21].

Незважаючи на урядові переслідування, гуртківці продовжували справу, розпочату ще в Єлисаветграді. 1886 р. клопотанням О. Русова у друкарні Аспера в Херсоні виданий “Збірник драматичних творів Івана Карпенка-Карого”, куди увійшли драми “Бондарівна”, “Хто винен?”, “Розумний та Дурень”. У 1887 р. там же вийшла його драма “Наймичка”. Твори, які цензура могла не дозволити до друку в Росії, надсилалися до Львова. Це засвідчує зокрема листування О. Русова із західноукраїнськими діячами І. Белеєм, І. Франком, О. Огоновським [22]. Розуміючи, що й київська цензура може не дозволити друк українських творів, зверталися до Петербурга, наприклад: на початку червня 1885 р. О. Русов вислав петербурзьким цензорам рукопис з п'ятьма драмами І. Тобілевича. Таким же шляхом отримав дозвіл цензури й підготовлений гуртком збірник “Степ”. Організаційні питання у столиці допомагав вирішувати письменник Д. Мордовець.

Звісно, цензура упереджено ставилася до розгляду українських творів. Дві драми І. Тобілевича – “Бурлака” та “Чортова скала” – не були допущені до друку. Така ж доля спіткала й деякі твори зі збірника. Та попри все, “Степ” був значним досягненням Херсонського гуртка. “Як ми усі раділи, складаючи цей збірник в час таких страшних утисків українського слова, – згадувала С. Русова. – Кожна українська книга була дорогим придбанням, вона свідчила, що слово наше живе, живуть гуртки свідомих українців, бо тоді не було українських видавництв, не було й капіталів межи українцями, то доводилось усе робити в складчину та й ще ховатися з своєю організацією” [23].

Збірник “Степ” з цензурних міркувань був виданий у 1886 р. в Петербурзі. Він містив

художні твори, статистичні й етнографічні матеріали, три чверті яких підготували члени гуртка. Тут були надруковані перші поезії Дніпрової Чайки (“На лимані”, “Зірка”), чотири оповідання Д. Марковича (“Из уголовного”), драма “Бондарівна” І. Карпенка-Карого, етнографічні матеріали М. Ганенко (“Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде”), О. Маркович (“Свадебные песни в Елисаветградском уезде”), вірш П. Тулуба “В степи”, статистична стаття О. Русова тощо. Загальноукраїнського характеру збірнику надавали твори Д. Мордовця (“Будяк”), І. Левицького (“Невинна”, “Пісня про “Бондарівну””), одне з перших оповідань М. Заволоки (М. Грушевського) “Бідна дівчина”, стаття вчителя з Одеси К. Шрама (К. Іващенко) “Украинская деревня по произведениям гг. Старицкого и Кропивницкого”.

О. Русов займався і розповсюдженням виданих книжок. Про це свідчать, зокрема, його листи до О. Кониського та І. Франка [24]. На прохання О. Огоновського О. Русов також написав біографію І. Карпенка-Карого і надіслав її до Львова [25].

Вихід у світ “Степу” та “Збірника драматичних творів Івана Карпенка-Карого” був схвально зустрінутий критикою, про що свідчить відгук на сторінках “Киевской старины” [26]. Проте М. Драгоманов, який перебував у еміграції, дуже різко висловився про збірник. У листі, датованому 3–12 лютого 1887 р., критикуючи Стару громаду, він писав: “...Русов написав цілу в’язку дуростів в “Степу”!! Невже Ви думаєте, що така мазанина може видержати конкуренцію з сусідами, де тепер як навмисне появляються белетристи й з українців, як Короленко. Для цього ще раз кажу: подумайте й Ви, ще раз об’єктивно, куди може привести ділова безпринципність і апатія, котру Ви звете “ноюю доріжкою” [27]. Можна зрозуміти критику М. Драгоманова, проте, перебуваючи за кордоном, він, можливо, не зовсім розумів тогочасні умови діяльності українських громад, придушених, з одного боку, Емським указом, а з іншого – апатією більшості інтелігенції до українських справ. Тож вихід у світ кожної книги з українськими творами був певним підтвердженням існування як української мови, так і українського народу з його споконвічними прагненнями.

Після видання “Степу” гурток Русова–Марковича почав готувати наступний його випуск, куди мали увійти лише українські твори. З цього приводу Д. Маркович звертався, зокрема, і до М. Грушевського з пропозицією надати для публікації нові художні твори. Проте у березні 1887 р. у цьому проханні останній відмовив: “Дуже радію, – писав він Марковичу, – що закликаєте мене до другої книжки й за велику честь то собі маю, але ж, на лихо собі і на те закликання не можу чим добрим обізватися” [28]. На жаль, другий збірник не отримав цензурного дозволу і його зміст невідомий. У листі до редактора журналу “Киевская старина” О. Лашкевича 4 травня 1888 р. О. Русов писав: “З новин херсонських можу повідомити, що з Головного управління у справах друку від 14 квітня за № 1701 пані Маркович отримала відповідь, що її клопотання про дозвіл надрукувати збірник малоросійським наріччям під заголовком “Степ. Херсонський літературний збірник 1888” – визнано “не подлежащим удовлетворению”! Ця книга була упорядкована набагато краще за таку ж, яка вийшла в 1886 р., й за обсягом була б удвічі більшою. Особливо прикро, що таким чином заборонено роман Мирного “За водою” і декілька гарних віршів” [29]. Згаданий роман П. Мирного вийшов друком лише в 1918 р.

Діяльність українського гуртка в Херсоні (1885–1889) була плідною. Окрім перелічених книг, велика кількість статей та статистичного матеріалу гуртківців була надрукована в “Сборнике Херсонского земства” та “Киевской старине”.

Активна українська діяльність О. Русова на Півдні України викликала відповідну реакцію урядовців. На вимогу міністра внутрішніх справ 14 березня 1887 р. Херсонська губерньська земська управа звільнила піднаглядного статистика з посади секретаря [30]. Після закінчення дворічного терміну гласного нагляду поліції він був підданий нагляду

негласному. На підставі наказу міністра внутрішніх справ за розпорядженням губернатора, яке оголосили О. Русову 12 травня 1889 р., він мусив разом з дружиною у семиденний термін залишити межі Херсонської губернії [31]. На прохання статистика Новоросійський генерал-губернатор продовжив термін до 15 червня [32]. З від'їздом Русових та інших херсонський гурток припинив свою діяльність.

Значимо, що, перебуваючи в 1874–1875 рр. у Петербурзі, О. Русов познайомився з відомим російським і українським письменником, істориком, етнографом, публіцистом та українським громадським діячем Данилом Лукичем Мордовцевим (Мордовцем). Д. Мордовець походив зі старовинного українського козацького роду Сліпченків-Мордовців, народився 7 грудня 1830 р. у слободі Данилівці Усть-Медведицького округу області Війська Донського. По закінченні з відзнакою у 1850 р. Саратовської губернської гімназії він спочатку вступив на фізико-математичний факультет Казанського університету, потім до Петербурзького університету, історико-філологічний факультет якого закінчив у 1854 р. зі ступінню кандидата і золотою медаллю за дисертацію “О языке ‘Русской Правды’” [33]. Після закінчення університету повертається до Саратова, де близько познайомився і потоваришував з М. Костомаровим, який відбував десятирічне заслання у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Деякий час Д. Мордовець був редактором “Саратовских губернских ведомостей”, потім був правителем канцелярії саратовського губернатора. Пізніше тривалий час служив у міністерстві шляхів сполучення. Помер Д. Мордовець 10 (23) червня 1905 р. у Кисловодську, похований згідно з його заповітом у Ростові-на-Дону [34].

Д.Л. Мордовець

Данило Мордовець увійшов в українську й російську історію та літературу здебільшого як автор майже 40 історичних романів і великих повістей та значної кількості прозових творів малих форм, які користувалися великою популярністю серед масового читача в другій половині XIX – на початку XX ст. Його українські твори були видані у книзі “Оповідання” (СПб., 1885) [35].

В Петербурзі Д. Мордовець проводив значну громадську роботу, спрямовану на подолання перешкод для українського друкованого слова, української культури, був, так би мовити, представником українських інтересів у столиці Російської імперії: протягом чверті століття (1880–1904) влаштовував Шевченківські вечори, сприяв активізації діяльності Петербурзької української громади наприкінці XIX ст. [36]. Письменник був членом-співзасновником та одним з керівників (разом з М. Микешиним) створеного 29 листопада 1898 р. з ініціативи сенатора А. Марковича “Товариства імені Т.Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах С-Петербурга” [37]; членом правління і головою, заснованого 27 грудня 1898 р. клопотанням генерала М. Федоровського “Благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг”, яке згідно зі статутом видавало українські книжки і мало

сприяти релігійно-моральному розвитку й економічному добробуту українців [38].

На початку ХХ ст. О. Русов безпосередньо співробітничав з Д. Мордовцем на ґрунті українських інтересів. Прибувши до Петербурга наприкінці 1902 р., він вступив до Петербурзької громади і почав активно працювати у згаданих вище товариствах, дійсним членом яких був відповідно ще з 1900 і 1901 рр. 13 листопада 1904 р. видавниче товариство звернулося до голови Кабінету Міністрів Росії С. Вітте з клопотанням про ліквідацію цензурних обмежень української мови [39]. Цього ж дня було підписане й клопотання до Синоду про дозвіл на видання Євангелія українською мовою [40]. Звернення мали певні позитивні наслідки: Кабінет Міністрів у грудні 1904 р. доручив міністрам народної освіти та внутрішніх справ ознайомитися з думками Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, Академії наук, Київського і Харківського університетів і надати свої висновки разом з міркуваннями вищезначених осіб і установ на розгляд Кабінету [41]. Академія наук створила спеціальну комісію під головуванням академіка Ф. Корша, до складу якої увійшли й кілька членів Петербурзької української громади – подружжя Русових, Ф. Вовк, П. Стебницький, М. Славінський та О. Лотоцький [42]. За діяльної участі О. Русова комісія підготувала доповідь [43] з висновком про необхідність скасувати імператорські розпорядження від 18 травня 1876 р. і 8 жовтня 1881 р. щодо обмежень української мови й культури, а також сумнозвісний циркуляр П. Валуєва 1863 р. Одночасно Академія наук висловила впевненість у тому, що українське населення повинно мати таке саме право як і російське щодо вживання рідної мови [44]. Відповідь Академії наук разом з доповіддю комісії та рефератами окремих її членів, у тому числі й О. Русова [45], була відправлена до Кабінету Міністрів. Проте уряд не пішов на скасування антиукраїнських законів, визнавши це несвоєчасним. Справа ж видання українського перекладу Євангелія була вирішена позитивно. Академія наук погодилася взяти на себе перегляд перекладу. Цим займалася комісія на чолі з академіками Ф. Коршем та О. Шахматовим, у складі якої працював і О. Русов. Роботи тривали щонеділі протягом двох років і завершилися виданням у 1906–1911 рр. Євангелія українською мовою [46].

Після смерті Д. Мордовця О. Русов очолив видавниче товариство і керував ним до свого від'їзду до Києва восени 1908 р. Його турботами 1906–1907 рр. Благодійне товариство здійснило перше в Російській імперії повне видання творів Т.Г. Шевченка. Клопотаннями і турботами О. Русова онука Д. Мордовця Н. Пильчикова передала Чернігівському губернському земству для Музею В.В. Тарновського колекцію українських старожитностей, зібраних Д. Мордовцем, та архів письменника [47].

Подані нижче листи до Д. Мордовця (№ 1–10) проливають світло саме на видавничу і літературну діяльність О. Русова останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Лист № 11 адресований О. Коваленку – упоряднику альманаху “Терновий вінок”, керівнику видавництва “Ранок” у Києві. Документ № 12 – дозвіл Головного управління у справах друку на видання збірника драматичних творів І. Карпенка-Карого, № 13 – клопотання О. Русова до київського цензора про пересилку йому названого збірника у Херсон для видання.

Листи О. Русова зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Подані мовою оригіналу.

1. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870–80 рр. Єлизаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 112–123; його ж. З життя Одеської Громади 1880-х років // За сто літ: Матеріали із громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – К.: ДВУ, 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.

2. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол. Ол. Русова // Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1938. – Т. V. – С. 14.

3. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської Громади 1880-х років. – С. 168.

4. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 270. –

- Арк. 65зв.
5. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1215. – Арк. 60зв.
 6. Там само. – Арк. 36зв.
 7. ЦДДАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 37–38зв.
 8. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1193. – Арк. 74.
 9. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1192. – Арк. 322.
 10. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1193. – Арк. 190.
 11. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1215. – Арк. 11зв.
 12. Там само. – Арк. 16зв.
 13. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1193. – Арк. 175–176.
 14. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1215. – Арк. 37.
 15. Там само. – Арк. 38.
 16. Там само. – Арк. 59зв.
 17. Там само. – Арк. 73.
 18. ЦДДАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1194. – Арк. 140.
 19. ЦДДАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 67.
 20. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського Національної Академії наук України (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 18048. – Арк. 14.
 21. ІР НБУВ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 6357. – Арк. 6.
 22. Возняк М. З листовних зв'язків Олександра Русова // Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1938. – Т. V. – С. 13–15.
 23. ІР НБУВ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 6357. – Арк. 7зв.
 24. Возняк М. – Назв. праця. – С. 13–15.
 25. Там само. – С. 16–18.
 26. Библиография // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – Кн. 1. – С. 162.
 27. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1837/8. – С. 138.
 28. Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Запкільняка. – К., 1997. – С. 229.
 29. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. 9734. – Арк. 3.
 30. ІР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 1.
 31. ІР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 531. – Арк. 1.
 32. ІР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 532. – Арк. 1.
 33. Д.Л. Мордовцев // Отчет “Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг” за 1904 год. – СПб., 1905. – С. 55–56.
 34. Беляев В. Данило Мордовец (Д.Л. Мордовцев) // Мордовец Д.Л. Сагайдачный. Роман. Крымская неволя. Повесть. – К., 1987. – С. 23.
 35. Мордовцев (Даниил Лукич) // Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1896. – Т. XIX^A. – С. 842.
 36. Лотоцький О. Сторінки минулого: У 3 ч. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – С. 16–17.
 37. Устав Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга. – СПб., 1898. – С. 3.
 38. Устав Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг // Отчет “Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг” за 1907 год. – СПб., 1908. – С. 153.
 39. Отчет “Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг” за 1904 год. – СПб., 1905. – С. 49–54.
 40. Там само. – С. 44–48.
 41. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – С. I–II.
 42. Лотоцький О. Назв. праця. – Ч. 2. – С. 365.
 43. Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – С. 1–28.
 44. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – С. III.
 45. Русов А. Укратинофильство // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – Приложение III. – С. 53–59; Русов А. О числе малороссов // Там само. – Приложение XI. – С. 91–93.
 46. Лотоцький О. Назв. праця. – Ч. 2. – С. 365.
 47. Детальніше див.: Рахно О.О. О. Русов і становлення Музею українських старожитностей В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Чернівці, 2002. – С. 122–124.

Листи О.О. РУСОВА до Д.Л. МОРДОВЦЯ

№ 1

Високоповажний добродію!

До Вас як до дядька обертаємося з степу, щоб батькові нашому на могилу віночка поклали. Хотіли були з самого зеленого барвінку віночок той зплести, але тепер барвінок

ще дуже мн'який – зелений, поки доїде, весь чисто зав'яне. Будь ласка, виберіть яку хвилиночку та й покладіть той вінок з нашого степу на могилу Николая Івановича [1] – за це дуже дякуватимемо.

А ще у нас до Вас є прохання. Де-які степові люде понаписували у нас хто повість, хто драму, хто очерк невеличкий, хто – вірші. Думаємо оце заслати й до цензури той збірничок, назвали його “Степом”. Чи не окликнулися б і Ви до цієї нашої вигадки з щирим серцем, та чи не заслали б нам якого чи очерка, чи розказа, чи споминочка про Костомарова, що Ви самі собі надумаєте або що є у Вас готовеньке. За усе спасибі велике скажемо: чи розкажець який дасте, чи просто який-небудь коротенький анекдот з своєї пам'яти про Николая Івановича пригадаєте, або що. Ваше ім'я одно вже зкрасить той збірничок, де понаписували чи баришні, чи хлопці молоді, нікому незвісні, різного дріб'язку. Щоб Ваш вклад не був опаскужен тим, що рядом з якою-небудь нісенитницею стане, – я поручуся, бо постараюсь, щоб аби-чого не поміщати.

Чи так чи сяк до моєї просьби віднесетесь, – у всякому разі напишіть мені хоч пару слів, звіщаючи про вінок, що засилаю посилкою.

А звістить мене по адресу: Херсон. Губернская земская управа.

Александрю Александровичу Русову.

Одпискою своєю хоч у дві-три строки дуже потіште вельми поважаючого Вас і шануючого прихильника ідей Вашого розума і серця.

Херсон. 1885. 2 мая.

А. Русов.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал 718/10. – Арк. 1–1зв. – Оригінал.

№ 2

Алешки, 18^{VI}/₁₀85.

Оце я зрадів, що Ваш адрес маю, шановний *Данило Лукич!*

Земляки наші – Цвітковський [2], Беренштам [3] – не знаю чи повтікалы з Північної Пальміри [4]. А тут таке діло, що без земляків не обійдешся! Нам бачте, дайте тільки Ваш адрес, то зараз з ходатайствами й прісікаємось. От і до Вас – ходатайство, як до столичного літератора, що мабуть усі ходы і виходы знає. Заслав я, бачте, ціми днями у Петербургський Цензурний Комітет рукопис з 5-ма драмами Івана Карпенка [5] (от які вони: Бондарівна, Драма у 4 діях. Бурлака, Драма у 5 діях. Хто винен? Драма у 4 діях. Чортова скала, Драма у 4 діях. Розумный і дурень, Комедія у 5 діях). Пієси на мій суд – добре написані, бо і сам автор – був актером, та й побыт народу добре знає (хіба тільки “Чортова Скала” – поганенька трохи, дак зате “Бондарівна” – дуже гарна!) [6].

От тепер і вклоняюся Вам, чы не могли б Ви якого-небудь “Хождения” до Якова Петровича Полянського [7], чи до кого другого з сьльних та до нас прихильних утяти? Пысав я про це діло до Цвітковського, та чы у адресі помылка була, чи його вже не було у Петербурзі, давно не маю ніякої одповіді.

Дак, будь ласка, зробіть що-небудь та й напишіть мені, або хай хто з знакомых моїх одпыше, бо дуже нам тяжко засилати у цензуру рукописі, та думаты, що нічого не пропустыть.

А то як кажуть – дурень думкою багатіє! То так і тут знов. Є вже в мене на збірнык й повісті й вірші і одна драма (тая ж “Бондарівна”) – звісно збірник українській. То оце й прохав Вас хоч будячок, коли не квітку у той збірничок вкынути. То й не гайтеся, а напишіть що-небудь, звісно по-українськы, бо “у степу” або “з степу” тая мова якось чутніша.

Чекатиму Вашої присьылкы, щоб знов тоді до Вас з “ходатайствами” вдатися, як піде діло у цензуру.

Ще думка одна є – скласти “Календарь” по Українськы, – і матеріал деякий вже є; да про це годі ще балакати.

Щиро Вас поважаючий А. Русов.

Адрес: Алешки Таврической губернии, д. Белой,

Александрю Александровичу Русову.

ЧМ. – Инв. № Ал 718/1. – Арк. 1–1зв. – Оригінал.

№ 3

Олешки. Д. Белой.

18 $\frac{VI}{15}$ 85

От же знов до Вас, шановный *Данило Лукич!*

Не знаю, чы одібрали Ви мій попередній лист, а усе-таки бачу, що ні до кого, як до Вас, бо Цвітковський на два мої листи ніякого отвіту не дає. Ждав, ждав та оце вже сьогодні засилаю у СПетербуржский Цензурний Комітет той “Степ”, де Ваш Барвінок [8] на 1-му місті закрашуватиме гріхы наши, коли буде ласка цензуры пустити їх на світ. А на другому місті – нашої гарної Дніпрової Чайкы [9], що сьогодні заміж виходить – вірш до портрета Т. Шевченка, та ще десятка з 2 розказів чи віршів та драма одна – та й годі!

Що буде – то Бог може дасть, що пустять. Але у прошенні я пишу у Цензурний Комітет: “Желая издать в СПетербурге в типографии г. Стасюлевича [10] в 1200 экземпляров” – і т. д. Так нарадив мені Цвітковський. Бо каже, коли у Петербурзі печататимете, то може не зашлють у Київ до цензора.

До Вас оце обертаюся. Перекажіть Цвітковському, чи напишіть до його про це. Він обіцявся походатайствувати за цей “Збірничок”. Хай напише мені, що він там розузнає, та адреса мені свого хай дасть настоящего, а не так, як досі: що пишу до його, та не знаю куди і як.

Колы як і Вам яка спроможність є допомогти у цьому ділі, – будь ласка зробіть! Саме главне постарайтеся, щоб не вымарали віршів Дніпрової Чайкы – їх там скільки є. Як побачить вона, що надруковано, то це її підбадьорить надальше.

Ваш А. Русов

ЧМ. – Инв. № Ал 718/2. – Арк. 1–1зв. – Оригінал.

№ 4

Олешки. 29 июня [1885]

Спасыбі Вам, шановный добродію, за Ваш “будячок” [11]. Закрасить він той збірничок, де небагато набереться талановитих пісок. Бачте, історія яка. Найшлься гарні вірші одної барышні [12], та їх небагато було: з який десяток. Газеты нема, журнала – нема; 10 стихотвореній надрукувати – буде мытельк не мытельк, а більше щось маленьке. От і почали пысати – хто до чого здатен, а то хоч и не здатен – пиши. Одному дуже гарний очерк вдалося написати – “Панас Музыка” [13]: він би був фундаментом того збірника. Коли ж треба було жандармам пронюхати, що я та ще де хто збираємось та й пишемо мытельк про народне хозяйство (Полит. економію). Давай нас усіх арештовувати [14]. Посажали у тюрму аж 5 чоловіка, потім повипускали. Кого держуть і досі, кого й зовсім не чипали, отого автора приміром “Панаса Музыкы”. Але що рукопись на обыску десь забрали, та й не отдають тепер хоч заріж: кажуть, що вона буде якымсь “вещественным доказательством”

якоїсь конспірації чы що? А спысаты навіць прокурор не дае, хоч повість там така, що зараз бы цензура усю пропустила. А другі де які повісті або вірші були такі, що ні до чого не здатні. Тії мені самому прийшлося повикидати. От і вийде той збірничок і маленький, і поганенький, та хай хоч і такий пустить цензура.

Як той Бетришев чи Чичиков Бетришеву казав: “Полюбите нас серенькими, а беленькими нас всякий полюбит” [15].

То вже Вам спасибі превелике, що зкрасили той збірничок своїм “будячком”. Оддав вже я усе що назбирав і повибрав переписувати. А тепер позвольте мені до Вас вдатися з такою проханням. Чи знаєте Ви Егора Егоровича Цвитковського. Адреса його не маю (Местная Набережная пише він: чи ж є така у Петербурзі?), а він мені пише, що як друкувати у Петербурзький типографії, то тоді може й петербурзький комітет розрішить.

Напишіть мені, будь ласка, про це по адресу: г. Алешки Таврической губернии. Д. Белой. Александру Александровичу Русову.

Як Ви нарадіте краще, так я й зроблю, бо київської цензури дуже боюся.

Отвіт подайте, будь ласка, незабаром.

Ваш А. Русов.

P.S. Шкода, що жидкі у Катеринославі розпочинають газету, що теж “Степью” прозиватиметься [16]. Сьогодні я вість звідти одібрав про це.

ЧМ. – Инв. № Ал 718/3. – Арк. 1–1зв. – Оригінал.

№ 5

Олешки 17 августа.

Д. Белой.

Високоповажний добродію!

Спасибі Вам за карточку покійного Николая Ивановича [17], що мені прислали.

Передайте щирю дяку від мене и сім’ї за цей подарунок. Ціми днями заслав Вам нашу Одеську “Ныву” [18], а Вас буду просити – коли Ваша ласка, то надпишіть мені власною рукою один екземпляр Ваших “оповідань” [19], що недавно надрукували.

Як подивитесь на “Ныву”, та викинете з неї Нечуя [20], то виходить, що наш “Степ” буде кращий, бо й вірші – кращі, і драма – лучша і дрібні розкази кращі. Став був я писати прошеніє у “Главное Управление” [21]. Раз написав – порвав, другий – теж порвав: щось так дуже унизительно виходить просити, щоб не засилати у Київ на прочот до земляка Рафальського [22], що я й покинув це. Хай роблють, як самі знають, і як їм треба! Коли не повичоркують багато, буде така ж книжка, як і “Ныва”, або ще й більше. Коли пошлють у Київ, то тоді витребую рукописи сюди, та й в Херсоні надрукуємо!

Хай їм пусто з їх правилами!

Бувайте здоровеньки й веселеньки. А. Русов.

ЧМ. – Инв. № Ал 718/4. – Арк. 1–1зв. – Оригінал.

№ 6

Херсон

Губернская Управа

11 декабря 1885.

Сёгодні й “Степ” одібрав. Так мені жалко “Дніпрову Чайку”, що зігнув Фрейман в дугу [23], а ще більше “Бабу Горпину” [24], бо була ж то повість добра, та й величенька трохи. Бо там мав 100 страниц, що й не дай Господи! Я ж Вам писав, що ми заходилися не тільки

“Степ”, а ще й “Степь” сочиняти, це б то вже по великоруськи. Дак думка теперечки така, щоб не сором було малесеньку книжечку у 100 страниц у світ пускати, та щоб Балашов [25] більше од нас заробив, – за празники понаписувать ще й по великоруськи чи белетристичних чи то й публіцистичних статей, та й етнографического матеріалу додавши (є дві свадьби записані, є юридичеські обичаї то-що) та й ще деяких беллетристичних українських пісок туди втелюшивши, зробити таку книжечку, як колись то “Основа” [26] виходила, це б то – на половину по українськи, на половину по великоруськи. В последнем ряду напр[иклад] буде таке:

Олени Марковички [27]. Дві малоруські свадьби.

Брошюра. Колонізація Новороссии [28].

Ганенковой. Семейно-гражданские юридические обычаи в Елизаветгр[адском] уезде [29].

Русов. Областное начало в земской статистике [30].

Сокальский. Чумаки в Харьковской губ[ернии] [31].

Василенко. Мелкая собственность в Полтавской губернии [32] и др.

Есть повести Марковича [33] и по русски и по малорусски, може Левицький (Нечуй) [34] і Мырный [35] напишуть щось по українськи. То все це зберемо та в февралі й пришлем знов до Вас і цензору. Що вже там повичоркує, – те й буде; усе ж таки книжка. Трохи більшенька вийде, а то прямо сором та й годі!

Дак усе ж закавыка: чи згодитесь Ви на таке, щоб Ваш “будяк” попав у такий “пучок гвоздики”, та чи не боїтесь Ви, що будяк той просмердиться як стане рядом з нашою прозою про статистику – то-що.

Я ж дуже б прохав Вас, щоб не брали од нас того “будяка”, а вже як дали його у букет цветочков диких, то позвольте и в букет з гвоздикою.

Так мені й напишіть, що дозволяєте.

Ваш А. Русов.

ЧМ. – Инв. № Ал 718/5. – Арк. 1–1зв. – Оригінал.

№ 7

Високошановний Данило Лукич!

Як почув Маркович [36], що Ви тут, – зараз наказав мені, щоб як будете через Херсон назад їхати, то щоб зайняли його Херсонську квартиру: вона тепер пустує; а кухарка й дівчинка живуть там, то вони й зроблять, що Вам треба буде. А трапезу розділити мабуть з нами не одцурайтесь; хоч у нас тепер така сім’я, що за стіл сідає душ 12–15, а все ж постараємося, щоб і на Вашу долю зісталось два–три кабачки та тарілка супу або що.

Дак тепер таке діло: будь-ласка – дайте звістку пароходиком заздалегідь, – коли саме думаєте бути у Херсоні (у який день і час), щоб мені на той день і Марковичів викликати з Кардашинського озера; бо Маркович мені переказує, що з’їсть мене, коли Ви приїдете, а він Вас не побачить.

То оце вже з Вашої ласки чекатиму вісточки од Вас через Збурієвський пароход по адресу: Дом Бограда по Гречеській ул. (коло Городського клубу і 2 полиц[ейської часті]).

Александрю Александровичу Русову

30 юня 1886.

А. Русов

ЧМ. – Инв. № Ал 718/6. – Арк. 1. – Оригінал.

№ 8

Київ [37]
Благовещенская, 35.

Високошановний добродію!

Оце знов до Вас, любий наш Діду, за допомогою. Колись то у Херсоні запомогли: запоможіть і тепер. Хоч ми, як Ви казали, може й дыкарі трохи, що не дуже то жидків долюбляємо, а же-таки, мовляв, – люде добрі: самі себе хвалимо!

Дак чи не стали б і Ви таким добрим, да чи не розрішили б передрукувати Ваших “Козаки та море” [38] невеличким метеликом? А як вже це розрішаєте, то чи не ласка б Ваша ще потурбуватися: самому б то й представити у цензуру цю Вашу пієску. А як розрішить вже цензура, дак тоді і спишетесь зо мною по адресу: Київ, Благовещенская, 35. Александрю Александровичу Русову.

А то ще и такая просьба. Много лет ушло со времени издания “Записок о Южной Руси” [39], много воды уплыло, много перемен совершилось, много земских статистических изданий занотовалы те перемены, а все нет и нет подобного сборника научных статей по статистике, этнографии, политической экономии, антропологии, словесности, истории нашего южнорусского края. Чувствуется давно потребность в таком сборнике из статей солидного объективного содержания.

Вероятно, у Вас есть знакомые ученые, которые согласились бы дать даровой свой труд для научного сборника по разным вопросам относительно Южной России. Як-що знаєте або згадаєте що-небудь підходяще, або й самі надумаетесь що-небудь таке зробити – напишіть.

Ваш А. Русов

ЧМ. – Инв. № Ал 718/8. – Арк. 1. – Оригінал.

№ 9

Дорогий земляче! [40]

Оце пан Величко [41] іде навчатися високим наукам у Петербург: дак чи не ласка Ваша буде землякові у чому-небудь допомогти?

Навчить його, як і до кого краще обернутися, щоб тих наук дойти, які він обробляє на користь нашої просвіти.

А за тим і мене піджидайте, бо приїду пороги оббивати, щоб мене на місто оцінщика у Чернігівський Дворянський банк назначили.

Ваш А. Русов.

ЧМ. – Инв. № Ал 718/9. – Арк. 1. – Оригінал.

№ 10

Посилаю до Вас, дорогой
Петро Януарієвичу, обидва
ці листи: – треба нам
допомогти землякам.
8–1–901. Ваш Д. Мордовцев [42]

Полтава
Воскресенский пер., 7
I
19 – 01

*Коханий діду
Данило Лукич!*

Аж до нового віку зібрався я, як бачите, заслати Вам 3 карбованці, щоб записали мене у члени Товариства [43], яке видає українські та інші книжки за для розвою нашого

Полтавського народу. Дай Боже, щоб це Товариство у новому столітті ширилося і розгорталося, дай Боже, щоб будило воно кращі думки й почуття своїми книжками!

А це ще ось яка думка. Товариству Вашому треба збирати гроші усякими засобами. Напишіть будь ласка члену його нашому предводителю Сергію Євгенієвичу Бразолію офіційний лист за Вашим президентським підписом такого змісту: “Стараємося, мовляв, ми видавати книжки за для полтавців між іншим; грошей в нас не багато – не стає! Чи не могли б Ви, Ваше Пр[евосходительст]во, скористуватися з такого звичаю, який вже завівся по городах України, що що-року у кінці фебруля або з-початку марта устроюють у честь [Т.Г.] Шевченка якій-небудь літературно-музикальний вечір “с благодетельною целью”. Наше діло, мовляв, теж не яке, як благодетельне: то й постарайтеся, щоб у Полтаві який-небудь гурток любителів художеств організував цей рік на користь нашого фонду благодетельний вечір. Маємо, мовляв, надію, що Ваш вплив на Полтавську інтеллігенцію, яка сприяє нашому ділу, матиме вагу серед неї, та й вечір такий – устроїться...”

Та й годі. Звісно, не нагадуйте ані словечком, що це я *нижче* самий натякаю Вам про це, або що я заінтересован у цьому ділі: того – не треба. Але напишіть зараз же, щоб він скоріше обернувся до кого-небудь з моїх знайомих. А це буде дуже нам усім на користь, бо тоді зараз зляпаємо вечір Шевченковський, а то якось нам ніяково теперечки починати це діло без приводу великого пана, хоч вже вечори Шевченківські трохи не 5 літ у Полтаві відбуваються [44].

А може наш вечір приміром стане і другим городам, щоб що року на користь Вашого Товариства зібрати де-які лепти. Інакше їх збереш не багато!

Чекатиму як-найскорішої відповіді від Вас по адресу: “Полтава. Александрю Александровичу Русову. Статистическое бюро губернского земства”, де я пристроївся таки по благодушню тутешнього губернатора.

Ваш А. Русов.

ЧМ. – Інв. № Ал 718/7. – Арк. 1. – Оригінал.

№ 11

Лист О.О. Русова невідомому [45]

19 $\frac{XII}{12}$ 07

Офицерская, 36
СПб.

Високошановний земляче!

Одібрали сьмо й я й жінка Ваш заклик до поетів, письменників і художників на “Терновий вінок” [46]. Спасибі на тому, що згадали про нас. Жінка моя, то ще маракує по письменницькій часті, а я ніколи поетом не був, а як спробував був раз оповідання беллетристичне написати та заслав його ще до покійного Огоновського [47], то він, хай земля йому пером, – похвалив, а як почав він давати до редакцій львівських, то жодна не прийняла, і щось років через три одібрав я через Грінченка [48] відповідь, що повість тая – негодяща. Так і тут нездарий я до того, щоб чимсь допомогти Вашому ділу. Можу хіба тільки посовітувати – до кого Вам можна обернутися з моїх петербурських знайомих. Зверніться до Петра Януаровича Стебницького [49] (СПб., Никольская площадь, 6) та до Євгенія Адольфовича Ганейзера [50] (СПб., Б[ольшая] Подъяческая, 18), – то ці втнуть Вам написати якраз на тему. Ганейзер писав по-українськи драму, яку Кропивницький [51] колись і ставив на сцену; а в останні часи у “Товаришу” [52], “Наших днях” [53] та “Страні” [54] писав про те, що бачив, їздючи по селах і містах: він ці теми добре знає та носить під серцем.

А то ще є співробітник “Товарища” Олександр Олександрович Яблоновський [55], який оце – недавно (№ 445 “Товарища”) написав розказ “Переpletчик” дуже підходячий до Вашої теми і яскраво ілюмінуючий біду жидів у наші часи.

Звертайтеся до його, щоб дав дозвіл перекласти цей його малюнок, бо він відповідає тому ж, що й другі люде терплять за визвольний свій рух. Є ще й поет у мене знакомий мені – Олесь [56], що живе у Харкові: і той добрі вірші може писати на цю ж тему. А до мене хоч звертайтеся, хоч не звертайтеся, – нічого окрім алгебраїчних та статистичних формул не надійтеся виловити.

Щасти Боже у Вашому підприємстві!

Tout a vous [57]

А. Русов

ЧМ. – Інв. № Ал 539/243/1. – Арк. 1. – Оригінал.

№ 12

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Главное управление
По
делам печати
“19” февраля 1886 г.
№ 688

Канцелярия Главного Управления по делам печати, по приказанию г. Начальника этого Управления, сим объявляет Коллежскому ассесору А. Русову, на поданное прошение, что рукопись на малорусском наречии под заглавием “Збирныкъ драматычныхъ творивъ Ивана Карпенко”, по рассмотрении ея в Главном Управлении по делам печати, препровождена 13 сего февраля, на зависящее распоряжение, к Киевскому Отдельному Цензору по иностранной цензуре.
Гербовый сбор уплачен.

Заведывающий делопроизводством,

член совета

[Подпись]

Помощник Правителя Дел

[Подпись]

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. П. – Спр. 562. – Арк. 1. – Оригінал.

№ 13

Его Высочородию
Г. Киевскому Отдельному цензору
по Иностранной цензуре
Колл[ежского] ассесора А.А. Русова

Прошение.

Главное управление по делам печати на поданное мною прошение отзывом от 19 февраля сего 1886 г. за № 688 уведомило меня, что рукопись на малорусском языке под заглавием “Збирныкъ драматычныхъ творивъ Ивана Карпенка” сего 13-го февраля по рассмотрении ее в Главном Управлении препровождена к Вашему Высочородию на зависящее распоряжение. Поэтому честь имею покорнейше просить Ваше Высочородие о высылке мне означенной рукописи для печатания оной по адресу: “В г. Херсон. Губернская земская управа. Александру Александровичу Русову”. Гербовый сбор в Главное Управление по делам печати мною уплачен.

*Колл. ассесор Русов.
Г. Херсон*

1886. Февреля 28-го.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. П. – Спр. 562. – Арк. 2. Чернетка.

Коментарі

№ 1

1. Йдеться про Костомарова Миколу Івановича (1817–1885) – українського і російського історика, етнографа, письменника та громадського діяча.

№ 2

2. Цвітковський Юрій Юрійович (1843–1913) – педагог, активний діяч Київської Старої громади, певний час редагував газету “Київський Телеграф”. У 1880 р. переведений до Петербурга, де тривалий час працював викладачем у різних навчальних закладах (Див.: Хатченко А. Юрій Юрійович Цветковский, как общественный деятель //Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 94–111).

3. Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – педагог, археолог, активний діяч Київської Старої громади, певний час був її скарбником.

4. Йдеться про Санкт-Петербург.

5. Іван Карпенко-Карий – Тобілевич Іван Карпович (1845–1907) – український драматург, актор, режисер, один з фундаторів нового українського театру.

6. В 1886 р. в Херсоні О. Русов видав “Збірник драматичних творів Тобілевича Івана Карповича (Карпенка-Карого)”, до якого увійшли твори: “Бондарівна”, “Хто винен?” (інша назва – “Безталанна”), “Розумний і дурень”.

7. Полонський Яків Петрович (1820–1898) – російський поет, перекладач, тривалий час служив у Комітеті іноземної цензури, з 1896 р. – член Ради Головного управління у справах цензури. 1876 р. він допоміг О. Русову отримати дозвіл на ввезення в Російську імперію першого тому “Кобзаря” Т.Г. Шевченка, виданого О. Русовим у Празі.

№ 3

8. Йдеться про оповідання “Будяк”, надіслане Д.Л. Мордовцем.

9. Дніпрова Чайка – літературний псевдонім української поетеси Людмили Олексіївни Березиної, за чоловіком Василевської (1861–1927).

10. Йдеться про Стасюлевича Михайла Матвійовича (1826–1911) – відомого громадського діяча, публіциста, історика, видавця. В 1865 р. він заснував журнал “Вестник Европы” і був його редактором-видавцем.

№ 4

11. Див.: посилання № 8.

12. Йдеться про Дніпрову Чайку.

13. Ймовірно, йдеться про Дмитра Васильовича Марковича – юриста, громадського діяча і письменника та перший варіант його оповідання “Невдалиця”.

14. Йдеться про арешт членів Єлисаветградського українського гуртка І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого), Ф.О. Василевського, А.М. Грабенка, О.Ф. Волошина та О.О. Русова. (Див.: Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870–1880 рр. Єлисаветградський гурток //Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 117).

15. Вислів із однієї з перших редакцій другого тому “Мёртвых душ” М.В. Гоголя. Чичиков розповідає анекдот, який закінчується словами: “Не стыдно ли тебе так поступать с нами? Ты всё бы хотел нас видеть выбритыми, да во фраках. Нет, ты полюби нас чёрненькими, а беленькими нас всякий полюбит”.

16. “Степь” – щотижнева літературно-громадська газета. Виходила в 1885–1886 рр. у Катеринославі (нині – Дніпропетровськ) російською мовою. Висвітлювала місцеве громадсько-культурне і літературне життя.

№ 5

17. Йдеться про фотографію Миколи Івановича Костомарова.

18. “Нива” – український літературно-художній альманах, вийшов в Одесі 1885 р. Відіграв позитивну роль у єднанні сил української літератури.

19. Йдеться про збірник малоросійських оповідань Д. Мордовця, виданий 1885 р. у Петербурзі.

20. Йдеться про твір письменника Івана Семеновича Нечуя-Левицького “Чортяча спокуса”, опублікований у “Ниві” 1885 р. (Нива. Український літературний збірник. – Одеса, 1885. – С. 13–46.).

21. Мова про Головне управління у справах друку.

22. Прізвисько київського цензора.

№ 6

23. Збірник “Степ” дозволений цензурою 1 листопада 1885 р. Петербурзький цензор Фрейман дозволив до друку лише дві поезії Дніпрові Чайки – “На лимані” та “Зірка”. (Див.: Степ. Херсонський беллетристичний

- збірник. Херсон 1886. Вид. Д. Маркович. – СПб., 1886. – С. 121–123, 269–270).
24. Можливо, йдеться про оповідання Софії Русової “Баба Горпина”, яке цензура не допустила до друку. Ще у травні 1884 р. О. Русов надсилав цей твір до львівського часопису “Діло”. (Див.: Возняк. З листовних зв’язків Олександра Русова. – Львів, 1938. – С. 4, 13).
25. Йдеться про петербурзького видавця “Степу” В.С. Балашова.
26. “Основа” – перший український суспільно-політичний літературно-мистецький журнал, який виходив у 1861–1862 рр. у Петербурзі. Редактор – В.М. Білозерський.
27. Маркович Олена Іванівна – дружина Дмитра Марковича. Дати життя встановити не вдалося, відомо лише, що вона пережила свого чоловіка. У збірнику “Степ” опублікована її праця “Свадебные песни в Елисаветградском уезде” (С. 160–234).
28. Авторство встановити не вдалося. Проте відомо, що над цією проблемою, окрім, О. Скальковського і Д. Багалія, працював також і О. Русов. У засіданні Харківського історико-філологічного товариства 17 лютого 1891 р. він зробив доповідь про колонізацію тодішньої Херсонської губернії (Отчет о деятельности Историко-филологического общества в 1890/91 академическом году //Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1891. – Т. 3. – С. XV).
29. Ганенко Марія Олександрівна – вчителька с. Іванівка Семеновської волості, допомагала О. Русову під час подвірного опису Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. На сторінках “Степу” побачила світ її стаття “Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву)” (С. 136–159).
30. Див.: Русов А. Областное начало в земской статистике //Степ. – С. 351–391.
31. Напевно, йдеться про статтю Сокальського Івана Петровича (1830–1896) – науковця та письменника, який з 1858 р. працював у Харківському університеті професором кафедри економіки і статистики та сприяв вивченню й опису кустарних промислів Харківської губернії.
32. Ймовірно, йдеться про працю Василенка Віктора Івановича (1839–?) – економіста й етнографа, що працював статистиком у Полтавському губернському земстві.
33. Маркович Дмитро Васильович (1848–1920) – юрист, громадський діяч, письменник. Був сенатором за часів Центральної Ради, міністром юстиції в уряді Директорії. Разом з О. Русовим упорядкував і видав “Степ”, на сторінках якого вміщені перші оповідання Д. Марковича українською мовою: “Иван из Буджака” (С. 235–245), “Два платочки” (С. 245–251), “Шматок” (С. 251–260), “Омелько каторжний” (С. 261–268).
34. Нечуй-Левицький Іван Семенович (справжнє прізвище – Левицький; 1838–1918) – український письменник. На сторінках “Степу” опубліковане його оповідання “Невинна” (С. 12–26).
35. Панас Мирний – Рудченко Панас Якович (1849–1920) – український письменник. У “Степу” його твори не були опубліковані.

№ 7

36. Йдеться про Марковича Д.В.

№ 8

37. Лист без дати, орієнтовно 1891 р.
38. Казаки и море (Стихотворные отрывки из истории морских походов запорожского казачества в начале XVII века) //Малорусский литературный сборник /Изд. Д. Мордовцев. – Саратов, 1859. – С. 28–126. Цією поемою Д. Мордовцев розпочав свою діяльність в українському письменстві.
39. Йдеться про фольклорно-історичний збірник “Записки о Южной Руси” (Т. 1–2, СПб., 1856–1857), укладений і виданий П.О. Кулішем.

№ 9

40. Лист без дати, проте його можна датувати листопадом 1891 р., бо чернетка прохання до керуючого Державним Дворянським банком про призначення на місце оцінщика у Чернігівський Дворянський банк підписана О. Русовим 20 листопада 1891 р.
41. Особу Величка встановити не вдалося.

№ 10

42. Написана рукою голови Петербурзького “Благодіяного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг” Д.Л. Мордовцевом резолюція секретареві товариства П.Я. Стебницькому.
43. Йдеться про згадане вище товариство, засноване 1898 р. з ініціативи генерала М. Федоровського. Видавало популярні українські брошури, домагалося скасування обмежень щодо українського друкованого слова. Проіснувало до 1917 р.
44. Очевидно, що лист до С.С. Бразоля був направлений, бо 11 березня 1901 р. у Полтаві відбувся літературно-музичний вечір пам’яті Т.Г. Шевченка, половина зібраних на ньому коштів була призначена на користь видавничого товариства (Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 4. – С. 24–25).

№ 11

45. Лист, ймовірно, до Коваленка Олексі (Олексія Кузьмича) (1880–1927) – поета, автора збірок поезій “Спів солов’я”, “Срібні роси”, упорядника альманаху “Терновий вінок” (1908), керівника видавництва “Ранок” у

Києві.

46. Терновий вінок: Літературно-артистичний альманах / Під ред. О. Коваленка. – К., 1908.

47. Йдеться про Огоновського Омеляна Михайловича (1833–1894) – письменника, доктора філософії, професора Львівського університету. 1877 р. він був обраний головою товариства “Просвіта”, в 1881 р. – членом-кореспондентом Академії наук у Кракові.

48. Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – письменник, етнограф, історик, громадський діяч, педагог, публіцист, фольклорист і мовознавець. Псевдоніми – В. Чайченко, Вартовий.

49. Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – письменник, громадсько-політичний діяч, журналіст, видавець і публіцист. Псевдонім – П.С. Смуток.

50. Ганейзер Євген Адольфович (1862–1938) – російський і український письменник, журналіст. Псевдонім – Хома Брут, Е. Ган.

51. Кропивницький Марко Лукич (1840–1910) – актор, режисер і драматург, один із засновників і керівник першого українського професійного театру.

52. “Товарищ” – щоденна політична, літературна й економічна газета. Виходила у 1906–1907 рр. у Петербурзі (Редактор – В.В. Португалов, видавець – Н. Русанов).

53. “Наши дни” – петербурзька щоденна суспільно-політична і літературна газета, виходила без попередньої цензури в 1904–1905 рр. (редактор-видавець – П.М. Невежин).

54. “Страна” – щоденна політична, економічна і громадська газета. Виходила з лютого 1906 р. в Петербурзі під редакцією відомого соціолога М. Ковалевського.

55. Даних про Яблоновського О.О. знайти не вдалося.

56. Олександр Олесь (Кандиба Олександр Іванович, 1873–1944) – український поет. До 1911 р. жив у Харкові, потім – у Києві, деякий час був редактором “Літературно-наукового вістника”.

57. Tout a vous (франц.) – щиро ваш.

Портрет Івана Глібова

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається чимала збірка світлин. Серед них – одна абсолютно унікальна. Це – дагеротип Івана Назаровича Глібова, батька славетного українського байкаря. На жаль, інформація про батьків останнього дуже мізерна. Відомо, що Іван Глібов опікувався кінськими табунами в маєтку Гаврила Родзянки¹ у с. Веселий Подол Хорольського повіту Полтавської губернії, де був прийнятий як товариш та радник. 19 лютого 1827 р. тут народився Леонід Глібов. Його хрещеним батьком став Платон Гаврилович Родзянко, а вихователем – Порфирій Родзянко². Незабаром родина Глібових перебирається до с. Горби Кременчуцького повіту, до маєтку Порфирія Родзянки. Оселилися вони неподалік села, на хуторі, який купив батько.

У родині Глібових царювала атмосфера любові й взаємоповаги. Батьки Леоніда були освіченими людьми, шанували українські звичаї та обряди, кохалися на квітах. А Іван Глібов, окрім квітникарства, дуже любив птахів, мав канарейку, за що сусіди прозвали його “Кеньром”. Надалі це прізвисько як літературний псевдонім використовував Леонід Глібов. Відомо, що мати – Ірина Гаврилівна Глібова виховувалася у родині панів Трошинських, була знайома з батьком та сином Гоголями. Восени 1828 р. до Горбів завітав О. Пушкін і читав тут свою поему “Євгеній Онегін”. У маєтку була чудова бібліотека³. Як бачимо, аура, в якій виховувався Льолик⁴ Глібов, була дуже сприятливою для розвитку його таланту. На сьомому році життя у день св. Наума за старим звичаєм мати почала вчити його писати. Допомогали їй Порфирій Родзянко та місцевий священик⁵. Домашня освіта, яку отримав Л. Глібов, стала добрим фундаментом для його подальшого навчання та професійної діяльності. На жаль, родинне тепло не довго зігрівало Глібова. Взимку 1851 р. Іван Глібов провалився під лід на Дніпрі, сильно застудився й помер. Через два роки відійшла у вічність і його дружина.

Кілька слів про дагеротип як такий та про датування згаданого портрета Івана Глібова. Французький художник-декоратор Луї Жак Манде Дагер (18.11.1787–10.07.1851), використавши досліди Н. Ньепса, знайшов спосіб закріплення зображення в камері-обскури, який назвали за його ім'ям дагеротипією. Відкриття Дагера було опубліковане фізиком Ф. Араго 1839 р. Цей рік вважається датою винаходу фотографії. Перші дагеротипи мали вигляд мідної пластини, яка була вкрита шаром срібла і мала позитивне зображення, що нагадувало філігранно виконану гравюру. Дагеротипія виявилася настільки досконалою для свого часу, що проіснувала до 1880 р., коли з'явилися світлини на папері. Для підтвердження високої якості дагеротипного зображення наводимо репродукцію з дагеротипу середини ХІХ ст., який добре зберігся (автор зйомки, як і зображені особи, невідомий. Проте літературознавці О. Федорук та В. Яцок припускають, що це портрет сестри Надії Олександрівни Білозерської з чоловіком та донькою).

Варто зауважити, що у 1901–1917 рр. у Києві існувало товариство “Дагер”, яке об'єднувало фотоаматорів не лише Києва. Воно сприяло розвитку і поширенню художньої, технічної і наукової фотографії. 1911 р. в Києві був відкритий перший в Росії міжнародний фотосалон-виставка⁶.

Виходячи з наведеної інформації, можемо датувати дагеротип з портретом Івана Глібова, що зберігається у Чернігівському історичному музеї, між 1840 р. та 1850 р. Це єдиний відомий сьогодні фотопортрет батька байкаря. Він був переданий до музею О. Глібовим, сином Л. Глібова. На нашу думку, є перспектива знайти інші зображення

19. Портрет І. Глібова

І.Н. Глібов. Інв. № АД-1933/23/1

Н.О. Білозерська з чоловіком і донькою

20. Пам'яті незабутого друга Купіша

ІНВ. № И-3241

батьків українського письменника, якщо зберегся архів Родзянок або інших осіб, близьких до родини Глібових.

Опис дагеротипа:

Іван Назарович Глібов. Дагеротип (срібло, мідь); 9,6 × 8 см; паспарту 13 × 11 см.

Зображення: у кріслі сидить літній чоловік, одягнений у сюртук, жилет, світлу сорочку з краваткою-бантом. Напівобернутий до камери, руки тримає на колінах. Без головного убору.

На звороті написи чорнилом – “Иванъ Назаровичъ Глѣбовъ (Кениръ)” (XIX ст.); “Батько Л. Глібова” (XX ст.).

Стан зображення незадовільний: воно майже згасло, портрет І. Глібова можна побачити тільки під певним кутом; у багатьох місцях, в першу чергу в нижній частині обличчя, шар срібла втрачений; багато світлих й темних плям, подряпин.

Передав син байкаря О. Глібов у 1926 р.

Старий інвентарний номер – М.Ф. 6859; сучасний – Ад 1933/23/1.

Враховуючи стан дагеротипа, авторським колективом була зроблена реконструкція первісного зображення за допомогою цифрової фотозйомки та комп’ютерної техніки з метою зберегти для історії оригінальний портрет батька Л. Глібова.

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 3 (март). – С. 128–129.

² Там само.

³ Байки Леоніда Глібова. Видав Олександр Глібов. – Чернигов, 1895. – С. I–IV.

⁴ Це домашнє прізвисько.

⁵ Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 3 (март). – С. 128–129; Байки Леоніда Глібова. Видав Олександр Глібов. – Чернигов, 1895. – С. I–IV.

⁶ Українська радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т. 3. – С. 548.

“Скарбниця української культури”. Показчик

Серед пріоритетних завдань, які стоять перед музейними закладами поряд зі збиранням та зберіганням історичних реліквій, є їхнє вивчення та введення до наукового обігу. Саме в цьому, деякою мірою, полягала місія Чернігівської губернської вченої архівної комісії та музею, що у 1896 році був створений при ній¹. Свій науковий доробок члени Комісії друкували на сторінках “Трудов Черниговской губернской архивной комиссии”, започаткувавши таким чином чернігівське “періодичне музейне видання”². Проіснувало воно до 1918 року.

У подальшому впродовж багатьох років музей не мав власного друкованого органу. Натомість виходили путівники, фотоальбоми, методичні матеріали, каталоги колекцій та виставок. У 1986 році видали тези обласної науково-методичної конференції, присвяченої 90-річчю музею³.

З нагоди 100-річчя Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 1996 році відбулася ювілейна наукова конференція “Скарбниця української культури”, матеріали якої лягли в основу однойменного збірника.

У 2002 році, святкуючи 100-річчя відкриття Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, видрукували збірник наукових праць співробітників музею. Перед початком конференції “Музей українських старожитностей В.В. Тарновського як явище української культури” була презентована “Скарбниця української культури. Випуск 2”⁴, (збірник 1996 р. порахований як перший випуск).

Створення музейного збірника давно було на часі. Фінансова скрута 1990-х років, яка позначилася на музейній справі і не давала можливості реалізувати творчі плани, минала. Невеличкі, переважно газетні, публікації вже не задовольняли вимоги гідного пошанування музейних колекцій і не відповідали творчому потенціалу колективу. Тож виданням “Скарбниці” була відновлена традиція і здійснений новий крок у вивченні та популяризації національного культурного надбання, висвітленні маловідомих сторінок історії рідного краю, поверненні до життя призабутих імен. Символічно, що збірник № 2 був підписаний до друку 18 травня – у Міжнародний день музеїв. За одинадцять років побачили світ 10 випусків “Скарбниці української культури”: № 1 – у 1996 р.; № 2, 3 – 2002 р.; № 4 – 2004 р.; № 5, 6 – 2005 р.; № 7 – 2006 р.; № 8 – 2007 р.; № 9, 10 – 2007–2008 рр.

Тираж коливається від 170 (вип. 5) до 300 примірників (вип. 2, 3, 8), що обумовлюється тематикою поданих матеріалів. Починаючи з № 2 видання ілюструється, а перші кольорові ілюстрації з’явилися у № 3.

Можна впевнено стверджувати, що видавничий проект Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського відбувся. Сьогодні “Скарбниця української культури” – це бренд, за яким, крім іншого, пізнаваний наш музей.

Різними за змістом та структурою були “скарбнички”. Найбільшим за обсягом виявився випуск 8, в якому вміщені 54 статті та повідомлення 57 авторів, а найменшим – випуск 4 (9 авторів – 7 статей). Загалом на шпальтах “Скарбниці української культури” виступили 154 автори з 237 публікаціями.

Найбільш складною науковою працею є укладання каталога музейної колекції. Ця робота вимагає не тільки ґрунтовних знань предмету, а й певної наукової інтуїції. Деякі музейні колекції взагалі описуються вперше і не мають фахової літератури. В тому й полягає

особлива їхня цінність та значення. Одинадцять каталогів, в яких описані 723 предмети, оприлюднені у шести випусках “Скарбниці української культури”. Десять з них презентують зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, а один – твори художника І. Рашевського, який з 1912 по 1921 рік завідував Музеєм українських старожитностей В.В. Тарновського. Крім того, опубліковані три реєстри: стародруки із колекції Василя Васильовича Тарновського, рукописні книги та цехові сукна із музейного зібрання, які включають в себе 397 експонатів. Значна увага приділена й окремим раритетам історичного музею імені В.В. Тарновського, музеїв Чернігівської області та України, архівів, бібліотек тощо.

На сторінках “Скарбниці” опубліковані численні документи як з колекції музею, так і з інших зібрань. Всі вони безпосередньо стосуються Чернігівщини та діяльності Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Оприлюднення маловідомих і невідомих архівних матеріалів почалося вже з першого випуску, а загалом до наукового обігу завдяки музейному збірнику був введений 131 документ, праця українського історика П. Федоренка, що вже давно стала бібліографічною рідкістю. Студії Ю. Виноградського та А. Верзилова взагалі вперше побачили світ.

Видруковані матеріали семи наукових конференцій, які відбувалися в стінах музею: “Скарбниця української культури” (вип. 1), “Музей українських старожитностей В.В. Тарновського як явище української культури” (вип. 3), “Чернігівщина в українсько-польських культурних взаєминах” (вип. 5), “Битва за визволення України” (вип. 6), “Славимо воїнів Перемоги” (вип. 6), “Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації” (вип. 8), “Тероїв слава не згасне” (вип. 10).

Осібню стоїть випуск 9, який містить – монографію О.Є. Черненко “Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.)” і є першим спеціальним випуском.

Автори “Скарбниці української культури” представляють 61 установу України, Росії, Казахстану, серед яких 32 музеї, 14 вищих навчальних закладів, 5 інститутів НАН України, 4 архіви, по 2 навчальні центри та бібліотеки, наукові фундації. Дев’ять авторів – краєзнавці з України, Росії та Німеччини. Більшість дописувачів, що цілком природно, є співробітниками Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – 33, а найбільша кількість публікацій – по 10 належать головному зберігачу фондів музею Г.П. Арендар та старшому науковому співробітнику І.М. Ситому.

Приємно відзначити той факт, що низка публікацій знайшла своє продовження в кандидатських дисертаціях⁵, каталогах музейних колекцій⁶, окремих виданнях⁷.

Пропонований нижче покажчик складається з тематичного та іменного (авторів) розділів. Окремо винесений перелік установ та закладів, співробітники яких стали авторами “Скарбниці української культури”. В тематичному покажчику матеріали згруповані наступним чином:

- колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського;
- історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського;
- краєзнавство;
- історія (в т.ч. спеціальні історичні дисципліни);
- біографічні матеріали;
- колекції інші (музеї, бібліотеки, архіви).

У межах кожної рубрики статті вміщені за алфавітним порядком прізвищ авторів і назв одного автора. Рік видання, порядковий номер збірника і сторінки публікації подані через кому. В іменному покажчику зроблені посилання на тематичний. У випадках, коли прізвище одного автора зустрічається у різному написанні, це зазначене у дужках. Посади, наукові

ступені подані, переважно, на час останньої публікації в “Скарбниці”.

¹ Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1896–1902 годы. – Чернигов, 1903. – С. 4–5.

² Див.: Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 1–12. – Чернигов, 1898–1918.

³ Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея (декабрь, 1986 г.). – Чернигов, 1986.

⁴ Чернігівські відомості. – 2002. – 17 травня. – № 22.

⁵ Ситий І.М. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). Заархівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006; Черненко О.Є. Археологічне зібрання Чернігівського державного музею (1896–1948 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

⁶ Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог /Упорядники С.О. Половникова, І.М. Ситий. – К., 1998; Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2001; Арендар Г.П. Срібний посуд XVII – початку XX століть. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2006.

⁷ Мазепина книга /Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів, 2005; Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) /Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів, 2006; Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Техніки. – К., 2006.

Тематичний покажчик публікацій

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

- 1. Адруг А.К. Портрет В.А. Дуніна-Борковського – видатна пам'ятка українського портретного малярства. – 2002, 3, С. 86–89, (іл.).*
- 2. Арендар Г.П. Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 2005, 5, С. 7–11, (іл.).*
- 3. Арендар Г.П. Гданське срібло в зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 2002, 2, С. 72–75, (іл.).*
- 4. Арендар Г.П. Пам'яті забутого друга Куліша. – 2007–2008, 10, С. 30–32, (іл.).*
- 5. Арендар Г.П. Срібний посуд XVII–XVIII ст. з колекції В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 34–36.*
- 6. Арендар Г.П. Церковні старожитності Василя Тарновського. – 2007, 8, С. 3–8, (іл.).*
- 7. Арендар Г.П. Церковні старожитності Чернігова XVII–XVIII ст. – 2002, 3, С. 90–96, (іл.).*
- 8. Арендар Г.П., Гончаренко В.С. Голубицький скарб 2001 року. – 2004, 4, С. 38–40, (іл.).*
- 9. Арендар Г.П., Пуцко В.Г. Дерев'яні різьблені хрести XVII–XVIII століть в Чернігові. – 2006, 7, С. 152–159, (іл.).*
- 10. Арендар Г.П., Ситий І.М. Реліквії Леоніда Глібова в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2006, 7, С. 129–151, (іл.).*
- 11. Гончаренко В.С. Твори М.І. Денисенка в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2007–2008, 10, С. 3–14, (іл.).*
- 12. Горобець С.М. Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний покажчик. – 2006, 7, С. 59–94.*
- 13. Горобець С.М., Ситий І.М. До питання датування найдавнішого документа фамільного архіву Шихуцьких. – 2007–2008, 10, С. 33–40*
- 14. Демченко Т.П., Кулінська С.Ю. Зі степів Оренбурзьких – на Вкраїну. – 2006, 7, С. 110–118, (іл.).*
- 15. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського як історичне джерело. – 2002, 3, С. 115–117.*

16. *Деркач Т.В.* Качанівський альбом з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (підготовлено С.О. Половниковою за рефератом Т.В. Деркач). – 1996, 1, С. 23–24.
17. *Журавльова Т.П.* Матеріали родини Могилянських у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 67–68.
18. *Зайченко В.В.* Вибійчані тканини в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського [Каталог]. – 2002, 2, С. 88–112, (іл.).
19. *Зайченко В.В.* Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2007–2008, 10, С. 41–47, (іл.).
20. *Зайченко В.В.* Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2005, 6, С. 129–146, (іл.).
21. *Зайченко В.В.* Тканини з колекції В.В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (спроба віднайдення та атрибуції експонатів). – 1996, 1, С. 31–33.
22. *Зайченко В.В.* Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2007–2008, 10, С. 48–52, (іл.).
23. *Землянська С.В.* Зі щоденникових записів М.С. Балакіна. – 2005, 6, С. 45–52, (іл.).
24. *Ільченко Т.І.* Колекція вогнепальної зброї у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 55–57.
25. *Ісаєнко О.І.* Показчик публікацій у газеті “Черниговское слово” (1906–1907 рр.) – 2005, 5, С. 78–91.
26. *Ісаєнко О.І., Царенок А.В.* Матеріали родини Калачевських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2005, 6, С. 108–128, (іл.).
27. *Кара-Васильєва Т.В.* Роль І. Щирського в утвердженні барокко у гаптарстві Чернігівщини XVII–XVIII ст. – 1996, 1, С. 71–72.
28. *Ларіонова Л.П.* Декоративно-ужиткові тканини в зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 52–54.
29. *Ларіонова Л.П.* Колекція музичних інструментів у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 2002, 2, С. 68–71.
30. *Ларіонова Л.П.* Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів). – 2005, 5, С. 92–99, (іл.).
31. *Линюк Л.П.* Філателістична Шевченкіана Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2007–2008, 10, С. 50–56.
32. *Литвинова Т.Ф.* Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 2002, 3, С. 108–111.
33. *Лихачева С.М.* “Во всех делах я всегда буду с вами...” (листи М.М. Попудренка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського). – 2007–2008, 10, С. 173–177, (іл.).
34. *Майборода Л.О.* Формування колекцій військово-історичного музею – відділу Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 64–66.
35. *Мицик Ю.А.* Документальні джерела з історії України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 49–51.
36. *Мишинєва О.І.* Про один тип дарохранильниць в українському золотарстві. – 1996, 1, С. 69–70.
37. *Мудрицька В.Г.* Археологічні матеріали М.Я. Тарновського у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 27–28.
38. *Мудрицька В.Г.* Епіграфічна пам’ятка з фондів Чернігівського історичного музею

ім. В.В. Тарновського. – 2005, 5, С. 34–36, (іл.).

39. *Мудрицька В.Г., Черненко О.Є.* Колекція В.А. Богусевича з розкопок у Чернігові в 1947–1953 рр. у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 2002, 2, С. 42–45, (іл., табл.).

40. *Мудрицька В.Г., Сита Л.Ф.* Борисоглібський скарб 1957 року в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – 2007–2008, 10, С. 15–21, (іл.).

41. *Населевець Н.Д.* Листи Ганни Барвінок до Василя Васильовича Тарновського (молодшого) з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 2002, 2, С. 50–67.

42. *Населевець Н.Д., Ісаєнко О.І.* Документ з колекції В.Тарновського як джерело вивчення історії Емського указу 1876 р. – 2002, 3, С. 112–114, (іл.).

43. *Половникова С.О.* Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог колекції. – 2005, 5, С. 46–66, (іл.).

44. *Половникова С.О.* Листи П.Г. Редкіна до В.В. Тарновського-старшого з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 18–20.

45. *Половникова С.О.* Микола Васильович Гоголь і родина Тарновських. – 2002, 3, С. 32–35, (іл.).

46. *Пуцко В.Г.* Мистецькі старожитності колекції В.В. Тарновського в історії культури Русі-України XII–XIII ст. – 1996, 1, С. 76–82.

47. *Рахно О.Я.* Олександр Русов і Данило Мордовець: маловідомі факти видавничої діяльності. – 2007–2008, 10, С. 57–73, (іл.).

48. *Светачова І.В.* Колекція мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 37–38.

49. *Светашова І.В.* Наперсні хрести XVII–XX ст. в колекції мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського [Каталог]. – 2002, 2, С. 85–88; 3, С. 97–99.

50. *Сита Л.Ф.* Орні знаряддя праці з археологічних колекцій Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог. – 2005, 5, С. 25–33, (іл.).

51. *Ситий І.М.* Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 2002, 2, С. 46–50.

52. *Ситий І.М.* Гетьман Іван Скоропадський та Київ (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського). – 2005, 5, С. 39–45.

53. *Ситий І.М.* Документальні матеріали в колекції В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 46–48.

54. *Ситий І.М.* Каталог матриць особистих печаток XVIII – початку XX століть Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – 2007–2008, 10, С. 22–29, (іл.).

55. *Ситий І.М.* Колекція стародруків музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 39–45.

56. *Ситий І.М.* “Мазепина книга”. – 2002, 3, С. 100–107.

57. *Ситий І.М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського [Реєстр]. – 2004, 4, С. 3–37, (іл.).

58. *Ситий І.М., Луговський С.М., Посьмашна Л.М.* Портрет Івана Глібова. – 2007–2008, 10, С. 74–75, (іл.).

59. *Тарасенко О.Ф.* До історії чернігівської періодики 60-х рр. XIX ст.: Лист Леоніда Глібова до архієпископа Філарета (Гумілевського) з приводу видання “Черниговского листка”. – 2006, 7, С. 126–128.

60. *Черненко О.Є.* Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.). – 2007, 9, 136 с. (іл.).

61. *Черненко О.Є.* Археологічне зібрання Музею українських старожитностей

ім. В.В. Тарновського. – 2002, 3, С. 80–85.

62. Штанкіна І.В. Бісерні вишивки як частина художнього та культурного життя дворянських маєтків на Чернігівщині кінця XVIII – першої половини XIX ст. – 2002, 2, С. 76–84.

63. Штанкіна І.В. Традиції народного мистецтва у бісерних роботах кінця XVIII – початку XX століть (за матеріалами колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського). – 2004, 4, С. 41–46, (іл.).

Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

64. Арендар Г.П. До історії надходження реліквій Леоніда Глібова в Чернігівський історичний музей. Листи Олександра Глібова до Марка Вайнштейна. – 2005, 6, С. 90–101.

65. Деркач Т.В., Курач С.М. З історії формування мистецької збірки Чернігівського історичного музею. – 1996, 1, С. 21–22.

66. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Нововиявлені документи з історії музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 6–13.

67. Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. До історії Чернігівського історичного музею у 20-х рр. XX ст. – 2005, 6, С. 102–107.

68. Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. Нові матеріали з історії чернігівських музеїв. – 2005, 5, С. 100–105.

69. Лаєвський С.Л. Перші на Першому (до перемоги Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського на I Всеукраїнському музейному фестивалі). – 2006, 7, С. 197–207, (іл.).

70. Лаєвський С.Л. “Скарбниця української культури”. Показчик. – 2007–2008, 10, С. 76–96.

71. Лаєвський С.Л., Линюк Л.П. Музей українських старожитностей В.В. Тарновського у часі і просторі. – 2002, 3, С. 5–8.

72. Лихачева С.М. Повоєнна історія Чернігівського історичного музею у спогадах О.Д. Повод. – 2006, 7, С. 172–190, (іл.).

73. Москаленко М.І. М.М. Коцюбинський і музей українських старожитностей В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 57–59.

74. Неділя А.І. До історії Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 3–5.

75. Половникова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів – 2002, 2, С. 19–27.

76. Сита Л.Ф. Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII–XIII ст. біля с. Шестовиця. – 2002, 2, С. 27–31, (іл.).

77. Студьонова Л.В. Літературні джерела про колекцію В.В. Тарновського до 1917 р. – 1996, 1, С. 16–17.

78. Судак В.О. До історії збирання образотворчої Шевченкіани Василем Тарновським. – 2002, 3, С. 52–56, (іл.).

79. Черненко О.Є. Доля археологічної колекції Чернігівського історичного музею у 40-х рр. XX ст. – 1996, 1, С. 29–30.

80. Чернявская Н.В. Лучшие годы моей трудовой деятельности. – 2006, 7, С. 191–196, (іл.).

81. Ясновська Л.В. Відгуки про роботу Чернігівського державного музею в 20-х роках XX століття. – 2007–2008, 10, С. 97–100.

82. Ясновська Л.В. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981–1998 рр.). – 2002, 2, С. 32–42.

83. Яцюк В.М. Про згадки Шевченківської колекції В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 25–26.

84. Яцюк В.М. Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень. – 2002, 3, С. 57–61.

Краєзнавство

85. Блакитний М.М. Церковна благодійність на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX століть (за матеріалами часописів “Черниговские епархиальные известия” та “Вера и жизнь”). – 2007, 8, С. 35–38.

86. Борщенко В.В. Ічнянський історико-краєзнавчий музей. – 1996, 1, С. 101–102.

87. Бутко С.В., Демченко Т.П. Український національно-визвольний рух на Чернігівщині у роки Другої світової війни. – 2005, 6, С. 72–78.

88. Гапієнко А.А., Коваленко О.Б. Забутий музейний заклад старого Чернігова. – 1996, 1, С. 83–87.

89. Гейда О.С. Благодійна діяльність Братства святого Михайла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень. – 2007, 8, С. 46–49.

90. Горох М.В. Чернігів 1941–1942: основні методи окупаційної політики німців. – 2005, 6, С. 62–66.

91. Грищенко Т.М. Коропчани у Великій Вітчизняній війні. – 2005, 6, С. 53–56.

92. Демченко Т.П. Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906–1917 рр.). – 2007–2008, 10, С. 101–107, (іл.).

93. Демченко Т.П., Оніщенко О.В. Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.). – 2005, 5, С. 12–17.

94. Журавльова Т.П. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005). – 2006, 7, С. 23–41.

95. Журавльова Т.П. Стипендіати І.Я. Дуніна-Борковського. – 2007, 8, С. 71–88.

96. Журавльова Т.П. Чернігівщина і Польща. Космічні зв'язки. – 2005, 5, С. 18–24, (іл.).

97. Зеленський М.Ю. Корюківський історичний музей. – 1996, 1, С. 100.

98. Землянська С.В. Участь громадських об'єднань, благодійних фондів, приватних осіб у мінімізації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. – 2007, 8, С. 89–93.

99. Карпилянський Л.М. Прилуцький краєзнавчий музей. – 1996, 1, С. 104–106.

100. Кисіль С.В. Добродійна діяльність ремісничих цехів Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII століттях. – 2007, 8, С. 99–101.

101. Коваленко О.Б. Праця П.К. Федоренка “Архів Милорадовичів”. – 2005, 5, С. 66–72.

102. Коваленко О.Б. Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова. – 2007–2008, 10, С. 108–116.

103. Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова. – 2006, 7, С. 167–171.

104. Ковалець Я.Ф. Чи треба було партизанам воювати? (роздуми журналіста). – 2007–2008, 10, С. 170–172.

105. Козлов О.М. Кролевчани у війні 1812 року. – 2005, 6, С. 151–159.

106. Кравченко М.П. Сосницький краєзнавчий музей та роль Ю.С. Виноградського у його створенні. – 1996, 1, С. 90–91.

107. Кулініч Ю.Я. Державний історико-культурний заповідник в селищі Качанівка Чернігівської області. – 1996, 1, С. 126–128.

108. Ларіонова Л.П. Благодійна діяльність громадських організацій Чернігівщини на початку XXI століття. – 2007, 8, С. 124–126.

109. Ларіонова Л.П. Чернігівські піаніно. – 2007–2008, 10, С. 117–121, (іл.).

110. Литвиненко І.С. Остерський краєзнавчий музей. – 1996, 1, С. 106–108.

111. Луцька В.Л. Захворюваність на туберкульоз у Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами “Земского сборника Черниговской губернии”). –

2005, 5, С. 73–77.

112. *Майборода Л.О.* Воїни-чернігівці у вирішальних битвах за визволення України. – 2005, 6, С. 3–12.

113. *Майборода Л.О.* Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет). – 2007, 8, С. 127–132.

114. *Мисько С.П.* До історії визволення Сосниччини від німецько-фашистських загарбників у 1943 р. – 2005, 6, С. 57.

115. *Мірошниченко М.М.* Історія Сосницького літературно-меморіального музею О.П. Довженка. – 1996, 1, С. 92–94.

116. *Морозова А.В.* Будинок виховання бідних дворян. – 2007, 8, С. 143–150.

117. *Москаленко В.В.* Збирання реліквій Великої Вітчизняної війни та їх використання у військово-патріотичній роботі музею. – 2005, 6, С. 24–26.

118. *Москаленко В.В.* Щорська підпільна організація (1941–1942 роки). – 2007–2008, 10, С. 178–186.

119. *Мудрицькая В.Г.* Еврейская благотворительность в Чернигове. – 2007, 8, С. 154–156.

120. *Полієнко Г.О.* Виникнення і функціонування органів станової опіки духовенства у Чернігівській єпархії в другій половині XIX – на початку XX століть. – 2007, 8, С. 178–182.

121. *Примаченко Ю.М.* Напрямки та форми гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства у другій половині XIX століття. – 2007, 8, С. 191–199.

122. *Провозін П.В.* Оборонні бої на Новгород-Сіверщині у 1941 році. – 2007–2008, 10, С. 187–188.

123. *Пуцко В.Г.* Мистецтво у середньовічному Любечі. – 2006, 7, С. 160–166, (іл.).

124. *Пуцко В.Г.* Новгород-Сіверський амулет-змійовик (святі Козьма і Дем'ян у середньовічному пластичному мистецтві). – 2007–2008, 10, С. 130–135, (іл.).

125. *Рєбкало В.М.* Формування колекцій меморіального музею М.О. Щорса у повоєнний час. – 1996, 1, С. 112–113.

126. *Рига Д.В.* З історії благодійності на Новгород-Сіверщині. – 2007, 8, С. 211–212.

127. *Рябченко О.М.* Корюківська трагедія. – 2005, 6, С. 67–71.

128. *Самохіна Н.Є.* Благодійна діяльність у Чернігові в кінці XIX – на початку XX століть (за матеріалами “Черниговских губернских ведомостей”). – 2007, 8, С. 216–231, (іл.).

129. *Світловська Л.П.* Окупаційний режим у Чернігові очима дітей. – 2007–2008, 10, С. 189–195.

130. *Світловська Л.П.* Почесні громадяни: відновлення традиції у другій половині XX ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського). – 2005, 6, С. 33–44.

131. *Сергєєва С.М.* Чернігівська область у 1932–2007 роках: адміністративно-територіальний та демографічний аспекти. – 2007–2008, 10, С. 122–129, (іл.).

132. *Сергєєва С.М.* Чернігівщина у 1919 році. – 2006, 7, С. 3–22, (іл.).

133. *Сергєєва С.М.* Чернігівщина часів Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) (за матеріалами місцевої преси). – 2002, 2, С. 113–121, (іл.).

134. *Сергєєва С.М.* Чернігівщина часів Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.). – 2004, 4, С. 47–61, (іл.).

135. *Стрикун Т.М.* До історії Бахмацького підпілля 1941–1943 років. – 2005, 6, С. 79–83.

136. *Стрикун Т.М.* Історія створення Бахмацького історико-краєзнавчого музею. – 1996, 1, С. 99.

137. *Ступак Ф.Я.* Добродійно-меценатська діяльність доби Гетьманщини на Чернігівщині. – 2007, 8, С. 265–267.

138. *Сугоняко М.М.* З історії Новгород-Сіверського краєзнавчого музею. – 1996, 1,

С. 95–97.

139. *Ткаченко В.В.* Музеї Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х років. – 1996, 1, С. 88–89.

140. *Ткаченко В.В.* Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. ХХ ст. – 2002, 2, С. 129–139.

141. *Токарєв С.А.* Благодійна діяльність козацької старшини Ніжинського полку (друга половина XVII – XVIII століття). – 2007, 8, С. 286–288.

142. *Трухан О.В.* Чернігівська земля у польсько-руських відносинах XI–XIII ст.: шлюбні союзи. – 2005, 5, С. 3–6.

143. *Ципляк Н.О.* Благодійники Чернігівської духовної семінарії. – 2007, 8, С. 298–299.

144. *Шовконяк І.Г.* Найдавніші пам'ятки минулого Чернігівщини. – 1996, 1, С. 113–114.

145. *Ющенко Л.В.* Коропський меморіальний музей М.І. Кибальчича. – 1996, 1, С. 103.

Історія

146. *Бекетова В.М.* З історії меценатства в Катеринославі. – 2007, 8, С. 9–11.

147. *Білокінь С.І.* Генерал Павло Потоцький – фундатор Музею України. – 2007, 8, С. 12–34.

148. *Бушак С.М.* Сміхова культура українського народу у творах “Козак Мамай” та “Запорожцях” Іллі Рєпіна. – 2002, 3, С. 72–79, (іл.).

149. *Демченко Т.П., Кулінська С.Ю.* Вітальні адреси послам Першої Державної думи як історичне джерело до вивчення революції 1905–1907 рр. в Україні. – 2005, 6, С. 84–89.

150. *Донік О.М.* Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку ХХ століть. – 2007, 8, С. 64–70.

151. *Журавльова С.В.* 3-я гвардійська танкова армія в боях за Україну. – 2005, 6, С. 13–19.

152. *Кравченко О.В.* Добродійні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок ХХ століть). – 2007, 8, С. 119–123.

153. *Лякін В.Ф.* До історії козацьких полків. – 1996, 1, С. 115–117.

154. *Малаков Д.В.* Український благодійник Олексій Якубенко і жіноча школа господарювання. – 2007, 8, С. 133–135.

155. *Могильний Л.П.* Меценатство українських лібералів наприкінці XIX – початку ХХ століть. – 2007, 8, С. 140–142.

156. *Нагірняк А.* Історія благодійності та становлення соціальних програм Української греко-католицької церкви. – 2007, 8, С. 157–164.

157. *Оксенич М.В.* Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб. – 2007, 8, С. 165–173.

158. *Прасолова К.* Дві тенденції розвитку українського образотворчого гаптування у XVIII ст. – 1996, 1, С. 73–75.

159. *Пуцко В.Г.* Князь Володимир Мономах – меценат сакрального мистецтва. – 2007, 8, С. 200–207, (іл.).

160. *Савранська Н.О.* Етика та благодійність. – 2007, 8, С. 213–215.

161. *Сапухіна Л.П.* Етнографічно-фольклористичні дослідження східних повітів Чернігівської губернії місцевими дослідниками. – 1996, 1, С. 121–123.

162. *Сеньків М.Т.* Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку ХХ століть – 2007, 8, С. 242–256.

163. *Суровцева І.Ю.* Українська та російська історіографія меценатства і благодійності (друга половина XIX – початок ХХ століть). – 2007, 8, С. 268–270.

164. *Яцечко Т.В., Петрович В.В.* Історія створення музею археології Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007, 8, С. 300–302, (іл.).

Біографічні матеріали

165. Балабай В.І. Костянтин Іванович Самбурський: забутий краєзнавець. – 2002, 3, С. 149–153.
166. Виленский Е.Л. Судьба ученого. Гавриил Степанович Неводовский. – 2004, 4, С. 79–89, (ил.).
167. Винниченко І.І. Уродженці Чернігівщини – громадяни Австралії. – 1996, 1, С. 124–126.
168. Гайдай Г.Ф. Василь Іванович Маслов. – 1996, 1, С. 108–112.
169. Ганницький С.Г. Василь Симиренко – технолог, промисловець і меценат. – 2007, 8, С. 43–45, (ил.).
170. Глушко В.П. “Славетного краю славетне ім’я” (життя і благодійність князя Миколи Миколайовича Нешлюєва). – 2007, 8, С. 50–54.
171. Горобець С.М. Олександр Павлович Карпинський – меценат, благодійник, просвітител. – 2007, 8, С. 55–57, (ил.).
172. Гринь О.В. Михайло Судієнко – меценат та дослідник. – 2007, 8, С. 58–63.
173. Журавльова Т.П. “Действительно щедрый жертвователь на нужды народного образования” [І.Я. Дунін-Борковський]. – 2004, 4, С. 70–78, (ил.).
174. Журавльова Т.П. Нащадки Тарновських. – 2002, 2, С. 3–15, (ил.).
175. Журавльова Т.П. Родина Могилянських і Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського. – 2002, 3, С. 142–145, (ил.).
176. Ісаєнко О.І. До питання про місце П.О. Куліша в історії Кирило-Мефодіївського товариства. – 2006, 7, С. 106–109.
177. Ісаєнко О.І. Микола Петрович Ліневич. – 2002, 2, С. 122–128, (ил.).
178. Іщук О.С., Ніколаєва Н.Б. Доля Миколи Галагана (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). – 2007, 8, С. 94–98.
179. Каплер А.А. К истории рода Тарновских. – 2002, 3, С. 9–13, (ил.).
180. Кирпонос Е.М. Стихотворения, посвященные отцу – Герою Советского Союза генерал-полковнику Михаилу Петровичу Кирпоносу и героическим боевым действиям Юго-Западного фронта в июле–сентябре 1941 года. – 2007–2008, 10, С. 159–169.
181. Ключник С.В. Про Г.Й. Петраша – особу і особистість. – 2007–2008, 10, С. 136–151, (ил.).
182. Коваленко О.Б. Павло Полуботок як благодійник і меценат. – 2007, 8, С. 102–105, (ил.).
183. Коваленко О.О. Доброчинна діяльність Г. Милорадовича. – 2007, 8, С. 106–110.
184. Козлов А.Н. Былая слава (Родословная Харитоненко). – 2006, 7, С. 95–105.
185. Коцур А.П., Коцур Г.Г. Благодійність і меценатство кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського. – 2007, 8, С. 111–114.
186. Коцюбинська Н.М. “Серце віддав Україні” (деякі зауваження до біографії В. Леонтовича). – 2007, 8, С. 115–118.
187. Линюк Л.П. Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області. – 2002, 2, С. 16–19.
188. Матюшенко А.В. Громадська діяльність Павла Степановича Коробки. – 2007, 8, С. 136–139.
189. Міщенко Р.В. В.В. Тарновський у дзеркалі образотворчого мистецтва. – 2002, 3, С. 66–71, (ил.).
190. Мокрицький Г.П. В.В. Тарновський (старший) – викладач Житомирської гімназії. – 2002, 3, С. 30–31.
191. Москаленко М.І. Головний ткач нації (меценатська діяльність Євгена Чикаленка). –

2007, 8, С. 151–153.

192. *Надопта А.В.* Василь Васильович Тарновський (молодший) – почесний член Товариства “Просвіта” у Львові. – 2002, 3, С. 48–51.

193. *Оніщенко О.В.* З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська. – 2002, 3, С. 146–148.

194. *Папета С.П.* Спогади Д.І. Яворницького про В.В. Тарновського і Качанівку. – 1996, 1, С. 129–131.

195. *Петренко О.М.* Роль О. Лазаревського у формуванні колекції українських старожитностей В. Тарновського. – 2002, 3, С. 118–121.

196. *Половнікова С.О.* Василь Васильович Тарновський: духовні витoki українського патріотизму та благодійності. – 2007, 8, С. 183–190, (іл.).

197. *Рахно О.Я.* О.О. Русов і становлення Музею українських старожитностей В.В. Тарновського. – 2002, 3, С. 122–124.

198. *Самохіна Н.Є.* Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури. – 2006, 7, С. 42–58.

199. *Сарбей В.Г.* Друковані джерела і розвідки до біографії В.В. Тарновського. – 1996, 1, С. 14–15.

200. *Семчишин-Гузнер О.І.* Діяльність митрополита Андрея Шептицького як мецената в ділянці українського мистецтва. – 2007, 8, С. 232–237, (іл.).

201. *Сергеева С.М.* Безпідставно репресований: голова Чернігівського Тсоавіахіму Іван Васильович Панкратов. – 2007–2008, 10, С. 152–154, (іл.).

202. *Сергеева С.М.* Народний пісняр Григорій Пономаренко. – 2005, 6, С. 147–150, (іл.).

203. *Старовойтенко І.М.* Благодійність в ім'я української справи: Євген Чикаленко. – 2007, 8, С. 257–264, (іл.).

204. *Тимочко М.Г.* Участь філолога І.П. Смолія у збагаченні книжкових фондів бібліотек та музеїв України. – 2007, 8, С. 271–273.

205. *Тимошенко А.Г.* Меценатство і благодійність Г.П. Галагана. – 2007, 8, С. 274–277.

206. *Тимошенко Т.М.* Меценатство – родинна традиція Лизогубів. – 2007, 8, С. 278–280.

207. *Товстоляк Н.М.* Варвара Павлівна Тарновська (1844–1913). – 2002, 3, С. 26–29, (іл.).

208. *Товстоляк Н.М.* Добродійні традиції родини Тарновських. – 2007, 8, С. 281–285.

209. *Трикашина Л.М.* Друга світова війна в Україні: долі людські. [Ф.Ф. Цайтлер-Пономаренко]. – 2007–2008, 10, С. 196–199, (іл.).

210. *Федірко А.М.* До біографії М.Й. Судієнка. – 1996, 1, С. 98.

211. *Феофілова Л.В.* Добрим ділам не згубитися в часі. Пам'яті М.М. Євреїнова. – 2007, 8, С. 292–297.

212. *Царенок А.В.* Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський. – 2006, 7, С. 119–125, (іл.).

213. *Яненко З.П.* Джерела з історії дворянського роду Тарновських у Державному архіві Полтавської області. – 2002, 3, С. 14–16.

Колекції інші

214. *Белікова Г.О.* Іван Рашевський. Каталог творів. – 2002, 3, С. 125–141.

215. *Брижицька С.А.* Добродійність в Шевченківському національному заповіднику. – 2007, 8, С. 39–42.

216. *Гречило А.Б.* Міська печатка Чернігова середини ХVІІ ст. – 2005, 5, С. 37–38, (іл.).

217. *Демченко Т.П., Оніщенко В.І.* “Тягне до участі у громадських справах...”. Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького. – 2004, 4, С. 62–69.

218. *Зеленська Л.І.* Ганна Барвінок про Василя Тарновського та його музей (за листами письменниці, що зберігаються в літературно-меморіальному музеї-заповіднику

М.М. Коцюбинського). – 2002, 3, С. 45–47.

219. *Зеленська Л.І.* Спогади Ганни Барвінок про В.В. Тарновського та його музей (із епістолярної спадщини письменниці). – 1996, 1, С. 60–63.

220. *Коваленко О.Б., Ясновська Л.В.* Листи С. Гатцука до В. Модзалевського. – 2002, 3, С. 154–166.

221. *Коноваленко В.В.* Вишивка кріпосних майстрів поміщиків Тарновських у колекції Музею українського народного декоративного мистецтва. – 2002, 3, С. 64–65, (іл.).

222. *Кулініч Ю.Я.* Листи П.О. Куліша до В.В. Тарновського-молодшого (з епістолярного зібрання Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України). – 2002, 3, С. 36–39.

223. *Павличко Я.* Віленська колекція стародруків – приклад меценатства та добродійства (до вивчення збірок церковних книг Національного музею у Львові). – 2007, 8, С. 174–177.

224. *Павлова О.* Матеріали М. Коцюбинського у фонді Д. Косарика Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. – 1996, 1, С. 120.

225. *Пиріг П., Михайлов О.* Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський молодший: штрихи до взаємин. – 2002, 3, С. 40–44.

226. *Полетун Н.М.* Фільтраційні справи радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни, як історичне джерело. – 2005, 6, С. 58–61.

227. *Провозін П.В.* Реліквії Великої Вітчизняної війни у зібранні Новгород-Сіверського краєзнавчого музею. – 2005, 6, С. 27–29.

228. *Пуцко В.Г.* Стародубські вотуми. – 2007–2008, 10, С. 155–158, (іл.).

229. *Пушенко В.О.* Тема Великої Вітчизняної війни у діяльності Бахмацького історичного музею. – 2005, 6, С. 30–32.

230. *Ральченко І.Г.* Повернення на батьківщину сімейного архіву Галаганів. – 2007, 8, С. 208–210, (іл.)

231. *Сеник Я.П.* Архів Фундації Тетяни і Омеляна Антоновичів у фондах Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. – 2007, 8, С. 238–241.

232. *Сиводід Т.І.* Історія Чернігівщини в документах особистого походження і колекціях Державного архіву Чернігівської області. – 1996, 1, С. 131–134.

233. *Сологуб О.А.* Бомбові удари радянської авіації по військових об'єктах Берліна у 1941–1945 роках (за матеріалами виставки “Під крилом – Берлін”). – 2005, 6, С. 20–23.

234. *Товстоляк Н.М.* “Воля на Ромодані” Овксентія Тарновського. – 2002, 3, С. 17–25.

235. *Травкіна О.І.* Про атрибуцію речей з поховання Троїцького монастиря м. Чернігова. – 1996, 1, С. 118–119.

236. *Трегуб М.М.* Чернігівські кореспонденти Володимира Гнапюка (за матеріалами особистого архіву вченого). – 2007, 8, С. 289–291.

237. *Чуйко Т.П.* Виставка “Лейстровий козак та його скарбівня (з Шевченкових та Кулішевих реліквій)” як спроба побудови тематичного різновиду – виставка-музей. – 2002, 3, С. 62–63 (іл.).

Іменний покажчик авторів

Адруг Анатолій Кіндратович, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат мистецтвознавства – *п. 1.*

Арендар Ганна Петрівна, головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 2–10, 64.*

Балабай Володимир Іванович, краєзнавець, Київ – *п. 165*.

Бекетова Валентина Михайлівна, заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького, кандидат історичних наук – *п. 146*.

Белікова Галина Олексіївна, головний зберігач фондів Національного художнього музею України – *п. 214*.

Білокінь Сергій Іванович, головний науковий працівник Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка – *п. 147*.

Блакитний Максим Михайлович, аспірант Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 85*.

Борщенко Вікторія Володимирівна, директор Ічнянського історико-краєзнавчого музею – *п. 86*.

Брижицька Світлана Анатоліївна, завідувача сектором Шевченківського національного заповідника, кандидат історичних наук – *п. 215*.

Бутко Сергій Володимирович, начальник навчально-методичного відділу Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій – *п. 87*.

Бушак Станіслав Михайлович, мистецтвознавець, Київ – *п. 148*.

Винниченко Ігор Іванович, заступник директора Інституту досліджень діаспори, кандидат географічних наук – *п. 167*.

Виленский Е.Л., професор Казахського університету міжнародних відносин та світових мов, доктор історичних наук – *п. 166*.

Гайдай Георгій Федорович, головний хранитель фондів Прилуцького краєзнавчого музею – *п. 168*.

Ганницький Сергій Григорович, завідуючий відділом Черкаського краєзнавчого музею – *п. 169*.

Гапієнко Андрій Анатолійович, аспірант Інституту історії НАН України – *п. 88*.

Гейда Ольга Сергіївна, старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 89*.

Глушко Володимир Петрович, доцент Шосткинського інституту Сумського державного університету, кандидат філософських наук – *п. 170*.

Гончаренко Вікторія Семенівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 8, 11*.

Горобець Сергій Михайлович, асистент кафедри педагогіки, методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 12, 13, 171*.

Горох Микола Володимирович, студент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 90*.

Гречило Андрій Богданович, доцент Львівського національного університету імені І.Я. Франка, кандидат історичних наук, голова Українського геральдичного товариства – *п. 216*.

Гринь Олена Володимирівна, старший викладач Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 172*.

- Гриценко Тамара Миколаївна*, завідувача відділом Коропського регіонального історико-археологічного музею – *п. 91.*
- Демченко Тамара Павлівна*, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 14, 15, 87, 92, 93, 149, 217.*
- Деркач Тетяна Володимирівна*, заступник директора з наукової роботи Національного історико-культурного заповідника “Качанівка” – *п. 16, 65.*
- Донік Олександр Миколайович*, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, заступник головного редактора “Українського історичного журналу”, кандидат історичних наук – *п. 150.*
- Журавльова Софія Володимирівна*, завідувача відділом Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” – *п. 151.*
- Журавльова Тетяна Петрівна*, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 17, 94–96, 173–175.*
- Зайченко Віра Володимирівна*, завідувача відділом, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 18–22.*
- Зеленська Людмила Іванівна*, завідувача відділом Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського – *п. 218, 219.*
- Зеленський Михайло Юхимович*, директор Корюківського історичного музею – *п. 97.*
- Землянська Світлана Володимирівна*, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 23, 98.*
- Льченко Тамара Іванівна*, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 24.*
- Ісаєнко Олена Іванівна*, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 25, 26, 42, 176, 177.*
- Іщук Олександр Степанович*, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук – *п. 178.*
- Каплер Анатолій Олексійович*, правнук В.В. Тарновського, Федеративна Республіка Німеччина – *п. 179.*
- Кара-Васильєва Тетяна Валеріївна*, старший науковий співробітник, завідувача сектором народного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, доктор мистецтвознавства – *п. 27.*
- Карпильяньський Леонід Михайлович*, директор Прилуцького краєзнавчого музею – *п. 99.*
- Кирпонос Євгенія Михайлівна*, історик, донька Героя Радянського Союзу М.П. Кирпоноса, Москва – *п. 180.*
- Кисіль Світлана Вікторівна*, асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 100.*
- Ключник Світлана Василівна*, мистецтвознавець, завідувача художнім відділом (1967–1983) Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 181.*
- Коваленко Олександр Борисович*, доцент, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 66–68, 88, 101–103, 182, 220.*
- Коваленко Ольга Олександрівна*, асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 183.*
- Ковалець Яків Феофанович*, журналіст, краєзнавець, Чернігів – *п. 104.*
- Козлов Олександр Миколайович*, провідний спеціаліст Державного архіву Сумської

області – *п. 105, 184.*

Коноваленко Валентина Володимирівна, в.о. завідуючої сектором Музею українського народного декоративного мистецтва – *п. 221.*

Коцур Анатолій Петрович, завідуючий кафедрою української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук – *п. 185.*

Коцур Галина Георгіївна, доцент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат історичних наук – *п. 185.*

Коцюбинська Наталія Михайлівна, заступник директора з наукової роботи Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського – *п. 186.*

Кравченко Микола Петрович, директор Сосницького краєзнавчого музею імені Ю.С. Виноградського – *п. 106.*

Кравченко Олена Валентинівна, доцент Української державної академії залізничного транспорту, кандидат історичних наук – *п. 152.*

Кулініч Юрій Якович, директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України – *п. 107, 222.*

Кулінська Сталіна Юхимівна, старший викладач Черкаського національного університету, кандидат історичних наук – *п. 14, 149.*

Курач Світлана Михайлівна, головний зберігач фондів Чернігівського обласного художнього музею – *п. 65.*

Лаєвський Сергій Лазаревич, директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 69–71.*

Ларіонова Любов Пилипівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 28–30, 108, 109.*

Линюк Людмила Петрівна, заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 31, 71, 187.*

Литвиненко Іван Степанович, директор Остерського краєзнавчого музею – *п. 110.*

Литвинова Тетяна Федорівна, доцент Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук – *п. 32.*

Лихачева Світлана Миколаївна, учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 33, 72.*

Луговський Станіслав Миколайович, фотограф, краєзнавець, Чернігів – *п. 58.*

Луцька Валентина Леонідівна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 111.*

Лякін В.Ф., старший науковий співробітник Музею гетьманства – *п. 153*

Майборода Людмила Олексіївна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 112, 113.*

Малаков Дмитро Васильович, заступник директора з наукової роботи Музею історії Києва – *п. 154.*

Матюшенко Алла Василівна, головний бібліотекар Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка – *п. 188.*

Мисько Світлана Петрівна, науковий співробітник Сосницького краєзнавчого музею імені Ю.С. Виноградського – *п. 114.*

Михайлов Олексій, викладач навчального центру, Славутич – *п. 225.*

о. Мицик Юрій, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”, доктор історичних наук – *п. 35.*

Мірошниченко Марія Миколаївна, головний хранитель фондів Сосницького

літературно-меморіального музею О.П. Довженка – *п. 115.*

Мишинева Олена Іванівна, завідувача відділом Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника – *п. 63.*

Мищенко Раїса Вікторівна, вчений секретар Національного історико-культурного заповідника “Качанівка” – *п. 189.*

Мозильний Леонід Петрович, асистент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 155.*

Мокрицький Георгій Павлович, віце-голова Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині – *п. 190.*

Морозова Анна Валеріївна, головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області, кандидат історичних наук – *п. 116.*

Москаленко Валентина Василівна, директор Щорського районного історичного музею – *п. 117, 118.*

Москаленко Марія Іванівна, завідувача відділом Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського – *п. 73, 191.*

Мудрицька Вікторія Георгіївна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 37–40, 119.*

о. Нагірняк Андрій, магістр соціальної роботи Національного університету “Києво-Могилянська академія”, референт із соціальних питань Української греко-католицької церкви – *п. 156.*

Надопта Адріана Василівна, спеціаліст музейного відділу Інституту народознавства імені І.П. Крип’якевича НАН України – *п. 192.*

Населевець Ніна Денисівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 41, 42.*

Неділя Анатолій Іванович, директор (1982–1998) Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 74.*

Ніколаєва Наталія Борисівна, викладач Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 178.*

Оксенич Марина Віталіївна, науковий співробітник Національного музею історії України – *п. 157.*

Онищенко Валентина Іванівна, старший викладач Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 15, 217.*

Оніщенко Оксана Володимирівна, аспірантка Інституту історії НАН України – *п. 93, 193.*

Павличко Ярослава, старший науковий співробітник Національного музею у Львові імені А. Шептицького – *п. 223.*

Павлова О., старший науковий співробітник Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України – *п. 224.*

Папета Сергій, заступник директора з наукової роботи Національного історико-культурного заповідника “Качанівка” – *п. 194.*

Петренко Оксана Михайлівна, завідувача відділом Національного історико-культурного заповідника “Качанівка” – *п. 195.*

Петрович Валентина Василівна, доцент Волинського державного університету імені Лесі Українки, кандидат історичних наук – *п. 164.*

Пиріг Петро Володимирович, професор Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, доктор історичних наук – *п. 225.*

Повод Олександра Денисівна, працівник (1944–1979) Чернігівського історичного

музею імені В.В. Тарновського – *п. 72.*

Полежун Ніна Михайлівна, завідувача відділом Державного архіву Чернігівської області – *п. 226.*

Полієнко Галина Олексіївна, аспірантка Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 120.*

Половнікова (Половникова) Світлана Олександрівна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 43–45, 75, 196.*

Посьмашина Людмила Митрофанівна, художник-дизайнер, Чернігів – *п. 58.*

Прасолова К., співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника – *п. 158.*

Примаченко Юлія Михайлівна, аспірантка Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 121.*

Провозін Павло Володимирович, старший науковий співробітник Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника “Слово о полку Ігоревім” – *п. 122, 227.*

Пуцко Василь Григорович, заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Російська Федерація) – *п. 9, 46, 123, 124, 159, 228.*

Пушенко Валентина Олексіївна, старший науковий співробітник Бахмацького історичного музею – *п. 229.*

Ральченко Ірина Григорівна, директор Чернігівського обласного художнього музею – *п. 230.*

Рахно Олександр Якович, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 47, 197.*

Ребало Володимир Митрофанович, головний хранитель фондів Щорського районного історичного музею – *п. 125.*

Рига Данило Вячеславович, аспірант Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 126.*

Рябенко Олена Миколаївна, студентка Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 127.*

Савранська Наталія Олександрівна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка – *п. 160.*

Самохіна Наталія Євгеніївна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 128, 198.*

Сапухіна Лада Павлівна, працівник Сумського краєзнавчого музею – *п. 161.*

Сарбей Віталій Григорович, завідувачий відділом Інституту історії НАН України, доктор історичних наук – *п. 199.*

Свєташова (Свєтачова) Ірина Василівна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 48, 49.*

Світловська Леся Петрівна, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 129, 130.*

Семчишин-Гузнер Олеся Ігорівна, в.о. завідувачої відділом Національного музею у Львові імені А. Шептицького, кандидат мистецтвознавства – *п. 200.*

Сеник Ярослав Пилипович, науковий співробітник відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України – *п. 231.*

Сеньків Мар'яна Тарасівна, молодший науковий співробітник Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства імені І.П. Крип'якевича НАН України – *п. 162.*

Сергєєва Світлана Миколаївна, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 131–134, 201, 202.*

- Сиводід Тетяна Іванівна*, завідувача сектором Державного архіву Чернігівської області – *п. 232*.
- Сита Людмила Федорівна*, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 40, 50, 76*.
- Ситий Ігор Михайлович*, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук – *п. 10, 13, 51–58*.
- Сологуб Ольга Андріївна*, завідувача сектором Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” – *п. 233*.
- Старовойтенко Інна Михайлівна*, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук – *п. 203*.
- Стрикун Тетяна Миколаївна*, директор Бахмацького історичного музею – *п. 135, 136*.
- Студьонова Людмила Валентинівна*, завідувача відділом Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка – *п. 77*.
- Ступак Федір Якович*, доцент Київського національного медичного університету імені О.О. Богомольця, кандидат історичних наук – *п. 137*.
- Сугоняко Микола Миколайович*, директор Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника “Слово о полку Ігоревім” – *п. 138*.
- Судак Валентина Омелянівна*, завідувача відділом Національного музею Тараса Шевченка – *п. 78*.
- Суровцева Ірина Юрївна*, старший викладач Донецького інституту соціальної освіти, кандидат історичних наук, – *п. 163*.
- Тарасенко Олександр Федорович*, старший викладач Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 59*.
- Тимочко Марія Григорівна*, провідний бібліотекар Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України – *п. 204*.
- Тимошенко Анатолій Григорович*, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 205*.
- Тимошенко Тетяна Миколаївна*, аспірантка Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 206*.
- Ткаченко Володимир Володимирович*, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 66, 139, 140*.
- Товстоляк Надія Миколаївна*, старший викладач Криворізького державного педагогічного університету, кандидат історичних наук – *п. 207, 208, 234*.
- Токарев Сергій Анатолійович*, асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 141*.
- Травкіна Ольга Іванівна*, головний хранитель фондів Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”, кандидат історичних наук – *п. 235*.
- Трегуб Марія Миколаївна*, науковий співробітник Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України – *п. 236*.
- Трикашина Людмила Миколаївна*, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 209*.
- Трухан Олена Валеріївна*, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 142*.
- Федірко Анатолій Михайлович*, краєзнавець, Новгород-Сіверський – *п. 210*.

Феофілова Любов Василівна, заступник директора з наукової роботи Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка – *п. 211*.

Царенок Андрій Вікторович, молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 26, 212*.

Ципляк Наталія Олегівна, асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 143*.

Черненко Олена Євгенівна, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук – *п. 60, 61, 79*.

Чернявська Надія Василівна, заступник директора з наукової роботи (1970–1975) Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – *п. 80*.

Чуйко Тетяна Павлівна, завідувача відділом Національного музею Тараса Шевченка – *п. 237*.

Шовкопляс Іван Григорович, співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук – *п. 144*.

Штанкіна Ірина Валеріївна, завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат мистецтвознавства – *п. 62, 63*.

Ющенко Людмила Василівна, старший науковий співробітник Коропського меморіального музею М.І. Кибальчича – *п. 145*.

Яненко Зінаїда Павлівна, начальник відділу Державного архіву Полтавської області – *п. 213*.

Ясновська Людмила Василівна, асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – *п. 67, 68, 81, 82, 103, 220*.

Яцечко Тетяна Володимирівна, завідувача музеєм археології Волинського державного університету імені Лесі Українки – *п. 164*.

Яцюк Володимир Макарович, заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею Тараса Шевченка – *п. 83, 84*.

Перелік установ та закладів, співробітники яких стали авторами “Скарбниці української культури”

Музеї та заповідники

1. Бахмацький історичний музей (Чернігівська область).
2. Дніпропетровський історичний музей імені Д.І. Яворницького.
3. Ічнянський історико-краєзнавчий музей (Чернігівська область).
4. Калузький обласний художній музей (Російська Федерація).
5. Коропський регіональний історико-археологічний музей (Чернігівська область).
6. Корюківський історичний музей (Чернігівська область).
7. Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” (Київ).
8. Музей археології Волинського державного університету імені Лесі Українки (Луцьк).
9. Музей гетьманства (Київ).

10. Музей історії Києва.
11. Музей українського народного декоративного мистецтва (Київ).
12. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства імені І.П. Крип'якевича НАН України (Львів).
13. Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній".
14. Національний історико-культурний заповідник "Качанівка" (Чернігівська область).
15. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
16. Національний музей історії України (Київ).
17. Національний музей Тараса Шевченка (Київ).
18. Національний музей у Львові імені А. Шептицького.
19. Національний художній музей України (Київ).
20. Новгород-Сіверський історико-культурний заповідник "Слово о полку Ігоревім" (Чернігівська область).
21. Остерський краєзнавчий музей (Чернігівська область).
22. Прилуцький краєзнавчий музей (Чернігівська область).
23. Сосницький краєзнавчий музей імені Ю.С. Виноградського (Чернігівська область).
24. Сосницький літературно-меморіальний музей О.П. Довженка (Чернігівська область).
25. Сумський краєзнавчий музей.
26. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (Київ).
27. Черкаський краєзнавчий музей.
28. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського.
29. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського.
30. Чернігівський обласний художній музей.
31. Шевченківський національний заповідник (Канів).
32. Щорський районний історичний музей (Чернігівська область).

Вищі навчальні заклади

1. Волинський державний університет імені Лесі Українки.
2. Дніпропетровський національний університет.
3. Донецький інститут соціальної освіти.
4. Казахський університет міжнародних відносин та світових мов.
5. Київський національний медичний університет імені О.О. Богомольця.
6. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
7. Криворізький державний педагогічний університет.
8. Львівський національний університет імені І.Я. Франка.
9. Національний університет "Києво-Могилянська академія".
10. Українська державна академія залізничного транспорту.
11. Черкаський національний університет.
12. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.
13. Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка.
14. Шосткинський інститут Сумського державного університету.

Інститути Національної Академії наук України

1. Інститут археології.
2. Інститут історії.

3. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського.
4. Інститут народознавства імені І.П. Крип'якевича.
5. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського.

Архіви

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України
2. Державний архів Полтавської області.
3. Державний архів Сумської області.
4. Державний архів Чернігівської області.

Бібліотеки

1. Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України.
2. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка.

Інші

1. Житомирське науково-красознавче товариство дослідників Волині.
2. Інститут досліджень діаспори.
3. Навчальний центр (Славутич).
4. Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

Відгуки про роботу Чернігівського державного музею в 20-х рр. XX століття

Чернігівський державний музей був утворений в 1925 р. в результаті злиття декількох музейних установ міста. Для розміщення його колекцій Чернігівський окрвиконком виділив приміщення колишнього земельного банку. Вже перші відвідувачі нової експозиції надали їй високу оцінку. Серед них були відомі архітектори, археологи, мистецтвознавці та літературознавці, військові. Традиційно вони залишали свої враження у книзі відгуків. У збірнику “Репресоване краєзнавство” (1991) були оприлюднені відгуки Д. Айналлова, А. Лебідя та Й. Якіра. Поза увагою редакційної колегії залишилися не менш цікаві враження В. Лазарева, М. Каргера, О. Некрасова, Л. Дурново, П. Клименка та Є. Рудинської, які доповнюють наше уявлення про експозиційну роботу співробітників музею. Тому є потреба зробити повну публікацію з книги відгуків Чернігівського державного музею за серпень–вересень 1927 р., надавши відповідні коментарі.

Документи друкуються мовою оригіналу, згідно із сучасними правописними нормами.

Враження Чернігівського Державного музею де кого з приїжджих

10/VIII – 1927

Музей еще только начинает жить, но он уже впитал в себя все прежние хранилища Чернигова и Музеи и представляет основное ядро будущего большого Музея Черниговской области. Прекрасное здание обеспечивает его дальнейший рост. И теперь уже можно видеть, что древности края, его искусство, его быт и связи с соседними районами питают Музей и дают ему силу и возможность стать научным учреждением первого ранга. Увеличение Музея при энергии всякого, кто ежедневно посещает Музей и изучает его коллекции, видит рост их и обращает внимание на замечательную заботливость хранения, и разумное художественное размещение коллекций. Еще больше процветает Музей от тех связей с музеями Республики, которые и теперь уже дают печать научной жизни его собраниям.

Профессор Д. Айналлов¹

11/VIII – 27

Музей оставляет прекрасное впечатление. Подбор экспонатов крайне интересен не только в бытовом разрезе, но и в художественно-археологическом. Экспозиция проведена с большим искусством, что весьма облегчает осмотр всех собраний, имеющих, без сомнения, первостепенное значение для национальной культуры Украины.

*В. Лазарев²
Доцент Московского Университета*

25/ VIII – 1927 р.

Величезні багатства Музею, зібрані і об’єднані в одне ціле з окремих розрізнених сховищ, справляють прекрасне враження. Повно й яскраво виявляються тепер великі скарби матеріальної і духовної культури України від найдавніших часів.

А вміле й доцільне розташування експонатів дає можливість навіть мало підготовленому відвідувачеві систематично й послідовно уявити та усвідомити наше минуле.

Надзвичайно цінний і інтересний рукописний відділ Музею у майбутньому розкриє цілком нові сторінки з історії та історії української літератури, довго притягатиме увагу наукових працівників СРСР до Чернігова, який своїми колекціями та архівними матеріалами становить тепер один з найбільших культурних центрів України.

Ан. Лебідь³

2/IX – 1927

В собрании Черниговского Музея поражают не только первоклассные памятники, некоторые из которых знает (а если не знает, то должен знать) весь ученый мир, но и чрезвычайно вдумчивая и любовная экспозиция этих памятников.

В Музее нет и признака тех мертвых кладовых, которые так часто убивают своим видом всякого проходящего в них и лишают находящиеся в них памятники большой доли очарования.

Желаю Музею дальнейшего процветания и обогащения памятниками всех видов южно-русской культуры, кроме одной. Пусть останется единственным фрагмент фрески Спасского собора. Монументальная живопись живет только там, где она создана.

*Мих. Каргер⁴ Пом. Хранител.
Гос. Русского Музея (Ленинград)*

Без дати

Музей несомненно уже сейчас представляет большой интерес и большую ценность. При беглом осмотре трудно, конечно, прийти к каким-нибудь о нем выводам, кроме того, что материал расположен интересно, что он фиксирует и удерживает его на себе внимание, что имеет он очень много ценного. Вот и все, что можно в двух словах о нем сказать, нужно несомненно всячески помогать ему развиваться дальше, собирать экспонаты и тогда ценность его еще улучшится.

КомВойск УВО Якир⁵

19/IX – 1927

Черниговский музей представляет собою истинную сокровищницу для изучения украинского искусства и быта. Следует отметить научный подход в деле классификации и экспозиции предметов, а также исключительную тщательность хранения. Не менее значение имеет явная связь Музея с текущей местной научно-исследовательской работой и интересами общественности.

Проф. А. Некрасов⁶

30 сент. 1927

При повторном посещении моем Чернигова (первое было в 1923 г.) поражена тем ростом Музейного строительства, которое особенно ярко выразилось, как в обстановке Черниговского Госмузея (здание, витрины и проч.), так и в исключительно ясном и научно-правильном распределении материала. Сокровищ рассеянно много по Музеям местным, но далеко не всюду они выявлены так полно и с такой внимательностью, как в Черниговском.

Дурново⁷

В Чернігівському Державному Музеї на мій погляд найбільше є об'єднання умов і виконання експозицій матеріалів. Перше залежить від найкращого, яке тільки можна було знайти з будов Чернігова зроблене не для Музея приміщення, друге від вмілої дружньої роботи музейного колективу. Те й друге є вірна запорука для дальшого розквіту музею. Надіюсь, що Музей розташований в стінах Селянського банку стане огнищем ширення розуміння своєї культурної минувшини серед широких мас, передовсім селянської людності Чернігівщини, яка й активно буде працювати над майбутнім його розквітом. Ця найголовніша мета всієї музейної роботи на Україні мені здається в Чернігові має найбільше і труднощів, і досягнень уже зараз. Село через музей не тільки проникається чуттям уваги до праці й мистецтва минулих часів, а разом зближається з містом, як культурно-мистецьким рідним осередком. Треба побажати аби важливі як раз з цього погляду Відділ Археології й Етнографії здобули в найближчій майбутній відповідного поширення, аби вся територія Чернігівщини була як найімпульсніше виявлена. Звичайно й ті досягнення, що тепер маютьесь є великі, але завдання сьогочасні вимагають ще більшого і матеріальні умови повинні бути створені для цих потреб. Побажая від щирого серця доброзичливих умов для музейного колективу в його корисній і видатній роботі.

Проф. П. Клименко⁸

Одержавши глибоку змістом, коштовну кількістю збірку української давнини, Чернігівський Музей з найвищою увагою й глибокою любов'ю упорядкував її в стінах чудесного помешкання. Колектив Музею блискуче продовжує комплектування й збагачення Музею, ставить Музей на високий ступінь цілої Музейної справи на Україні, виявляє значення експонатів музею вмілою експозицією, не тільки для своєї країни, а й для всього світу. З глибокою подякою за незабутні переживання перед унікальними речами мистецькими й побутовими, зібраними в музеї, через силу одриваєсь од них, бажаючи дальшого успіху в розвоєві Музею.

Рудинська⁹

Справка

Книгу для запису вражень від Музею заведено в серпні ц.р.

Секретар Віль Соровски

Центральний Державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3463. – Арк. 14–15зв.

Коментарі:

1. Айналов Дмитро Власійович (1862–1939) – мистецтвознавець, чл.-кор. АН СРСР. Дослідник давньоруського мистецтва та архітектури. У 1891 р. був призначений приват-доцентом Казанського університету, з 1903 р. професор Петербурзького університету, де викладав історію візантійського та давньоруського мистецтва. З 1919 р. по 1929 р. дійсний член Державної академії історії матеріальної культури, керував відділом західноєвропейського і візантійського мистецтва.

2. Лазарєв Віктор Микитович (1897–1976) – мистецтвознавець, чл.-кор. АН СРСР. З 1924 р. по 1936 р. працював у Музеї образотворчого мистецтва в Москві. Професор Московського університету. Основні праці присвячені історії давньоруського, візантійського мистецтва і мистецтва доби Відродження, вивчав живопис і мозаїки київських соборів.

3. Каргер Михайло Костянтинович (1903–1976) – археолог, мистецтвознавець, доктор

історичних наук (з 1950 р.). Протягом 1922–1930 рр. співробітник Російського музею в Ленінграді. Досліджував історію та археологію давньоруських міст, зокрема, пам'ятки архітектури та живопису.

4. Лебідь Ананій (1898–1937/1938) – літературознавець, дослідник життя і творчості М.М. Коцюбинського, співробітник Київської філії Інституту Тараса Шевченка. Репресований.

5. Якір Йона Еммануїлович (1896–1937) – радянський військовий діяч. Командарм 1-го рангу. Протягом 1925–1937 рр. командує військами Київського особливого військового округу. Репресований.

6. Некрасов Олексій Іванович (1885–1950) – мистецтвознавець, історик та теоретик архітектури, засновник московської школи мистецтвознавства. Репресований.

7. Дурново Л.А. – керівник художньої майстерні Ленінградського державного інституту історії мистецтв. У 1927 р. керувала групою студентів, які робили копії фресок Успенського собору для Чернігівського державного музею.

8. Клименко Пилип Васильович (1887–1955) – історик, професор Кам'янець-Подільського університету, науковий працівник ВУАН, співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка. Репресований у 1938 р., після звільнення поселився у Козельці.

9. Рудинська Євгенія Яківна (1885–1977) – директор Музею діячів, перекладач.

Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906–1917 рр.)

Нещодавно відзначалося 100-ліття від часу роботи Першої Державної думи в Росії. Всього їх було, як відомо, чотири. Заснування та діяльність двох перших тісно пов'язані з реаліями російської революції 1905–1907 рр. і стали найбільшим її здобутком. Перша дума засідала з квітня по липень 1906 р.; Друга – з лютого по червень 1907 р. Обрані на хвилі революційного піднесення в імперії, вони виявилися за складом депутатів надто лівими (в тодішньому розумінні), тому доля, а точніше, воля правлячих кіл, виявилася вкрай несприятливою для них: перша проіснувала всього 72 дні, а друга – під дамокловим мечем постійної загрози розпуску – 103. З огляду на участь у їхній роботі українських парламентських груп можна з повним правом говорити про зародження українського парламентаризму в його модерному виявленні. Так, відомий український історик В. Сарбей, високо оцінюючи захищену 1991 р. у Гарвардському університеті США докторську дисертацію Ольги Андрієвської на тему: “Політика національної ідентичності: українське питання в Росії 1904–1912 рр.”, підкреслював важливість головного висновку дослідниці щодо того, що найвищої точки національного відродження до 1917 р. визвольний рух досяг своєю парламентською діяльністю¹.

Третя Державна дума, вибори до якої здійснювалися на основі нового виборчого закону (3 червня 1907 р.), нарешті задовольнила самодержавство складом своїх депутатів, за образним висловом В. Дорошенка “була вже чорна”², а відтак працювала повний термін – з початку листопада 1907 р. до червня 1912 р. Четверта, теж обрана на основі названого вище закону, проіснувала з листопада 1912 до лютого 1917 р. У двох останніх Думах українські парламентські фракції через консервативно-монархічний (правий) склад депутатів не були засновані.

Питання щодо участі представників українського національно-визвольного руху у виборчих кампаніях, роботі Дум, пропагандистських заходах, підготовці необхідних документів для оприлюднення з думської трибуни і, звичайно, аналіз особового складу депутатського корпусу посідають помітне місце серед пріоритетів сучасної української історіографії. Вже з'явилося декілька масштабних досліджень синтетичного характеру³, праць, присвячених окремим проблемам даної теми, включно з регіоналістикою⁴. В основному вони висвітлюють діяльність революційних Дум. Значно менше уваги приділено історії двох наступних⁵. При аналізі літератури впадає у вічі слабке опрацювання тематики, пов'язаної з характеристикою делегатів, обраних від тієї чи іншої губернії або, іншими словами, регіонального аспекту, що не дає змоги всебічно висвітлити навіть особовий склад однієї губернської групи, бо повноцінний колективний портрет можна створити тільки за умови порівняння.

Між тим, існує потужний пласт історико-політичної аналітичної літератури та публіцистики⁶, даних періодики⁷ та корпус документів особового походження, серед яких за інформативним наповненням, здатністю авторів відтворити переконливий портрет того чи іншого діяча, розумінням його місця в історичному процесі на особливу увагу заслуговують мемуари Д. Дорошенка, О. Лотоцького, Є. Чикаленка⁸, знамениті “Щоденники” останнього⁹, частково оприлюднене листування І. Шрага¹⁰. Само собою, останнє слово залишається за ретельним вивченням архівних джерел.

Таким чином, існує реальна можливість для створення колективного портрета членів чотирьох Державних дум Російської імперії від Чернігівщини. Джерельна база цілком забезпечує виконання подібного дослідження в рамках вимог “масових” просопографічних студій: в даному випадку – виявлення “спільного у групі осіб (родовій, професійній, соціальній, політичній)”¹¹. Як бачимо, з чотирьох основних ознак, три цілком можуть бути застосовані при компонуванні об’єктивної, науково достовірної характеристики депутатів у поєднанні з властивими їм людськими рисами.

Пропоновані матеріали носять довідковий характер і дають узагальнене уявлення про осіб, які обиралися до Дум, відтак вони можуть стати основою для подальших розробок теми. Це – витяг із 17 тому Енциклопедичного словника братів Гранат тринадцятого видання. Рік видання не вказаний, але можна припустити, що воно відбулося на межі 1912–1913 рр., бо вже зазначений факт смерті В. Хвоста, яка сталася восени 1912 р. Біографічні відомості про депутатів Четвертої думи до енциклопедії з якихось причин не ввійшли. На наш погляд, вміщена інформація вирізняється високим рівнем достовірності.

Навпаки, повідомлення в газеті “Рада” – неповне, сухе, чим різко контрастує з енциклопедією. Ймовірно, це пояснюється відсутністю інтересу до постатей винятково правих депутатів.

Оприлюднені нижче біографічні дані вибрані із загального всеросійського списку, сторінка вказана у квадратних дужках. Відтворення тексту здійснене за сучасним російським правописом без будь-яких змін змістовного характеру. Для зручності читання зняті лише численні скорочення, притаманні енциклопедичним виданням, тобто слова, які характеризують життєвий шлях особи, виписані повністю. Різнобій у написанні назв партій: с/р, к.д., к.-д., кадети тощо збережений згідно з оригіналом.

¹ Сарбей В.Г. “Українське питання” в Російській імперії початку і кінця XX ст. // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 2. – С. 41.

² Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи з портретами. – Відень, 1917. – С. 70.

³ Див.: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – К., 2004. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – С. 387–406; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник]. – К, 1996. – С. 86–91; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 275–277. – [Україна крізь віки. – Т. 9]; Політична історія України. XX ст.: У 6 т. /Ред. кол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) /Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – С. 179–185.

⁴ Див.: Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 1. – С. 58–66; Його ж. Селянські депутати з України в державних думах Російської імперії // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монограф. в трьох част. – К., 1999. – Ч. II. – С. 445–470; Його ж. Політичні обставини обрання депутатів першої Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. 14. – С. 152–153; Демченко Т.П., Онищенко В.І. До питання про участь делегатів від Чернігівщини в роботі Першої Державної Думи // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. II. – С. 74–79; Вони ж. Чернігівські депутати у Другій Державній Думі // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – Вип. III. – С. 46–49; Вони ж. Депутати Першої Державної Думи Росії – посланці чернігівського селянства // Історія та культура Лівобережжя: Матеріали Міжнародної конференції, травень, 1996. – Київ, Ніжин, 1997. – С. 148–152; Вони ж. На чолі української парламентської фракції (До характеристики думської діяльності І. Шрага) // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 149–156; Рубіс І.В. Вибори до I та II Державних дум Росії у дзеркалі преси (регіональний аспект) // Історія очима молодих дослідників: Міжнарод. студ. наук. конф. – Донецьк, 1999. – С. 91–95; Федьков О.М., Глушковецький А.П. Суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до I Державної Думи // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 336–349 та ін.

⁵ Донченко С.П. III–IV Державні Думи та ліберали України // Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспектив співробітництва: Зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2004. – С. 225–233; Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу. – К., 1989. – 97 с.

⁶ Див.: Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906 років // Твори у 50 т./ Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори” (1894–1907). – С. 289–382; Грушевський М. Українська дебата // Там само. – Львів, 2005. –

Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори" (1907–1914). – С. 223–230; Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи з портретами. – Відень, 1917. – 114 с.; Магушевський Ф. Українська громада в другій державній думі // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39. – С. 78–99; Обинський В. Новий стрій. Ч. I: Маніфести 17 октября – 8 июля 1906 года; Ч. II: Реакция. – М., 1911. – 328 с.: ил.

⁷ Практично у кожному числі журналів "Нова Громада" (1906, № 1–12), "Український вестник" (1906, № 1–14), часописі "Рідний край", газетах "Рада", "Рідна справа /Вісті з Думи" можна знайти достатню інформацію. Особливо треба відзначити міжцвурковий періодик: газети ліберально-демократичного напрямку "Десна" та "Утренній заря" (1906) та праше видання "Чернігівське слово" (1906–1917).

⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вишнев, 1949. – С. 80–86; Лотоцький О. Сторінки минулого. Част. 3 // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXI: Серія мемуарів. – Кн. 4. – С. 5–82; Чикаленко Е. Спогади. 1861–1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 409–429.

⁹ Чикаленко Е. Щоденник. – К., 2004. – Т. (1907–1917). – 427 с.

¹⁰ Нагорнова Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Український історик. – 1998. – № 1–4. – С. 253–259; Науменко В.І., Семко Д.М. Листи І.І. Шрага до М.С. Грушевського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: історія. – 2005. – Вип. № 23. – С. 236–266; "Тягне до участі у громадських справах...": Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького Мереді, праше та шпорядж. Т.П. Демченко, В.І. Онисенко // Скарбниця української культури: 36. наук. праць. – Чернівці, 2004. – Вип. 4. – С. 62–69.

¹¹ Старовойтенко І. Прологографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 36. наук. праць. – К., 2006. – Число 13: У 2 част. – Част. 1. – С. 24.

Члени Державної Думи першого, другого і третього скликання від Чернігівської губернії

Перша Дума (27 квітня – 8 липня 1906 р.)

Бабич О.Е.

Гуковський Я.О.

Куріленко П.І.

Локоть Т.В.

Михалчевський М.М.

Муранов О.О.

Острошов Л.З.

Свичин О.О.

Тарасенко І.В.

Шраг І.І.

Бабич *Александр Васильевич*, народження 1865 г., низшеє образование, волостной писарь, земледелец. Сидел в тюрьме по подозрению в принадлежности к Крестьянскому союзу. Речь по аграрному вопросу. Внепартийный, выборщик [2].

Гуковський *Яков Александрович*, народження 1861 г., крестьянин, казак, окончил учительскую семинарию. Сельский учитель ([18]80–[18]94 гг.), потом служил в земстве и

был гласным нежинского земства. В январе 1906 г. был заключен в тюрьму, как возможный кандидат в Государственную Думу. Все степени выборов прошли в отсутствие Гужовского, который согласился баллотироваться лишь после того, как узнал о грозившей ему ссылке в Тобольскую губернию. Народоволец. В Думе примкнул к трудовикам [6'].

Куриленко Петр Иванович, рождения 1862 г., крестьянин, низшее образование, уездный гласный (с [18]88 г.), член управы ([18]97 г.), губернский гласный (1904 г.). Речь по аграрному вопросу. Кадет [12'].

Локоть Тимофей Васильевич, рождения 1869 г., крестьянин, высшее агрономическое образование. Профессор Новоалександровского института, земский деятель, публицист. Член “Союза освобождения”. Трудовик, выборжец. Позже значительно изменил свои политические и социальные убеждения, выступал с **проповедью антисемитизма** и других реакционных принципов. После ухода многих профессоров из Московского университета в 1911 г. был назначен министром Кассо приват-доцентом Московского университета. Решительно бойкотируемый студенчеством, Локоть отказался от намерения читать курс. Написал книги: “Первая дума” (1906), “Политические партии и группы в Государственной Думе” (1907), “Бюджетная и податная политика России” (1908), брошюру “Национализм и евреи” (1908), “Оправдание национализма” (1910). Речи по аграрному адресу, гражданскому равноправию [13'].

Миклашевский Николай Николаевич, рождения 1860 г., высшее юридическое образование, бывший член Харьковского окружного суда. В 1906 г. устранен вместе с другими “несменяемыми” судьями по распоряжению дисциплинарного присутствия Сената за участие в рядах к.-д. партии и в освободительном движении. Тотчас же был принят в местную адвокатуру. Представитель местного отделения “Союза освобождения”. В речи по адресу требовал предания суду администрации. К. д., выборжец. Умер в 1909 г., провожаемый грандиозной демонстрацией местного населения [15'].

Муханов Алексей Алексеевич, рождения 1860 г., дворянин-землевладелец, высшее юридическое образование. Недолго служил в Министерстве внутренних дел, потом по дворянским выборам. Уездный и губернский предводитель дворян, почетный мировой судья. При переизбрании в губернские предводители (1902) не был утвержден, но после объяснения с Плеве переизбран вторично. В 1904 г. Муханов передал телеграммой адрес черниговского дворянства с указанием на необходимость народных представителей. После Высочайшей отметки о дерзости и бестактности, Муханов вышел в отставку и из придворного звания. В Государственной Думе был председателем аграрной комиссии. Речи: по вопросу о департаменте полиции, аграрном сообщении. После роспуска отдался партийной работе в Центральном комитете, но вскоре болезнь прервала ее и в 1907 г. Муханов умер в Лозанне от рака пищевода в тяжких страданиях. Выборжец [15'].

Остронос Логгин Зосимович, рождения 1875 г., крестьянин, низшее образование, ткач, устроитель сходок, подвергался репрессиям. Один из 14 авторов “Манифеста рабочих депутатов”. Трудовик, выборжец [17'].

Свечин Алексей Александрович, рождения 1865 г., дворянин-земледелец, высшее юридическое образование, отставной полковник лейб-гусарского полка, сельский хозяин, председатель губернской земской управы, почетный мировой судья. За участие в Московском съезде по вопросу о сельскохозяйственных комитетах получил Высочайший выговор. Член “Союза освобождения”, земских съездов. Во время РГД [работы Государственной думы – Т.Д.] был в Лондоне на международном парламентском конгрессе. К.-д. [21'].

Тарасенко Иван Васильевич, рождения 1873 г., крестьянин, землепашец, низшее образование, дополненное чтением, корреспондент украинских газет, бывший волостной писарь, подвергался административным репрессиям. Трудовик [23].

Шраг Илья Львович, рождения 1847 г., высшее юридическое образование, адвокат, с 1875 г. земский и городской гласный. Подвергался исключению из университета и 5-ти летней административной ссылке. Речи: по белостоцкому погрому, аграрному вопросу. К.-д., выборщик [27].

Друзья Дума (20 лютого – 3 червня 1907 р.)

Веремейко Т.С.

Волк-Карачевский В.В.

Деметьев Н.В.

Искрицкий М.А.

Лосик А.Г.

Приходько П.Й.

Рубисов М.К.

Трофименко П.О.

Хвост В.І.

Юрценев П.П.

Веремейко Тимофей Степанович, рождения 1856 г., казак-хлебопашец, низшее образование. Трудовик [31].

Волк-Карачевский Василий Васильевич, рождения 1873 г., высшее образование; преподавал в Киевском кадетском корпусе, уволен за речь на товарищеском обеде. Губернский земский гласный. Н.с. [народный социалист – Т.Д.]. Член комиссий: библиотечной, бюджетной, аграрной. Речь по аграрному вопросу [31].

Деметьев Никифор Васильевич, рождения 1867 г., крестьянин, землепашец, низшее образование, трудовик [31].

Искрицкий Михаил Андреевич, рождения 1873 г., высшее юридическое образование, уездный предводитель дворянства. Мирнообновленец. Член комиссии по наказу [35].

Лосик Андрей Георгиевич, рождения 1873 г., крестьянин, окончил учительский институт, бывший народный учитель, ныне преподаватель городского училища, организатор педагогических учреждений. Трудовик [39].

Приходько Филит Исифович, рождения 1877 г., мещанин, слесарь ж/д мастерских, низшее образование, организатор рабочих союзов. С.д. [социал-демократ – Т.Д.]. По делу о

революционной организации приговорен к ссылке на поселение [44].

Рубисов Николай Константинович, рождения 1866 г., высшее медицинское образование, участник японской войны, железнодорожный врач, кадет [46].

Трофименко Павел Александрович, рождения 1859 г., дворянин-земледелец, высшее агрономическое образование, прерывавшееся исключением за политическую неблагонадежность, земский деятель, бывший председатель уездной земской управы, сельский хозяин. Во время освободительного движения подвергался тюремному заключению [49].

Хвост Василий Иванович, рождения 1879 г., казак, низшее образование, пополненное дальнейшими занятиями. Был штабным писарем, волостным старшиной, ходоком от сельского общества в I ГД [Государственную думу – Т. Д.], землемер. Подвергался административному и судебному преследованию за участие в революционном движении. С/р. [социалист-революционер, эсер – Т. Д.]. Умер в 1912 г. в ссылке в Минусинском округе [50].

Юрнев Петр Петрович, рождения 1874 г., высшее инженерное образование, строитель Московско-Киевско-Воронежской жд., управляющий Новозыбковским подъездным путем. К. д. Член бюджетной и финансовой комиссий [54].

Третья Дума (1 листопада 1907 р. – 9 червня 1912 р.)

Базилевич П.Е.

Гамалія А.О.

Глебов Г.М.

Глебов Ю.М.

Гузъ В.Д.

Искраевский М.А.

Кузменко І.С.

Кочубей Л.В.

Родионов П.Ф.

Скородавский Г.В.

Базилевич Петр Есеевич, рождения 1867 г., крестьянин, низшее межевое образование, частный землемер, земледелец, уездный и губернский пласный. Октябрист. Член комиссии переселенческой и по неприкосновенности личности [54].

Гамалей Антон Александрович, рождения 1867 г., дворянин-земледелец, высшее юридическое образование, член землеустроительной и земельной комиссий. Октябрист [57].

Глебов I-й Григорий Николаевич, рождения 1865 г., землевладелец, высшее образование, уездный предводитель дворянства, камергер. В 1911 г. на авиационной выставке в СПб захватил с собой (как объяснял в припадке душевного расстройства) один из выставленных приборов, вследствие чего должен был выйти из Думы и выехал за границу. Октябрист [58'].

Глебов II-й Юрий Николаевич, рождения 1873 г., землевладелец, военное образование, бывший земский начальник, уездный предводитель дворянства. Октябрист. Член комиссий финансовой, переселенческой, крестьянской. Докладчик их [58'].

Гузь Владимир Дмитриевич, рождения 1873 г., крестьянин-землевладелец, низшее образование, бывший волостной старшина. Октябрист. Член продовольственной и земельной комиссий [59'].

Искрицкий Михаил Андреевич, товарищ секретаря Государственной Думы. Член комиссий по наказу и земельной [62'].

Клименко I-й Иван Семенович, рождения 1862 г., среднее образование, бывший земский начальник. Октябрист. Член комиссий продовольственной и судебных реформ [63'].

Кочубей Леонтий Васильевич, рождения 1871 г., землевладелец, высшее образование, сельский хозяин. Октябрист. Член комиссий переселенческой и путей сообщения [64'].

Пташевский Митрофан Максимович, рождения 1852 г., высшее медицинское образование, городской врач. Октябрист [70'].

Ракович Андрей Андреевич, избранный 1911 г. на место выбывшего Г.Н. Глебова, рождения 1860 г., среднее образование, уездный предводитель дворянства. Октябрист [71'].

Родионов Павел Федорович, рождения 1857 г., врач. Октябрист. Умер 1908 г. [71'].

Скоронадский Георгий Васильевич, рождения 1873 г., дворянин-землевладелец, высшее юридическое образование, уездный и губернский земский гласный, бывший председатель земской управы. Октябрист. Член комиссий по народному образованию, законодательной, предпринимательской, судебных реформ, крестьянской и по наказу. Докладчик [71'].

Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва //Энциклопедический словарь Гранат. – 13 изд. – М., б.г. – Т. 17.

Четверта Дума (15 листопада 1912 р. – 25 лютого 1917 р.)

“Від Чернігівщини вибрано: волосного старшину *Циганова* (правий); священника *Борзаковського* (правий); чиновника *Басакова* (націоналіст); предводителя дворянства *Судієнка* (правий); членів Третьої Думи *Гамалія*, *Скоронадського* і *Раковича* (праві октябристи); поміщика *Розенбаха*, предводителя дворянства *Кринського* (обидва праві), предводителя дворянства *Марковича* (правий)”.

Рада. – 1912. – 27 октября (№ 245). – С. 3.

* Фото див.: Боиович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). – Первый созыв 1906–1911 г. – М., 1906. – С. 395–404; Второй созыв 1907–1912 г. – М., 1907. – С. 395–404; Третий созыв 1907–1912 г. – М., 1908. – С. 386–395.

Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова

Серед чернігівських краєзнавців старого вишколу, які уособлювали тяглисть дослідницької традиції в галузі регіональної історії за доби “червоного Ренесансу” або “розстріляного Відродження”, одне з чільних місць по праву посідає Аркадій Васильович Верзилов (1867–1931). Популярний громадський діяч, він тривалий час виконував обов’язки Чернігівського міського голови й водночас плідно вивчав минувшину регіону. А. Верзилову належить низка наукових праць та цікаві спогади, але деякі його студії залишилися у рукописах і згодом були втрачені. Зокрема, один з біографів А. Верзилова Г. Курас натрапив у його анкеті, датованій 1928 р., згадку про нарис “Чернігів і Чернігівщина”, впорядкований на замовлення московського “Общества связи с границей”, але пошуки цього тексту в архівах Москви виявилися марними². Натомість у Державному архіві Чернігівської області збереглися підготовлені А. Верзиловим у 1925 р. “Ответы на циркулярные анкеты” про Чернігів і Чернігівську округу, які, на нашу думку, автор згадав у 1928 р. під назвою “Чернігів і Чернігівщина”³.

Добре знайомий з історією регіону та реаліями тогочасного життя, А. Верзилов зібрав унікальні відомості про Чернігів і його округу. Зі сторінок тексту постає досить виразне обличчя міста, що переживало складні часи радянської модернізації. Зауважимо, що чимало згаданих А. Верзиловим пам’яток і споруд не збереглися, а численні підприємства, установи, заклади освіти й культури за різних обставин припинили своє існування і загубилися у вирі подій. Відтак нарис А. Верзилова заповнює суттєву прогалину в краєзнавчій літературі й стане у пригоді в подальших чернігівознавчих студіях.

Текст праці А. Верзилова друкується за машинописним примірником мовою оригіналу без будь-яких скорочень зі збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригіналу згідно з сучасними правописними нормами. Водночас без застережень доповнені словоскорочення й розкриті аббревіатури, дещо модернізована пунктуація, виправлені помилки й друкарські огріхи.

¹ Див.: Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В.Верзилов //Тези доповідей і повідомлень V Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К.; Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 66–67; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А.В.Верзилова) //Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108–110; Руденко В. Опальний голова з “Анною” і “Станіславом” //Чернігівські відомості. – 2002. – 29 березня.

² Курас Г. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії //Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Ніжин, 2007. – Вип. 1. – С. 77.

³ Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 67–81.

Ответы на циркулярную анкету для г. Чернигова

1. Чернигов – на правом нагорном берегу Десны: поселение раскинулось по Болдиной горе и в долине реченки Стрижень, которая разделяет Чернигов на две части; заселена и долина Десны: Лесковица возле озера Млиновища, Кавказ, Пристань, Кордовка, а далее на юг – выгоны, луга и рощи – Святое, Троицкая; с севера на высоком берегу Стрижня роцца Яловщина. В самом центре города: Пушкинский сквер, бульвары, сквер на Валу, сады и парки в Березках, бульвары возле Вознесенской церкви, парк на курганах – старом кладбище, огромный парк из бывшего Городского и Губернаторского садов, бульвар на площади Октября. На Десне – хорошее купание и пляж, лодочный спорт, чудные места

для прогулок и экскурсий, дач и санаторий (на Бобровице). Десна, как сплавная для леса из Орловской губернии и судоходная с пристанью вблизи железнодорожного вокзала, служит базой для развития лесной и мукомольной промышленности; пласты глины в нагорной части г. Чернигова дают базу для кирпичных заводов.

Площадь Чернигова – 69670 кв. сажней, 2460 домовладений с 3409 домами, преимущественно деревянными, с населением 37364 человек; населения по переписи 1923 года украинцев 43,8 %, русских – 20,1 %, евреев – 33,4 %, поляков и прочих – 2,7 %.

Чернигов – самый большой административный, культурный и торгово-промышленный центр Черниговщины, поэтому население главным образом служит в государственных, общественных учреждениях, заведениях, занимается ремеслом, торговлей, промыслом, а также огородничеством, садоводством.

Чернигов имеет значение для своего Округа: скрещение судоходной и сплавной реки и железной дороги создает городу центральное положение для развития промышленности, торговли, кредита, а, главным образом, для развития культуры и просвещения: учебных заведений, музеев, библиотек, архивов; в Чернигове много памятников древности, поэтому в культурном отношении Чернигов имеет значение и для всей УССР.

2. Древнее городище – находки монет: римских, арабских, византийских свидетельствуют о существовании в Чернигове поселения в доисторическое время и с первых веков нашей эры. Уже в 907, 944 годах Чернигов вместе с Киевом заключает военно-торговые договоры с Византией, получает с нее контрибуцию; с 1024 года Чернигов становится столицей княжества. При сменяющемся господстве Литвы, Москвы и Польши – Чернигов – замок, центр воеводства. При казаках – полковой город. С 1623 года Чернигов имел самоуправление по европейскому магдебургскому праву, здесь же основывается Коллегиум с библиотекой, 2-й после Киевской академии. По упразднении украинских казацких учреждений и введении общеимперских Чернигов становится центром губернии, просвещения и культуры, а также и общественного самоуправления – земского и городского. Во время революции 1905 года Чернигов пострадал от еврейского погрома, а во время революции 1917–1920 гг. от гражданской войны, переходя из рук в руки борющихся с оружием в руках сменяющихся правительств.

3. Вал – бывшее городище, место княжеского кремля, впоследствии место литовско-польского замка, московской крепости; здесь древнейший архитектурный памятник Украины и Союза – собор Спаса; бульвары, посаженные на крепостных рвах. Здесь же местился казацкий военно-административный город, от времени которого остался так называемый дом Мазепы (бывшая Полковая канцелярия); здесь же Генерал-губернаторский дом (теперь Шевченковская школа) и Архиерейский дом (потом Губернское правление, теперь Гостиноградия). С упразднением в Чернигове крепости (после раздела Польши), с упразднением Пятницкого монастыря, занятого под школу, с конца XVIII в. торговля и общественная жизнь переносятся на Красную площадь: здесь рынок, шестиклассная Дума (теперь Госбанк), театр; совершенно за город выносятся Богоугодные заведения (потом Губернская земская больница, теперь Совбольница), перед ними Конная почта и огромная Александровская площадь (теперь площадь 25-го Октября), которая кругом застраивается уже во 2-ую половину XIX века. За Богоугодными заведениями самое новое строение – XX века; за р. Стрижем Березки – черниговские Липки, когда-то усадьбы казацкой старшины – Полуботка (потом Духовная семинария, теперь Партшкола), Милорадовича, Стороженко, Шафонского. На самом краю Чернигова к Бобровице – Сиротский дом в упраздненном еще при Екатерине Архиерейском доме (позднее – украинский Музей древностей им. В.В. Тарновского). Московская слободка под Валом (позднее Кавказ), где селились стрельцы Московского гарнизона, а позднее черкесы – заложники Шамяля. Лесковица –

Слободка монастырей Елецкого и Ильинско-Троицкого (теперь Дом инвалидов).

4. Бюро экскурсий при Государственном музее, Крестьянская ул.

5. Один вокзал железной дороги Чернигов – Нежин за Десной вне Чернигова, проезд на извозчиках 1 р., 1 р. 50 к., на автомобиле за место та же цена.

6. Пароходная пристань на Десне, проезд на извозчике и автомобиле 50 копеек.

7. Аэродрома нет; аэропланы останавливаются на Казарменном участке, проезд 1 р., 1 р. 50 коп.

8. Трамвая нет.

9. Автобуса нет; ходят автомобили Комборбеза.

10. Паровиков нет.

11. Ни сообщения, ни маршрута нет.

12. Карты сообщения нет.

13. Гранд-Отель – Шевченковская улица; бывшая Лагутина по Пролетарской улице; Тетеркина на Советской улице.

14. Рестораны: Артель поваров на Шевченковской улице, Артель поваров на Красной площади.

15. Баня Отдела местного хозяйства (бывшая Городская) – ул. Селюка.

16. Административный отдел – ул. Раковского.

17. Дипломатических и консульских представительств – нет.

18. Почта и телеграф – ул. Карла Либкнехта.

19. Государственный банк (бывшая Городская дума), Украинбанк – ул. Советская, Сельбанк – ул. Шевченко.

20. Магазины Церабкоопа, “Ларька”, Райсоюза, Камвольного треста.

21. Магазин Держвидава; Книжный магазин “Красного Знамени” (эта газета переименована теперь в “Робітничий шлях”).

22. Аптека Красного Креста – Шевченковская улица; Советская аптека по Советской улице; Аптечный склад “Гигиена”.

23. Центральная часть города Красная площадь – торговые ряды и базар; продолжение ее Театральная площадь, где Исполком, Финотдел, Госбанк; вниз к реке Стрижню Советская улица – продолжение торговых рядов; параллельно идет ул. Селюка – тоже торговая; пересекает Красную площадь и весь город Шевченковская улица – Киево-Гомельское шоссе – тоже торговая, выходит на площадь 25-го Октября (сенной и дровяной рынок). Параллельно к Шевченковской улице вдоль р. Стрижень от Десны через город к Казарменному участку: улица Ленина и улица Раковского.

24. Театральная площадь в 1905 году была местом революционных демонстраций пролетариата, борьбы его с полицией и казаками. Площадь Диктатуры пролетариата (бывшая Соборная) – место братских могил павших большевиков – место революционных митингов с трибуной для ораторов, с этой площади – артиллерийская пальба с деникинцами, отступавшими за Десну. Улицы Шильмана, Муриinsonа названы в честь большевиков, убитых гетманцами; улица Селюка – в честь погибшего большевика-революционера Селюка; улицы Богунская и Таращанская – в честь украинских большевистских полков, бравших Чернигов с боя; улица Коцюбинского в честь украинского писателя М.М. Коцюбинского, жившего на этой улице в своем доме.

25. Госдрама на Шевченковской улице, Театр 25-го Октября, до устройства Госдрамы, был единственным зимним театром. Летние театры на Театральной площади и на Валу.

26. Концертная зала, она же и лекционная в Госдраме (бывший Епархиальный дом). Порядочные залы в Исполкоме, в Агротехникуме и в Землеустроительном техникуме.

27. Госкино по Шевченковской улице.

28. Спортивные площадки: на площади Диктатуры пролетариата и на площади 25-го Октября (бывшая Сокольская), велосипедная в бывшем Городском саду на улице Революции.

29. Музей Санитарного просвещения при Доме этого же названия по Шевченковской улице (бывшее трехклассное училище). Сельскохозяйственный музей при Агротехникуме, Педагогический музей при Институте народного образования. Но самый интересный – Черниговский государственный музей (Крестьянская улица, открыт: в воскресенье – 10–4 ч., вторник и пятницу от 12-ти до 4-х часов. Плата: для членов профсоюзов – 10 к., прочих – 15 к., для селян и красноармейцев бесплатно, для экскурсий тоже).

30. Черниговский государственный музей один из больших и богатых музеев УССР, образованный в 1925 году из:

1. Земского Музея украинских древностей им. В.В. Тарновского.

2. Городского Исторического в память тысячелетия г. Чернигова (бывшего Музея архивной комиссии).

3. Музея помещичьего быта 1919 года.

4. Церковного древлехранилища 1908 года.

5. Этнографического музея 1919 года.

Черниговский государственный музей объединен благодаря передаче Соввластью роскошного каменного здания бывшего Крестьянского банка.

1-й этаж: 1. Коридор направо: палеонтология и первобытная культура из знаменитых Мезинских раскопок проф. Ф.К. Волкова – палеолит.

2. Зал первобытных и славянских древностей: из раскопок Биляшевского на Княжей горе Киевской губернии и витрин северянских, радимичских древностей.

3. Зал старого Чернигова: из раскопок Самоквасова, Макаренко, Моргилевского и других; иконы и портреты.

4. Зал казачьей старины: портреты гетманов и других исторических деятелей, клейноды (булавы, перначи и другие знаки власти), оружие.

5. Зал – коридор: портреты казацких полковников, гармата (пушки).

6. Снова казацкие портреты, одежда, утварь (серебро и стекло).

7. Портреты переходной эпохи конца XVIII и начала XIX веков и народные картины (казак Мамай).

8. Налево от входа комната цехов – знамена, значки и прочее; здесь же и Нумизматический кабинет.

9. Зал украинских деятелей XIX и XX ст. Шевченко, Кулиша, Мордовцева, Коцюбинского и других. Самый богатый отдел Шевченко: рукописи, акварели, гравюры, портреты, бюсты.

2-й этаж – налево отдел помещичьего быта: конец XVIII и начала XIX веков.

1. Зал эпохи Александра I-го: мебель, портреты Милорадовича.

2. Столовая конца XVIII века – стекло и фарфор.

3. Спальная – мебель, гравюры.

4. Ковер.

5. Гостиная.

6. Туалет.

7. Гостиная 60 годов XIX века.

Коридор – налево Этнографический отдел:

1. Зал шитья и одежды украинской: плахты, рушники, наместо.

2. Зал кустарного производства и народного быта Черниговщины, Полтавщины и Гуцульщины (Галиция).

3. Килимы – ковры и горшечное производство.

Зал искусства русского и иностранного XVIII и XIX вв.

Отдел культов: 1. Зал: резьба и металлопластика XVIII и XIX вв.

2. Зал иконописи: московской, украинской.

3. Зал символической иконописи.

4. Зал шитья серебром и золотом.

5. Мумифицированные тела Седневского склепа и предметы антирелигиозной пропаганды.

Гида по музею на иностранном языке нет, нет и общего печатного. Имеются каталоги бывших отдельных музеев, притом устаревшие.

31. Агротехникум – Пролетарская улица, студентов – 149. Землеустроительный техникум – студентов 109. Техникумы основаны Совластью. Институт народного образования (ИНО) – 189 студентов, преобразован из Учительского института и Учительской семинарии – в здании Реального училища, улица Ленина. Центральная библиотека преобразована из старой Общественной библиотеки 1877 года – улица Советская.

32. Рабфаков нет. Общежитие учащейся молодежи при Землеустроительном техникуме. Лучшие школы: Семилетка имени Ленина с русским языком, Семилетка имени Коцюбинского с украинским языком, Семилетка с еврейским языком на ул. Коцюбинского № 40. Наибольший Детгородок им. Коминтерна в бывшем Губернаторском доме на ул. Революции. Гида нет.

33. Землеустроительная школа – ул. Коцюбинского, Кооперативная профшкола – улица Ленина, Сельхозшкола при Агротехникуме, Техническая школа, преобразована из Технического училища – улица 25-го Октября. Профтехшкола “Юный пролетарий” (еврейская) – улица Шильмана. Музыкальная школа из Музыкального училища – Пролетарская улица.

34. Дом отдыха и санаторий под Черниговом на Бобровице в бывшем палаце помещика Глебова. Детская поликлиника в Красном Кресте – улица Свердлова. Консультация грудных детей и беременных матерей – улица Белинского.

35. Памятник Ленину на пьедестале, с которого снят памятник Александру II. Памятник Пушкину на сквере его же имени – поставлен в память столетней годовщины рождения Пушкина.

36. Собор Спаса, основанный князем Мстиславом Владимировичем 1024 г. византийского стиля, обновленный при Екатерине II-й после пожара, древнейшее сооружение на Украине и в Союзе. Борисоглебский собор начала XII века, основанный князем Давидом Святославовичем, тоже византийского стиля, обновлен в казацкую эпоху в XVII в., рядом колокольня 1700 г., сооружена Иоанном Максимовичем, впоследствии Тобольским; Пятницкая церковь XII в., обновленная в казацкую эпоху XVII в. в стиле украинского барокко. Елецкая церковь XII в. византийского стиля, обновленная в украинском стиле в XVII в. Галятовским; Ильинская церковь княжеской эпохи, обновленная при Богдане Хмельницком в украинском стиле. Екатерининская церковь начала XVIII века сооружена полковником казацким Лизогубом в стиле украинского барокко. Троицкий храм в монастыре построен при Лазаре Барановиче в конце XVII века архитектором немцем Зерникавом, там же колокольня в стиле Растрелли. Ограда и брама монастыря с бойницами украинской архитектуры. Иконостас и иконы с гербами Мазепы. Дом Мазепы на Валу (в действительности казацкая Полковая канцелярия) в стиле украинского барокко. Возле Ильинской церкви есть старая пещерная церковь с народной орнаментацией (1917–1922 года). Дом бывшей Городской думы (теперь Госбанк) начала XIX века “куракинского” стиля. В стиле ампира: Гостипография (бывший Архиерейский дом и потом Губернское правление); школа им. Шевченко (бывший

дом генерал-губернатора) и дом Милорадовича по ул. Троицкого.

37. Окрисполком – Театральная площадь (бывшая Губернская земская управа).

38. Окрпарком – улица Горького и площадь Диктатуры (бывший Дворянский пансион). Окрпрофсовет и другие профессиональные организации во Дворце труда, против площади Пролетарской диктатуры (бывшая гостиница Бодаева), Работпрос – где и Госдрама (бывший Епархиальный дом) – ул. Шевченко.

39. Два клуба КСМУ и клуб “Юный пионер”, Клуб кустарей (ул. Раковского) – еврейский. Клуб при Работпросе и Дом просвещения – ул. Шевченко, где Госдрама.

40. “Червоний стяг” (“Красное знамя”) – газета для селян и “Робітничий шлях” (“Рабочий путь”) – ежедневная газета, издание Окрисполкома, Окрпаркома и Окрпрофсовета, обе на украинском языке.

41. Лесопильные заводы “1-го Мая” – 43 рабочих, “25-го Октября” – 49 рабочих, Мельница № 20 – 16 рабочих, Мельница (бывшая Воробьева) – 18 рабочих, Сапожная мастерская Комборбеца – 86 рабочих, Гостинография – 151 рабочий, Электрическая станция Отдела местного хозяйства (бывшая Городская) – 28 рабочих, Швейная мастерская Комборбеца – 67 рабочих. Все местного окружного значения. Мельницы поставляют муку и в Гомель.

42–43. Правления в УССР: Укргосспирт, Укркожтрест, Укртрестсельмаш, Окрмедторг, Паевое общество “Ларек”, Держвидав Украины, Горный трест. За пределами Украины Правления: Донуголь, Госрыбсиндикат, Сахартрест, Нефтесиндикат. Кроме того Госторг, Хлебопродукт, Центробумтрест, Махортрест, Сельгосподарь и Вукопсилка, Акционерное Общество транспортников и погрузки.

44. Водопроводная станция за городом на Стрижне. Яловщина с искусственным лесонасаждением сосняка. Старое кладбище в Березках на древнем северянском могильнике; сохранились курганы, один из них раскопан Самоквасовым во время Черниговского Археологического съезда 1908 года. В усадьбе Агротехникума знаменитая по раскопкам того же Самоквасова Черная Могила, на ней обелиск – памятник археологу Самоквасову. Болдина гора у Троицкого монастыря с раскопанными курганами Гульбище и другими тем же Самоквасовым. Во всех раскопанных курганах X в. похороны – трупосожжение. Там же могила украинского писателя Коцюбинского, могила украинского деятеля, члена Кирилло-Мефодиевского тайного общества Опанаса Марковича, мужа украинской писательницы Марко Вовчок. В ограде Троицкого монастыря могила с надгробным памятником украинского баснописца, поэта Л.И. Глибова. По горе лес и дачи. Внизу лес и озеро “Святое” – пережитки первобытного культа леса и воды. С горы вид на Задесенье на Червякову Плавлю, Подгорное – за Десной, Гармашья и озеро Полковница, где был казачий артиллерийский хутор, озеро Магистратское (магистрат – городское самоуправление по магдебургскому праву). За полотном железной дороги озеро Тихое. Все это – места рыбной ловли, прогулок, экскурсий; там же по дороге в Тихое при спуске с насыпи железной дороги под Болдиной горой камни – валуны ледникового периода.

45. План города 1908 года для революционного времени устарел, а нового печатного плана нет.

46. Чернигов хорош: с вокзала железной дороги из-за Десны; с Вала на Застриженье, с Вала же на Лесковицу; с Березковского кладбища. Весь Чернигов виден: с водопожарной башни, с вышки бывшего Вольного пожарного общества (теперь милиции), с колоколен Соборной, Елецкой, Троицкой и других церквей.

47. Старые адреса-календари и маленький путеводитель Корноухова устарели; “Очерк истории г. Чернигова 907–1907 г.” А. Верзилова, автора ответов по этой анкете, тоже устарел и погиб во время революции в архиве Городской управы, поэтому нет ни возможности, ни

интереса, что-либо из литературы и планов высылать.

Ответы на циркулярную анкету по Черниговскому округу

1. Черниговский округ один из северных на Украине, граничит с Гомельской и Минской губерниями, представляет многоугольник, который суживается с северо-востока на юго-запад – к г. Остру, западная граница по рекам Сожу и Днепру; с северо-востока на юго-запад Округ прорезывают реки Снов и Десна с притоками – Белоусом и Остром. Сож, Днепр и Десна – сплавные и судоходные, Снов только сплавная. Описанная площадь Черниговского округа понижается с северо-востока на юго-запад: падение с 60 до 45 саженей; высокие места по водоразделам понижаются к речным долинам, пересеченным маленькими реченками (притоками) и большими болотами и озерами, с лугами и зарослями, где еще не перевелась рыба, дичь и звери. На водоразделах поля и леса: сосновые, дубовые и даже грабовые; подпочва глинистая – материал для кирпича и горшков (Грабовский огне- и водупорный кирпич), на болотах – торфяники. Черниговский округ с севера на юг перерезан шоссе Гомель – Киев, с запада на восток – железной дорогой Чернигов – Нежин, которая достраивается и на северо-запад к Гомелю; бывшая Либаво – Роменская железная дорога от Низковки идет через Сновск, Городню. Пространство Черниговского округа 10.914 кв. км (9590,3 кв. в.), население – 553.014, в том числе городского 78.418; сельское население – 85,8 %; по национальностям в Черниговском округе: украинцев в селах – 97,5 %, в городах – 42,9 %, русских в селах – 1,7 %, в городах – 30,3 %, евреи в селах – 3 % в городах – 25,3 %, поляки и прочие только в городах – 1,5 %. Значительный процент русского населения в городах объясняется наличием Добрянки, Радуля – великорусских раскольничьих посадок и отчасти в Чернигове и Сновске, где из русских – служащие, рабочие, армейцы. Поселения – вдоль рек, шоссе, железных дорог, всего – 845 поселений, 250 сельсоветов, разделенных на 15 районов с центрами в городах: Березном, Городне, Сновске, Остре; бывших посадах – Добрянке; бывших местечках – Любече, Репках; и больших селах – Бобровице, Довжике, Олишевке, Куликовке, Тупичеве, Чемере, Максиме. Плотность населения от 110,1 на 1 кв. версту в Бобровицком районе и до 38,3 в Максимовском, а в среднем 57,6 на 1 кв. версту. Почвы в Черниговском округе супесчаные, суглинистые, болотистые, чернозем – только островами: Ковчин, Салтыкова-Девица, Роище, Сибереж, Седнев, Березное, Синявка, Стольное.

Климат умеренный с достаточным количеством осадков; наиболее холодный месяц – январь в среднем – 6, самый теплый июль +20. Преобладающее сельское украинское население занимается земледелием, скотоводством и подсобными кустарными промыслами, да сельскохозяйственной промышленностью; возделывают рожь, гречиху, просо, ячмень, овес, немного пшеницы; из технических: коноплю, лен, табак; на огородах: капусту, огурцы, картофель, свеклу, тыкву, кукурузу, подсолнухи, мак, изредка арбузы; в садах: фрукты и ягоды; в лесах: достаточно грибов, славятся синявские грибы. Посевная площадь 2,52 дес. на хозяйство, скота 9 голов на хозяйство, больше овцы и свиньи. Кустарным промыслом занято до 23500 душ – 18000 хозяйств, главным образом обработка: леса, дерева, глины, тканей, кожи, обуви, шерсти. Сельско-промышленных заведений – 3994: мельницы, крупорушки, сукновалки и кирпичные заводы. Крупная промышленность слаба – 36 небольших заведений, в которых занято всего до 700 рабочих. Торговля – 1663 заведений с оборотом полугодовым 5959796, из них частных мелких заведений – 1252 и крупных заведений кооперативных – 391, государственных – 20. Городское население, кроме торговли и промысла, занято главным образом службой в государственных учреждениях и транспорте, а на окраинах городов, посадок и в особенности местечек – огородничество, садоводство и даже полеводство.

2. Черниговский округ населен со времен каменного века; на заре истории северяне (черниговцы) с полянами (киевлянами) образовали ядро Киевского государства, из которого выделилась система северских княжеств с великим князем в Чернигове; эпоха феодализма для Черниговщины прошла: в Литовском государстве (XV в.), Московском (XVI в.), Польском (XVII в.). Казацкая революция Богдана Хмельницкого ввела Черниговщину в состав Гетманщины как Черниговский полк, включенный Екатериной II в Черниговское наместничество, затем Павлом – в Малороссийскую губернию, Александром I – в Черниговскую губернию. Октябрьская революция отрезала от Черниговской губернии 4 северных уезда с белорусским и великорусским населением. Украинское советское правительство разделило Черниговщину на округа. Черниговщина принимала участие в Московской революции начала XVII в. – “Смутном времени”, Казацкой революции Богдана Хмельницкого, охвачена была революционным движением 1905 года: забастовки на железных дорогах, разгром помещичьих имений, контрреволюционные еврейские погромы, истинно русская и националистическая реакция. За время революции 1917 года Черниговщина пережила смену всех революционных и контрреволюционных правительств: Временного, Центральной рады, большевистского, немецко-гетманского, петлюровского, снова большевистского, денikinского, и, наконец, советская власть упрочилась после польско-петлюровской войны. От гражданской войны больше пострадали города, на селах снесены помещичьи усадьбы-экономии, пострадала и промышленность.

3. Многие поселения имеют доисторические городища, из них выделяются известные в домонгольский период: Белоус (Беловес), Сибереж (Сиволож), Рогоща (Оргощ), Листвен (битва сыновей Владимира Ярослава и Мстислава за раздел Киевского государства, Мстиславу отошел левый берег Днепра с Черниговом), Седнев (Сновск, Сновская тысяча), Березное (Березой), Любеч, Остер (форпост Владимира), Моровск (Моровийск). В литовско-польскую эпоху в Остре, Любече были замки против татар и Москвы, в Любече и теперь “Замковая гора” и городище в “Кораблище”. В казацкое время XVII и XVIII в. все эти городки стали центрами сотенного управления, обстроились церквями украинского стиля; до нашего времени сохранились старые церкви украинского стиля в Любече, Пакуле, Березном, в Домницком монастыре, основанном при Мазепе. В эпоху революции 1917 года выделялся Сновск, как центр железнодорожных рабочих, воспринимавший революцию с русского севера, и Остер, как близкий к украинскому Киеву.

4. В Остре – Музей природы, археологии, этнографии и педагоги. Над рекой Остром – остатки старой церкви (абсида) княжей кладки, так называемая Юрьева Божница; Педкурсы, Профшкола. В Седневе – каменное сооружение казацкого времени, там же в бывшем саду Лизогубов остатки крепостных валов; отсюда вышли террористы Дмитрий Лизогуб, Колодкевич и известный общественный украинский деятель И.Л. Шраг; в 40-х годах XIX ст. в Седневе бывал и Шевченко. В Березном – Профшкола и Сельбудынок (Народный дом), в Любече тоже; в Пересаже – Школа батрацкой молодежи, в Радуле – больница Робмеда. В Сновске – медицинская консультация и еврейская школа-семилетка.

5. Совхозов – 5 трестированных: в Березном “Червонный хутор”, Хоробичи – Рубеж, Камка – Петровск, Глебовка, Довжик и Винсовхоз в Чемере, производство совхозов направлено на семенной материал и племенных животных. Опытная станция в Чемере с 1919 года – опыты удобрения и исследование способов обработки оподзоленных суглинков. 6 коммун и 12 артелей, обрабатывающих 1168 десятин трудом 489 чел. из 951 едока.

6. Заводы: в с. Котах Отдела местного хозяйства “Октябрьский молот” (бывший Земский клинкерный и перенесенный из Чернигова городской, литейный) – теперь производит ремонт сельскохозяйственных машин (27 рабочих). В Топчиевке (бывший Земский тоже клинкерный) – завод Отдела местного хозяйства при 23 рабочих. В Тупичеве

– лесопилка “Югосталь” (52 рабочих). В Сновске – лесопилка при 26 рабочих, электрическая станция и лесной завод при 42 рабочих. В Чемере – винокуренный завод Укрспирта при 25 рабочих.

7. Черниговщину красят реки Днепр, Десна и Снов с высокими берегами, с раскинутыми долинами, лугами и плавнями, лесами. Самое красивое место – Любеч над Днепром, напоминает Киев. В Любече был чудный сад, под дубами которого наказной гетман Полуботок принимал, по преданию, Петра Великого. Красив также Седнев над Сновом с бывшим Лизогубовским садом. Хорошо расположен над Десной г. Остер – дачное место. Дачные места – Цветов хутор, Подусовка над р. Белоусом. Над Днепром в Любечском и Добрянском лесничествах еще недавно были девственные леса, из которых продавали в Англию мачтовый лес. Возле села Грабова – грабовый лес.

8. Материалами автору ответов служили:

1. “Описание Черниговской губернии” (т. I и II) А.А. Русова.

2. “Черниговский округ”: издание Губернского исполнительного комитета Черниговщины.

3. “Карта Черниговского округа”: издание Окрстатбюро.

4. “Короткий звіт Чернігівського окрвиконкому”.

9. Три последние названные издания, кроме Русова, высылаются: статистическое “Описание Черниговской губернии” А.А. Русова нельзя выслать: это уже библиографическая редкость.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 67–81.

Чернігівські піаніно

Майже 75 років тому в Чернігові почалося спорудження підприємства, яке тривалий час було однією з візитних карток міста, – фабрики музичних інструментів¹. До її найбільш відомої, найбільш масової продукції належали піаніно, випуск яких розпочався в 1950 р.: у серпні зібрали 8, а до кінця року – 175. Перші інструменти були досить громіздкі, чорного кольору, з дзеркальною поверхнею, молочно-білими клавішами тонів і чорними – півтонів, верхній щит корпусу оздоблювався художнім різьбленням, на внутрішньому боці клавіатурної кришки різьбився позолочений напис: “Музфабрика. Чернігів”; на верхню частину чавунної рами наносився порядковий номер. Називалися вони “Радянська Україна” і вироблялися до 1952 р.

Допомагали налагодити виробництво спеціалісти Київського музичного комбінату, Ленінградської фабрики “Красный Октябрь”, Одеси². З відкриттям цеху піаніно 25 працівників фабрики відрядили до Одеси і Ленінграда для вивчення технологічного процесу, 111 робітників і 45 інженерів пройшли навчання в Чернігові. Серед тих, хто опановував нову продукцію, був столяр, “Майстер золоті руки” Микола Андрійович Ментей. Він долучився і до створення піаніно № 1, яке сьогодні можна побачити в експозиції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

Перші чернігівські піаніно виготовлялися з ленінградською механікою і клавіатурою. Метал для струн СРСР закуповував у Швеції, лише з 1958 р. їх стали виготовляти в Ленінграді з кузнечкої сталі. Технічну повість спочатку отримували з Москви, а з 1959 р. – з Лубен, рами – зі Звенигородського чавуноливарного заводу. Наприкінці 1951 р. в Чернігові було освоєне виробництво власної клавіатури, а в липні 1953 р. – власної механіки³. Згодом фабрика поставляла свою механіку і клавіатуру – 25 тис. комплектів на рік – підприємствам СРСР, які виготовляли фортепіано: у Тбілісі, Одесі, Борисів, Львів.

В 1952 р. вперше в СРСР на Чернігівській фабриці налагодили випуск кольорових піаніно⁴, тобто оздоблених цінними породами дерева: горіх, червоне дерево, папісандр, карельська береза, – а також білих. В 1955 р. першими в Радянському Союзі виготовили досвідні зразки малогабаритного піаніно, а з 1956 р. повністю перейшли на їхній масовий випуск. Конструктором малогабаритного піаніно, яке згодом отримало назву “Україна”, був Микола Іванович Охріменко. До виготовлення експериментального зразка залучили кращих майстрів: О. Шуляковського, В. Ленька, М. Шльончика, Л. Зінчука, О. Кіпочидького. Перша модель (РУ-2) мала наступні параметри: висота – 135,8 см, ширина – 153 см, глибина – 63 см, висота клавіатури над підлогою – 72 см, загальна вага – 280 кг, вага чавунної рами – 93 кг. Серійна (РУ-2МЧ) – відповідно: 118,5 – 152 – 57,5 – 64 – 185 – 68, тобто, була меншою за розмірами, легшою на 95 кг; зменшилась і довжина струн, перші чотири яких

Охріменко М.І.

робили з обмоткою⁵. В 1972 р. на фабриці була створена нова модель (УЧ-8) висотою 105 см (найменшим вважалось ленінградське піаніно “Нева” висотою 104 см). Виготовлялись різні моделі малогабаритних піаніно – РУ-2МЧ, УЧ-3, УЧ-4, УЧ-5, УЧ-6, що відрізнялися формою, архітектурою (зовнішнім виглядом), кольором. Вони виготовлялися й на Одеській фабриці клавішних музичних інструментів.

За розробку і випуск нових удосконалених моделей піаніно та щипкових інструментів, впровадження нової технології експертна рада павільйону кращих зразків товарів народного споживання Всесоюзної торговельної палати в 1955 р. нагородила фабрику Дипломом II ступеня.

Вирішальне значення в удосконаленні виробництва мав комплекс заходів, пов’язаних із впровадженням 6 червня 1955 р. першого в Європі конвеєра для складання і регулювання піаніно. Креслення конвеєрної стрічки виконав інститут “Укрдіпромісцепалпром”; її виготовлення і монтаж здійснили силами інженерів і робітників фабрики, серед яких було чимало раціоналізаторів; у монтажі приводної і натяжної станцій надали допомогу спеціалісти з Ленінграда, Німецької Демократичної Республіки (НДР).

Конструктивно пластинчастий конвеєр періодичної дії складався з тягового механізму і замкнутих ланцюгів, які оточують приводний і натяжний зубчасті блоки. Приводна станція складалася з ведучих зірочок, зубчастих коліс і редукторів з передавальним відношенням 1:37 та електродвигуна потужністю 7 кВт, 1400 обертів за хвилину. Пуск і зупинка конвеєра здійснювалися за допомогою реле часу. Допустиме навантаження на конвеєрну стрічку – 25000 кг. Пластини конвеєра були виготовлені з 60 мм дощок, оббитих листовою сталлю, і прикріплені до тягових ланцюгів стальними кронштейнами. Довжина конвеєра – 102 м, ширина – 1,6 м. Швидкість переміщення стрічки – 2 м/хв. Ритм конвеєра поступово прискорювався: в 1955 р. – 1 піаніно сходило кожні 18 хв., в 1956 р. – кожні 16 хв., в 1957 р. – 15 хв., в 1960 р. – 13 хв., в 1964 р. – 10,5 хв., в 1967 р. – 9,5 хв.⁶ На конвеєрі працювали 64 робітники.

Початковий процес виготовлення піаніно – складання рами футора і приклеювання кілкового щита – робився поза конвеєром. На конвеєрі технологічний процес починався з кріплення резонансової деки і косяків до рами футора; потім здійснювали припасовку і кріплення чавунної рами, накладку струн, складання корпусу, установку і регулювання механіки, клавіатури, настройку – всього 51 операція. Інструмент з конвеєра майже в готовому вигляді надходив до відділення випуску.

В 1956 р. за зміну виготовляли 29 піаніно, в 1964 р. – 38⁷. Інструмент 1957 р. випуску експонується в музеї.

В 1959 р. була розв’язана проблема механізації найбільш трудомісткого процесу – монтажу деталей і вузлів механіки на основну балку – гаммербанк: 1295 дерев’яних деталей, з’єднаних між собою у 85 окремих вузлів, кожний з яких приводиться у дію однією клавішею, становлять основу механіки з 5 тис. деталей⁸.

Щоб створити конвеєр складання механіки піаніно, з НДР був привезений автоматичний верстат для виготовлення дерев’яних деталей, фігурний автомат сконструював М. Круголь. Розробляли конвеєр головний інженер фабрики О. Шуляковський, директор Г. Говзман, спеціалісти І. Мельников, Л. Рабінович та інші. Він являв собою ланцюговий транспортер періодичної дії з ритмом роботи 12 хв. і швидкістю переміщення ланцюга – 4,8 м/хв. Його каркас висотою 80 см, шириною 120 см, довжиною 1950 см був зварений з кутової сталі 50 × 50 мм. З одного боку встановили приводну станцію, з іншого – натяжну. Привод здійснювався від електромотора потужністю 1,0 кВт, 2800 об./хв. Довжина гаммербанка, на який монтувалися всі вузли, становила майже 1,5 м. Для зручності роботи було створене рухоме сидіння спеціальної конструкції. Рух механіки від одного робочого

місяця до іншого здійснювався відповідно до заданого ритму за допомогою конвеєрного годинника. На лінії виконувалось 11 технологічних операцій. За семигодинний робочий день з двома десятихвилинними перервами при ритмі конвеєра 12 хв. виготовлялось 70 одиниць механіки. Економічний ефект від впровадження конвеєра становив 48 тис. руб. на рік⁹.

В 1964 р. перейшли на поліефірне покриття піаніно. В 1965 р. латунний пілот клавіатури замінили полістироловим. В 1972 р.

був впроваджений новий метод нанесення напису “Україна” на покриту лаком поліровану поверхню – пресування кольорової фольги за допомогою матриці на спеціальному ексцентриковому пресі з підігріванням. В 1976 р. піаніно моделі “УЧ-2” (кольорове і чорне) були атестовані на вищу категорію, пізніше Державний знак якості отримала й модель “УЧ-11”¹⁰.

В 1957 р. виготовили пробну партію салонних роялів – 10 штук. Наступного року налагодили їхній випуск і планували довести його в 1960 р. до 1000 інструментів. Проте за браком виробничих площ складання роялів припинили. Модель першого чернігівського рояля розробив майстер М. Ментей. Нині цей інструмент посів місце в експозиції музею.

На фабриці діяли спеціалізоване конструкторське бюро (СКБ), бюро науково-технічної інформації (БНТІ), рада Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), експериментальний цех. Тут працювали такі конструктори та винахідники як: Микола Авдієнко, Володимир Вєрьовка, Іван Войтенко, Петро Гуз, Михайло Дідух, Леонід Єрьомін, Михайло Єценко, Анатолій Колода, Михайло Коломієць, Микола Круголь, Анатолій Левданський, Григорій Некрасов, Микола Охріменко, Валентин Радченко, Володимир Цвет та ін. Лише за 4 роки вони створили і запровадили у виробництво понад 20 спеціальних станків, з яких 8 є винаходами. По всіх споріднених підприємствах країни розходились розробки чернігівських конструкторів, раціоналізаторів, винахідників, наприклад: фуговальний верстат, корсетка для свердління без розмітки отворів у клавіатурному щиті, розвідна машинка для стрічкових пилок, напівавтомат для відрізування торців півтонів, верстат для розпилювання передньої частини клавіатури, верстати для розпилювання клавіатурного щита без розмітки, для обрізування щита за розміром з фрезеруванням двох канавок і нанесенням номерів на кльоді, для фрезерування галтелей і обрізування торців півтонів тощо. В експериментальному цеху працювали майстри найвищої кваліфікації: Микола Ментей, Микола Єценко, Григорій Любимов, Олексій Кілочиський, Олександр Шльончик, Анатолій Попов та ін.

За період з 1950 до 1959 рр. на підприємстві освоїли 10 нових моделей піаніно, а за всі роки виробництва – понад 20: концертні, малогабаритні, з підвищеною репетиційністю, з клавесинним ефектом, з “обтяжливою” клавіатурою, облічної форми, кольорове з підсвічуванням, з аграфами, з модераторним пристосуванням, спрощеної конструкції, за індивідуальним замовленням. В 1959 р. Чернігівська фабрика музичних інструментів вперше представила піаніно (біле, червоне і горіхове) на міжнародному ярмарку в Марселі¹¹.

Чернігівське піаніно з гарними ігровими характеристиками, з поліефірним покрит-

*Верстат для розпилювання
клавіатурного щита.*

Біле оздоблене піаніно. 1956 р.

задовольнити будь-якого вибагливого піаніста”¹². В 1991 р. президент фірми “Спаньмьскік” Т. Дехуліаннапереговорах у Чернігові так висловився про якість чернігівських піаніно: “Ваші інструменти – як танк Т-34 – добротні, з гарантією. Інструменти будь-якого виробництва при найменшому дощичку можуть відмовитись грати. А ваші, мабуть, звучатимуть за будь-яких обставин”¹³.

Піаніно “Україна” експортувались до багатьох країн світу. Алжиру, Болгарії, Гонконгу, Греції, Данії, Італії, Канарських островів, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Чехословаччини, Франції, Швеції, Югославії, а також постачались в усі куточки Радянського Союзу, де користувались величезним попитом. Дирекція фабрики була переповнена телеграмами і листами-проханнями відправити чи посприяти в отриманні чернігівських піаніно. Наприклад, в листі з Дніпропетровська 1 березня 1952 р. писалось: “Ввиду полного отсутствия в нашей торговой сети пианино производства Вашей фабрики, а также исключительно большого потребительского на них спроса, Днепропетровское отделение Укркультторга просит ускорить отгрузку в наш адрес всевозможного количества пианино”; з Москви 13 січня 1951 р. повідомляли: “Полученные два вагона пианино производства Черниговской фабрики музыкальных инструментов были быстро реализованы при большой заинтересованности покупателей”. Ціни на піаніно Чернігівської фабрики були найнижчими у країні, розрахованими на масового споживача і становили в 1961 р. від 389 до 554 руб. у залежності від моделі. Найдорожчими були білі – 750 руб. Вони оздоблювались різьбленням по дереву, яке виконував Дем’ян Петрович Васильєв: на кожному в центрі верхнього щита вміщувався барельєф видатних діячів культури – П. Чайковського, М. Глінки, О. Пушкіна, Ш. Руставелі, інших. Різьблення покривали золотом, корпус – білою нітроемалло. Такий інструмент виготовлявся тільки на замовлення, наприклад, для Маріїнського палацу Києва. Всього їх випустили близько 40 штук.

Виробництво піаніно зростало швидкими темпами в 1962 р. з конвеєра зійшло 100000-е піаніно, в 1966 р. – 200000-е, в 1970 р. – 300000-е, в 1978 р. – 500000-е (останній інструмент нині можна побачити в музейному залі). Під випуску піаніно припадає на 1984 р. тоді їх зійшло з конвеєра понад 26 тисяч. Більше 30 років фабрика посідала перше місце в Європі і друге в світі по виробництву піаніно.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років підприємство втратило налагоджені економічні зв’язки, скоротило асортимент і обсяг продукції, припинило масовий випуск піаніно: в 1995 р. їх виготовили 5369, в 1996 р. – всього 643¹⁴. В 1992 р. Чернігівська

там, яке не боїться подряпин, удару, вогню і навіть дії окремих кислот, змагалось з інструментами кращих фірм Європи: “Rönisch”, “Zimmermann”, “Blüthner”, “Gerbastadt”, “Diederichs”, “Freres” та інших і випереджало більшість зарубіжних зразків. Так, у книзі відгуків XXI Міжнародного ярмарку, який відбувся 1964 р. у болгарському Пловдиві, піаніст софійського радіо Е. Діков писав: “На мене, професійного музиканта, велике враження справило не лише вишуканий вигляд, але і гарний тон, прекрасні ігрові дані представлених інструментів. Особливо мені хочеться відзначити чернігівські піаніно, які містять у собі найбільш прекрасні якості, які спроможні

фабрика музичних інструментів – на той час єдиний виробник піаніно в Україні – стала орендним підприємством, а у 1993 р. – відкритим акціонерним товариством. Пошук нових партнерів привів до створення у 1992 р. спільного українсько-голландського підприємства СП “Україна-мьюзик УСЧ Імпеке” (Урк–сини–Чернігів–імпорт–експорт). СП на основі голландського дизайну почало складати піаніно марки “УСЧ”. 80 відсотків комплектуючих для них надходило з-за кордону: рами, клавіатура і механіка – з Великої Британії, металеві деталі та клей – з ФРН, лаки – з Італії. У ФРН замовили обладнання, в Італії запозичили технологію оздоблення і покриття лаками. Програма випуску піаніно була розрахована на кілька років. За два місяці розробили десять нових моделей. Вони були представлені на міжнародній виставці у Франкфурті, де викликали великий інтерес: всі моделі розкупили, були укладені контракти з багатьма країнами Європи, арабського Сходу, Ізраїлем. Щомісяця СП збирало 500 інструментів. Розроблялася спеціальна модель для США. Проте в 1995 р. спільне підприємство перестало функціонувати.

В 1998 р. на базі цеху піаніно виникло нове підприємство – Товариство з обмеженою відповідальністю “Піано-Форте”, яке почало виготовляти модель “CHERNY”, що пройшла міжнародну сертифікацію. Інструмент з модераторним пристосуванням і діапазоном звучання 7 ¼ октави випускався як у чорному варіанті, так і кольоровому.

1 березня 2000 р. Чернігівська фабрика музичних інструментів була визнана банкрутом і остаточно припинила своє існування.

¹ Ларіонова Л. Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Чернігів, 2005. – С. 92–99.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1058. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – С. 100–108.

³ Тембр (Чернігівська фабрика муз. інструментів). – 1958. – 14 серпня.

⁴ ДАЧО. – Ф. Р-1058. – Оп. 1. – Од. зб. 26. – Арк. 58–61.

⁵ Бюлетень технічної інформації № 1 /Музично-меблева фабрика. – Чернігів, 1963. – С. 19; Деко О. Майстри чарівних звуків. – К., 1968. – С. 63.

⁶ Тембр. – 1967. – 19 жовтня.

⁷ Радянська Україна. – 1956. – 7 березня; Тембр. – 1964. – 20 березня.

⁸ Деко О. Вказ. праця. – С. 69.

⁹ Бюлетень технічної інформації № 1. – С. 7–8.

¹⁰ Тембр. – 1977. – 8 липня.

¹¹ Тембр. – 1959. – 18 червня; 23 липня.

¹² Музыкальные инструменты: Каталог /Черниговская музыкальная фабрика им. П.П. Постышева. – Б. в/д. – Л. 4.

¹³ Тембр. – 1991. – 13 грудня.

¹⁴ Молодь України. – 1997. – 28 серпня.

Чернігівська область у 1932–2007 роках: адміністративно-територіальний та демографічний аспекти

У зв'язку з 75-річним ювілеєм Чернігівської області з'явилася нагода простежити адміністративно-територіальні та демографічні зміни, які відбувалися на її теренах у минулому столітті, починаючи з часів національно-визвольних змагань 1917–1918 років.

Чернігівська губернія була утворена в 1802 р. і понад сто років залишалася без змін, налічуючи 15 повітів та 187 волостей.

У часи Української Держави гетьмана П. Скоропадського 1 серпня 1918 р. селище Дарниця Остерського повіту Чернігівської губернії увійшло до складу Київського отаманства і з того часу підпорядковувалося голові Слобідського району Київської державної варти. Повідомлення про ці перші територіальні зміни у складі губернії знаходимо в “Черниговской земской газете” за листопад 1918 р.¹

У травні наступного, 1919 року, чотири північні повіти – Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Суразький відійшли до складу новоствореної Гомельської губернії РРФСР (з 1926 р. – територія Брянської губернії). На Чернігівщині залишилось 11 повітів (132 волості) з населенням 1998500 осіб. У серпні 1920 р. в межах губернії був створений ще один повіт – Шосткинський.

З остаточною перемогою радянської влади в Україні розпочалася радикальна перебудова старої адміністративної системи. Простежуючи її на прикладі Чернігівщини, можна дійти висновку, що всі адміністративно-територіальні перетворення у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. були спрямовані на поступове підпорядкування всього місцевого громадсько-політичного і соціально-господарського життя центрів.

У відповідь на постанову ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. “Про адміністративно-територіальний поділ України”, в якій йшлося про заміну старої системи районування (волость – повіт – губернія) на нову (район – округ – губернія), 7-й губернський з'їзд рад Чернігівщини у грудні 1922 р. ухвалив:

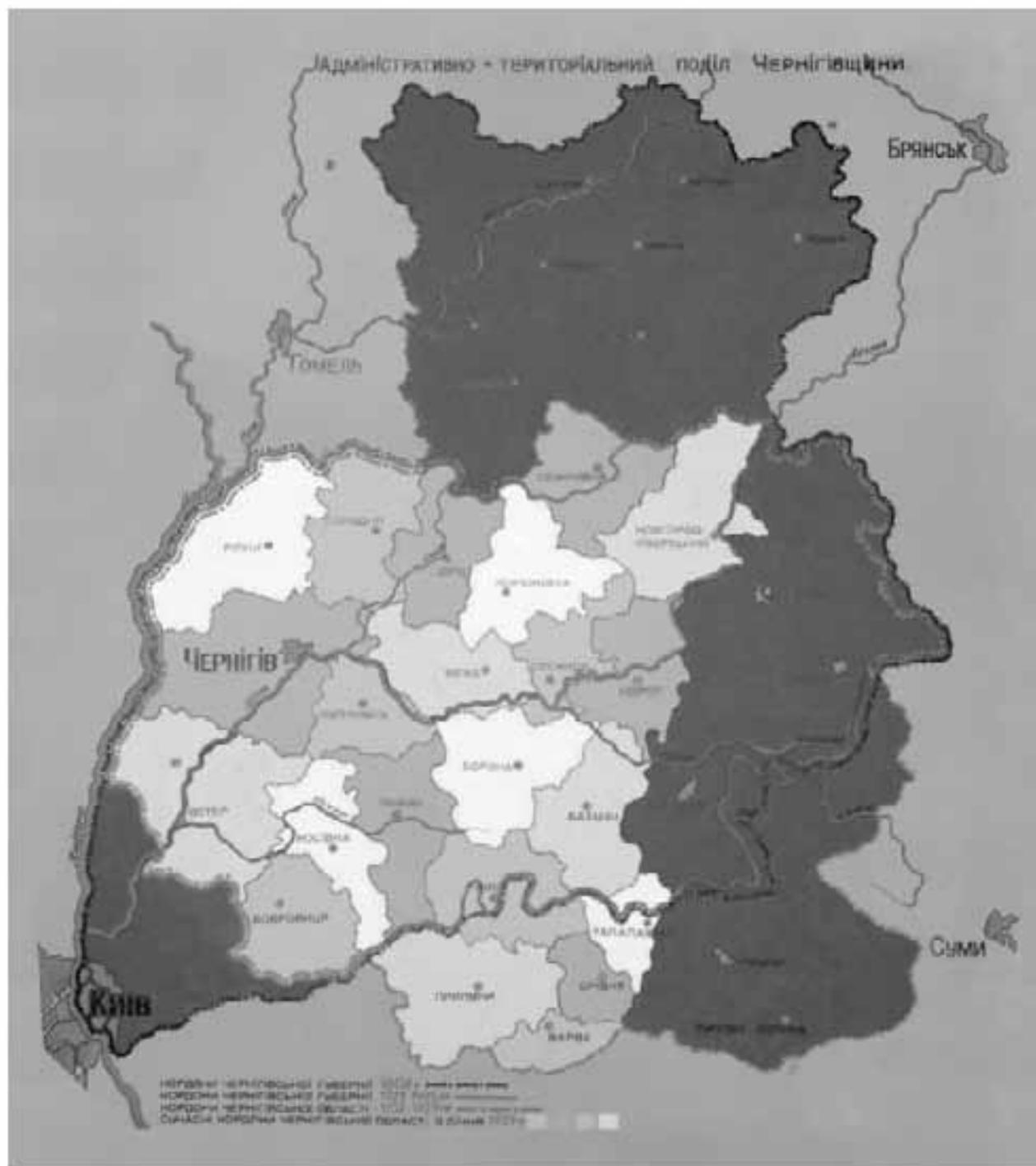
1. Затвердити розподіл губернії на п'ять округів з окружними центрами в Чернігові, Конотопі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Сновську (нині – м. Щорс).
2. Затвердити запропонований розподіл на 62 волосні райони.
3. Затвердити загальну кількість сільських рад – 772.
4. Не заперечувати відокремленню до Київської губернії Нікольсько-Слобідської, Броварської та Жукинської волостей.
5. Визнати доречним приєднання до Чернігівщини Путивльського повіту Курської губернії².

Ці рішення набрали чинності після прийняття 31 січня 1923 р. постанови ВУЦВК “Про адміністративно-територіальний поділ Чернігівської губернії”: замість 12 повітів створені п'ять округів, що розподілялися на 58 районів. У травні 1925 р. Сновський округ був ліквідований, а Новгород-Сіверський перейменовано на Глухівський у зв'язку з перенесенням окружного центру з м. Новгорода-Сіверського до м. Глухова.

Наступним кроком центру в напрямку посилення влади на місцях став перехід на триступеневу систему управління: центр – округ – район. Постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 р. Чернігівська губернія була ліквідована, а її територія опинилась у складі Глухівського, Конотопського, Ніжинського і Чернігівського округів, або 56 районів. З

проведенням сучільної колективізації розпочалися пошуки найбільш оптимальної системи управління, яка б відповідала проблемам поточного моменту і контролювала ситуацію на селі.

XI з'їзд КП(б)У в червні 1930 р. зазначив: "... досвід хлібсаготівель і колективізації доводить, що основною і вирішальною ланкою, від якої найбільше залежить здійснення політики партії в системі партійних і радянських органів, нині є район". З'їзд доручив ЦК "в найкоротший строк реорганізувати окружну систему, перенести центр ваги всієї роботи на район і відповідно до цього посилити по партійній і радянській лінії районні центри"³. Старий адміністративно-територіальний поділ УСРР на округи скасовувався з 15 вересня 1930 р. Функції округів переходили до районів, які мали перетворитися на "вузлові пункти" практичного втілення політики партії на селі – колективізації та хлібсаготівель.

Однак після ліквідації окружної ланки між центром та районами утворився вакуум, який не давав змоги ефективно здійснювати управління на місцях. Про це йшлося на Третій Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 р.: "... життя показало недоліки двоступеневої системи управління: центр – район. Центральні партійні і радянські органи не змогли забезпечити чіткого й оперативного керівництва великою кількістю районів. До того ж було допущено значну плінність керівних кадрів районної ланки: лише за півтора року після ліквідації округів було змінено 80 процентів усього складу секретарів районних комітетів партії"⁴. Комуністична партія швидко втрачала контроль над селом, а разом з тим і можливість ефективної реалізації основних напрямків своєї програми на селі – суцільної колективізації і хлібозаготівель. Конференція схвалила утворення областей і підкреслила, що ця реформа дасть змогу поліпшити якість керівництва на основі справжнього знання районів і колгоспів⁵.

Ситуація на Чернігівщині проаналізована у звіті облвиконкому, оприлюдненому на Другому обласному з'їзді рад у 1935 р.: "В той час, коли по всій Україні на 1 жовтня 1932 р. було колективізовано 69 % селянських господарств та уєспільнено 77,6 % ріллі – райони Чернігівщини мали лише 47,3 % колективізованих господарств. На 1 жовтня 1932 р. хлібозаготівлі були виконані лише на 31,5 %, в т.ч. по колгоспах на 46,8 %, а по одноосібних господарствах навіть на 19,2 %"⁶. По виконанню державних зобов'язань райони Чернігівщини "перебували у глибокому прориві". Для виведення їх з "прориву" і було вирішено створити Чернігівську область.

15 жовтня 1932 року вийшла постанова ВУЦВК "Про створення нової області з центром в Чернігові", в якій зазначалося: "Щоб далі поліпшити якість оперативного керівництва від областей громадським та культурним будівництвом районів Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет на додаток до постанови IV (позачергової) сесії ВУЦВК XI скликання з 9 лютого 1932 р. (саме рішенням цієї сесії в Україні були створені перші п'ять областей: Дніпропетровська, Вінницька, Київська, Одеська та Харківська – С.С.) ухвалив:

1. Утворити на терені УРСР нову Чернігівську область з центром в м. Чернігові в складі 36 районів, а саме:

а) 29 районів Київської області: Бахмацького, Березнянського, Бобровицького, Борзнянського, Глухівського, Городнянського, Дмитрівського, Добрянського, Іваницького, Ічнянського, Козелецького, Конотопського, Коропського, Корюківського, Кролевецького, Мало-Дівицького, Менського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Носівського, Олишівського, Остерського, Понорницького, Ріпкинського, Семенівського, Середино-Будського, Сновського, Чернігівського, Шосткинського.

б) семи районів Харківської області: Буринського, Варвинського, Велико-Бубнівського (Талалаївського), Недригайлівського, Прилуцького, Путивльського та Роменського"⁷.

Територія області становила 42699,5 кв. км, населення (на 1 січня 1932 р.) 2971317 осіб, в Чернігові проживало 44,5 тис. людей⁸. Втілення постанови у життя здійснював обласний організаційний комітет, головою якого призначили Михайла Даниловича Голуб'ятникова, секретарем обласного оргбюро КП(б)У став Павло Пилипович Маркітан. Невдовзі перший з них став першим головою Чернігівського облвиконкому, другий – першим секретарем Чернігівського обкому КП(б)У.

З нагоди створення області обласна планова комісія підготувала короткий статистично-економічний довідник "Чернігівська область", який містить відомості про сільське господарство, промисловість, транспорт, зв'язок, торгівлю, фінанси, освіту, культуру, охорону здоров'я на кінець 1932 р. Один з примірників довідника експонується в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського поряд зі ще однією пам'яткою тих часів – червоним "Переходовим прапором Чернігівського обласного організаційного

комітету” 1933 р. з написом “За невтомну й вперту боротьбу, Здійснення Сто відсоткових Завдань весняної сівби, організаційно-господарського зміцнення колгоспів і рішучого наступу на куркуля. Від Чернігівського облпарткомітету”.

Тоді ж, у жовтні 1932 р. був розформований Чернігівський район: наказ облпартбюро від 21 жовтня 1932 р. вимагав створити “замість Чернігівського райпарткому міськпартком, а також міську раду та райвиконком злити, утворивши міську раду з підпорядкуванням їй сіл Чернігівського району”. Всі 60 сілрад Чернігівського району перейшли під юрисдикцію Чернігівської міської ради і були включені до приміської смуги.

В лютому 1935 р. на території Чернігівської області були створені 20 нових районів, причому один з них – Козляньський (з кінця року Михайло-Коздобинський) – на території приміської смуги Чернігівської міської ради. У підпорядкуванні останньої залишились 34 сілради. В обласному центрі мешкало 43150 осіб. Таким чином, згідно з даними Довідника адміністративного поділу УСРР за 1935 р. в області нараховувалося 55 районів.

В січні 1939 р. 17 районів передали до новоствореної Сумської області, а саме: Буринський, Глинський, Глухівський, Дубов’язівський, Конотопський, Кропівський, Недригайлівський, Путивльський, Роменський, Середино-Будський, Смілівський, Талалаївський, Хмельницький, Червоний, Шалічинський, Шосткинський, Ямпільський. У складі Чернігівської області залишились 39 районів разом з відновленим 5 червня 1937 р. Чернігівським та три міста обласного підпорядкування. Територія області становила 31,5 тис. кв. км, населення за даними перепису на 17 січня 1939 р. – 1983396 осіб (за іншими даними 1783396). В обласному центрі мешкало – 67356 людей¹⁰.

В роки Великої Вітчизняної війни населення області значно скоротилося. За даними районних та сільських рад на 1 листопада 1943 р. в 39 районах області проживало 1280452 осіб, в Чернігові – 26585¹¹.

Наприкінці 1950-х років в Україні знову розпочалися зміни в адміністративно-територіальному поділі. Відповідно до указу Президії Верховної Ради УРСР від 21 січня 1959 р. в республіці ліквідувалися окремі адміністративні райони.

Рішенням облвиконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих від 22 січня 1959 р. таких районів в області визначено шість – Грем’язький, Добрянський, Іваницький, Комарівський, Тупичівський, Яблунівський. Їхня територія розподілялася серед районів, що залишалися¹². В серпні того ж року виконком обласної ради і обком Компартії України увійшли з пропозицією до Верховної Ради України про укрупнення Бобровицького, Лосинівського і Варвинського районів за рахунок ліквідації Ново-Басанського і Срібнянського. Ця пропозиція знайшла підтримку і була узаконена рішенням облвиконкому від 11 вересня 1959 р. № 685 “Про ліквідацію Ново-Басанського і Срібнянського районів”¹³. На 1 грудня 1959 р. область складалася з 31 району, мала територію 31,5 тис. кв. км¹⁴, населення (на 15

січня 1959 р.) 1572,7 тис. осіб, в Чернігові – 85,2 тис.¹⁵.

Процес укрупнення районів продовжився на початку 1960-х років. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 листопада 1960 р. в Чернігівській області ліквідовані 5 районів – Батуринський, Березнянський, Корюківський, Олишівський та Холминський¹⁶. Три населені пункти – села Новоселівка, Новоселівка Друга та Шевченка – були передані до Сумської області¹⁷. На 1 грудня 1961 р. в області нараховувалося 26 районів, три міста обласного підпорядкування (Чернігів, Ніжин, Прилуки), 1613 населених пунктів. Територія становила 3147,6 тис. га, в області проживало 1561,4 тис. людей, в Чернігові (на 1 січня 1961 р.) – 101,2 тис.¹⁸.

У грудні 1962 р. виконком Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих вносить пропозицію в Президію Верховної Ради УРСР про укрупнення Бобровицького, Борзнянського, Ічнянського, Козелецького, Менського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Семенівського, Прилуцького, Ріпкинського, Чернігівського і Щорського районів за рахунок території Бахмацького, Варвинського, Городнянського, Куликівського, Лосинівського, Любецького, Мало-Дівицького, Михайло-Коцюбинського, Носівського, Остерського, Понорницького і Сосницького районів, що ліквідовуються¹⁹.

Ці ініціативи знизу передували Указу Верховної Ради Української РСР від 30 грудня 1962 р. “Про укрупнення сільських районів Української РСР до розмірів територій колгоспно-радгоспних управлінь” і були пов’язані з реорганізацією наприкінці 1962 р. партійних та радянських органів за так званим виробничим принципом, коли в областях створювалися дві окремі партійні й радянські організації – промислова і сільська, зі своїми керівними органами. Так, у відання промислової обласної ради депутатів трудящих були віднесені наступні міські поселення: міста обласного підпорядкування – Чернігів, Ніжин, Прилуки, міста районного підпорядкування – Бахмач, Городня, Корюківка, селища міського типу – Добрянка, Ладан, Радуль, робітниче селище – Замглай²⁰. Рештою населених пунктів опікувалася Чернігівська сільська обласна рада.

Загалом, на кінець 1962 р. Чернігівська область складалася з 12 районів, площа її залишалася – 3147,6 тис. га, населення – 1562,1 тис., в т.ч. в Чернігові (на 1 січня 1962 р.) – 107,0 тис. осіб²¹.

В листопаді 1964 р. Пленум ЦК КПРС ухвалив постанову “Про об’єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних та радянських органів”, у зв’язку з чим знову відбуваються зміни в адміністративно-територіальному устрої. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 р. на Чернігівщині відновлені шість ліквідованих районів – Борзнянський, Городнянський, Коропський, Носівський, Сосницький та Срібнянський. А 8 грудня 1966 р. були знову утворені Варвинський, Корюківський, Куликівський і Талалаївський райони²².

Зміни кордонів області відбувалися й у повоєнні часи. Так, зі складу Чернігівської області до Київської передали в 1949 р. с. Перемога Бобровицького району, в 1968 р. с. Заболоцьке – Прилуцького; до Сумської – в січні 1965 р. с. Дептівка Бахмацького району та с. Остроушки Новгород-Сіверського. Тоді ж (Указ від 4 січня 1965 р.) зі складу Сумської області до Чернігівської повернули 32 села Талалаївського району, передані у січні 1939 р. Спочатку їх включили до відновленого Срібнянського району, а у грудні 1966 р. до Талалаївського²³.

З того часу кількість районів в області – 22, і загальна площа – 31,9 тис. кв. км, залишаються незмінними.

Що ж стосується демографічної ситуації, то, починаючи з 1966 р., в області триває процес неухильного скорочення чисельності населення. За період між переписами 1989 р. і 2001 р. його кількість скоротилася на 170,6 тис. осіб²⁴. За п’ять років після першого

Всеукраїнського перепису населення області зменшилося на 93,4 тис. і становить на 1 січня 2007 р. 1151,9 тис. людей²⁵. В Чернігові за даними на 1 січня 1989 р. проживало 296,3 тис. осіб, 1 січня 2001 р. – 305,6 тис.²⁶, 1 квітня 2007 р. – 298,7 тис.²⁷ Якщо такі темпи збережуться і надалі, через 60 років мешканців на Чернігівщині не залишиться зовсім.

¹ Черниговская земская газета. – 1918. – № 87–88. – С. 3.

² Державний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). – Ф. Р-46. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – Арк. 9.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – 1976. – Т. 1. – С. 659.

⁴ Бабло Ю., Бортнічук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. – К., 1968. – С. 110.

⁵ Там само. – С. 112.

⁶ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-805. – С. 1–2.

⁷ Чернигову – 1300 лет. – К., 1990. – С. 187–188.

⁸ Чернігівська область: Короткий статистично-економічний довідник 1932 року. – Чернігів, 1932. – С. 1.

⁹ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 2.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. Р-5226. – Оп. 5. – Од. зб. 1а. – Арк. 1.

¹¹ ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 4. – Од. зб. 2. – Арк. 192.

¹² Там само. – Од. зб. 1137. – Арк. 10.

¹³ Там само. – Оп. 6. – Од. зб. 289. – Арк. 253.

¹⁴ Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської області. – Чернігів, 1959. – С. 5.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 6. – Од. зб. 289. – Арк. 64.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської області на 1 грудня 1961 року: Довідник. – Чернігів, 1961. – С. 91.

¹⁸ Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської області. – Чернігів, 1959. – С. 5.

¹⁹ ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 6. – Од. зб. 367. – Арк. 3.

²⁰ Там само. – Од. зб. 367. – Арк. 26.

²¹ Там само. – Арк. 44; www.chernigivstat.gov.ua.

²² Там само. – Од. зб. 411. – Арк. 2.

²³ Чернігівська область. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1983. – С. 156–157.

²⁴ Населення Чернігівської області: [Довідник]. – Чернігів, 2004. – С. 8.

²⁵ Деснянська правда (Чернігів). – 2007. – 30 черв. – С. 4.

²⁶ Населення Чернігівської області. – С. 24.

²⁷ Деснянська правда. – 2007. – 12 трав. – С. 3.

Адміністративно-територіальний устрій Чернігівської області в 1932–2007 роках (статистична таблиця)

	1932 р. ¹	1939 р. ³	1959 р. ⁴	1961 р. ⁶	1968 р. ⁷	1982 р. ⁸	2002 р. ⁹	2007 р. ¹⁰
Територія (тис. кв. км)	42,7 ¹ 42,5 ²	31,5	31,5	31,5	31,9	31,9	31,9	31,9
Населення на січень (тис. осіб)	2971,3 ¹ 2909,3 ²	1983,4 1783,4 ¹¹	1561,0 ⁵	1561,4	1565,8	1492,6	1245,3	1151,9
Кількість районів	36	39	31 ⁴	26	22	22	22	22
Кількість сільських населених пунктів	1085 рад	752 сільські ради	1626 ⁴	1613	1628	1577	1494	1489

1. Чернігівська область: Короткий статистично-економічний довідник 1932 року. – Чернігів. 1932.
2. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-797: Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Чернігівської області УСРР. – Харків, 1933. – С. 8.
3. ДАЧО. – Ф. Р-5226. – Оп. 5. – Од. зб. 1а: Список населених пунктів Черниговской области по переписи 1939 года. – Арк. 1.
4. Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської області. – Чернігів, 1959. – С. 5.
5. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 6. – Од. зб. 289. – Арк. 64.
6. Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської області на 1 грудня 1961 року. – Чернігів, 1961. – С. 5.
7. Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської області на 1 липня 1968 року. – Чернігів, 1968. – С. 7.
8. Чернігівська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1982 року. – Чернігів, 1983. – С. 5, 7.
9. Населення Чернігівської області. Демографічний щорічник 2003 р. – Чернігів, 2004. – С. 16, 19.
10. Населення Чернігівської області. Демографічний щорічник 2006 р. – Чернігів, 2007. – С. 30.
11. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 4. – Од. зб. 2. – Арк. 192.

**Новгород-сіверський амулет-змійовик
(святі Козьма і Дем'ян у середньовічному
пластичному мистецтві)**

Знахідки наприкінці 1960-х і на початку 1970-х рр. кількох амулетів-змійовиків з подібними з огляду на загальну схему зображеннями привернули до них увагу дослідників, і невдовзі цей матеріал став предметом наукової публікації І.Г. Спаського¹. Зокрема, йшлося про примірник, знайдений близько 1969 р. у Новгороді-Сіверському і згодом переданий до місцевого історико-краєзнавчого музею. Нині він відомий в літературі винятково за відтвореними протирками², які засвідчили кепський вигляд рельєфних зображень з обох боків амулета, звичайно властивий не так речам з довгим перебуванням у вжитку, як тим, котрі виготовлені за глиняними ливарними формочками, зробленими шляхом відтиснення готового металевих виробу. Вони мають розмір дещо менший, ніж оригінал, адже, висихаючи, глина стискується, і при неодноразовому використанні такого методу виникають помітно зменшені, до того ж неначе затерті, витвори.

Матеріали археологічного дослідження Новгород-Сіверського доводять, що у місті в XII – середині XIII ст. було розвинене ремісництво³. Тож принципово не виключене місцеве походження згаданого змійовика, хоча він дуже схожий на колись знайдений на Княжій Горі, що тепер наявний у колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського⁴ (табл. 1:1). У будь-якому разі, ця річ гідна уваги дослідника як така, що становить певну сторінку в історії давньоруської металопластики і певною мірою дозволяє зрозуміти історично обумовлений ареал поширення ремісничої продукції подібного гатунку.

Новгород-сіверський і чернігівський примірники виготовлені з бронзи, мають діаметр 5,2 см, наслідують спільну модель. Відрізняються лише в тих деталях, де позначилися сліди додаткової механічної обробки речі. Такі ж прикмети властиві змійовику з Мінського Полісся⁵. Наведені приклади можна поширити за рахунок витворів, розпорошених по музейних збірках. Деякі подібні примірники виявлені в околиці Канева, поблизу Нового Єрусалима, а також на Куликовому полі⁶. Отже, побутували вони досить довго. Змійовик Чернігівського музею разом з новгород-сіверським, схоже, належить до числа копійних, котрим передували оригінальні, що були продуктом творчості ремісників, які спричинялися до виготовлення моделі виробу.

Серед наявних зразків зазначеного типу можна розрізнити кілька варіантів, цілком подібних за загальною іконографічною схемою, але відмінних характером зображень та манерою виконання (табл. 1: 1–8). Стрункі постаті святих безсрібників і чудотворців Козьми і Дем'яна в деяких випадках перетворені на досить схематизовані (табл. 1: 6–8) або ж приземкуваті, як на срібному витворі з ім'ям Андрія, знайденому в 1872 р. поблизу с. Песцово на Рязанщині⁷ (табл. 1: 4). Стосовно песцовського змійовика виказане припущення про його ймовірну належність князеві Андрію Олександровичу – синові Олександра Ярославича Невського⁸. В такому разі в цьому витворі, виконаному близько 1300 р., є певні підстави дійсно вбачати адаптацію більш раннього зразка, на користь чого свідчать також стилістичні ознаки. Важко порівнювати зображення на срібному змійовику і на печатках князя, датованих у межах 1281–1304 рр., з огляду на їхній крайній схематизм⁹. Інший змійовик, теж срібний, такого самого типу є нині в колекції Державного Ермітажу (табл. 1: 7). Його рельєфні зображення значно більше відповідають знаним мідним і бронзовим виробам,

існування яких було простежене упродовж XIII–XV ст.

У фаховій літературі зазначено, що змійовики із зображенням Козьми і Дем'яна відомі з XIII ст. і характерні переважно для України, адже їхні знахідки пов'язані з Києвом, Вишгородом, Княжою Горою, Новгородом-Сіверським і Меною на Чернігівщині (табл. 1: 5) та Яцином на Полтавщині¹⁰ (табл. 1: 2–3). Себто, ареал поширення витворів неначе обмежений Подніпров'ям і Лівобережжям, де, між іншим, якраз знаходять різноманітну продукцію київських ремісників першої третини XIII ст., передусім – бронзові хресті-енколпіони нового типу. Випадки знахідок “козьмо-дем'янівських” змійовиків в околиці Москви чи поміж Рим-Горою і “Красивим курганом” поблизу Кисловодська¹¹ фактично наслідують долю хрестів-енколпіонів, прикрашених “зворотними” написами. Інакше кажучи, йдеться про долю київської мистецької спадщини після монголо-татарської навали. Перелік нині відомих примірників не дозволяє досягнути повної історії виробу, що протяглася десь аж на три століття. Частина наявних речей безперечно становить копії більш ранніх зразків, які мали визначатися чіткістю рельєфу зображень та супроводжуваних написів. Такі риси притаманні якраз змійовикам з Яцина і Мени (табл. 1:2–3, 5).

Зазначені витвори належать до одного типу і відрізняються лише індивідуальною манерою виконання, що є свідченням на користь виготовлення моделей різними майстрами. Перший змійовик репрезентує зразок, котрий набув більшого поширення. На чільному боці зображені на зріст у підкреслено фронтальній позі два святі лікарі, імена яких вказують колончасті супроводжувачі написи, означені графічною лінією, як і Голгофський хрест по під рельєфними променями, що йдуть згори. Зовнішній вигляд обох безсрібників цілковито ідентичний, так само, як і їхнє вбрання та невеличкі скриньки в руках. Обличчя юнаків на будь-якому з наведених примірників детально розглянути неможливо. Композиція оточена “низкою перлів” – досить поширеним декоративним мотивом у художньому ремеслі XI–XIII ст. Навколо – традиційний для змійовиків грецький текст, який починається тричі повтореним “ΑΓΙΟΣ”. На зворотному боці – змієподібна композиція I-II типів за існуючою класифікацією¹². Пластичні якості рельєфу досить високі, а графічний елемент тут є важливим елементом стилю.

Зображення святих Козьми і Дем'яна на змійовику за своїм загальним характером нагадує іконописне, себто запозичене з сакрального малярства. Воно виявляє мало спільного з тими ранньосередньовічними антикізуючими образами, що вціліли в мозаїках церков св. Георгія в Фессалоніках (V ст.), свв. Козьми і Дем'яна у Римі (526–530), базиліці Євфразія в Паренцо (VI ст.), церкві Сан-Мікеле ін Афричиско у Равенні (VI ст.). На той час певно вже існували різні іконографічні традиції, бо в одних випадках святі представлені у вигляді юнаків, в інших – з бородами або ж різними за віком. Грецькій та латинській агіографії відомі під цими іменами святі брати-лікарі в околиці Рима, каменовані в 284 р.¹³ Але вшановували також ще дві інші пари безсрібників Козьми і Дем'яна, з яких перші постраждали за часів імператора Діоклетіана в Кілікії (пам'ять 17 жовтня), а другі – мирно упокоїлися у Феремані поблизу Аміді в Месопотамії (пам'ять 1 листопада)¹⁴. Однак в церковній традиції ці локальні культу різних святих лікарів практично майже не розрізняли і тому створилося враження ніби йдеться про єдину пару святих братів – безсрібників і чудотворців. Днем пам'яті Козьми і Дем'яна римських, як відомо, в грецькому церковному календарі є 1 липня так само, як і в новгородському нотованому Стихирарі 1156–1163 рр.¹⁵ Вписані до петель ініціала глаголичного Асеманієвого євангелія обличчя означених святих (арк. 125зв.) є чи не найбільш раннім зображенням Козьми і Дем'яна у слов'янському мистецтві¹⁶. Репрезентовані вони тут з короткими бородами, подібно до зображень на грецьких іконах XI–XIII ст. у монастирі св. Катерини на Синаї¹⁷.

Розвиток іконографії святих Козьми і Дем'яна у фаховій літературі простежений

Табл. 1. Амuleти-зійшовши із зображенням святих Козьми і Дам'яна.

1

2

3

4

Табл. 2. Зображення святих Козьма і Дем'яна у пластичному мистецтві початку XIII ст.

досить докладно, хоча й далеко не вичерпно¹⁸. В мистецтві візантійської іконографічної традиції набув поширення саме згаданий тип обох святих лікарів, що, зокрема, доводить фрескана вівтарному стовпі собору Антонієвого монастиря в Новгороді, виконанав 1125 р.¹⁹ (табл. 2: 1). Зображення – півфігурні, найбільш відомі у пластичному мистецтві Візантії, а згодом також і Давньої Русі. Досить пригадати триптих зі слонової кістки XI ст. у Кабінеті медалей Національної бібліотеки в Парижі²⁰, двобічну округлу стеатитову іконку близько 1200 р., знайдену при розкопках валів²¹ у Переяславі (табл. 2: 2), рельєфи на наріжному камені собору в Юр'єві-Польському 1230–1234 р.²²

Однак, поряд з тимеже від XII ст. починають дедалі частіше зустрічатися зображення

Козьми і Дем'яна на зріст подібно до композиції фрески церкви Святих Безсрібників у Касторії, де їх коронує небесними вінцями Христос²³. Цей іконографічний мотив відомий і у давньоруському мистецтві, на що, зокрема, вказує бронзова іконка початку XIII ст. з Мінського замчища, котра є відтворенням різьбленої з каменю²⁴ (табл. 2: 4). Вірогідно, схематизація дрібної півфігури коронуючого Христа й призвела до утворення незрозумілої форми променів, що її спостерігаємо на змійовиках із зображенням Козьми і Дем'яна (табл. 1: 3, 5). Інакше важко витлумачити цю деталь, виходячи винятково з орнаментальної її форми (навіть у кращих зразках). Проте означена деталь більш характерна для малярства: у творах пластичного мистецтва її звичайно не знаходимо, як це засвідчують виконані в тому ж XIII ст. прикрашений стеатитовими рельєфами диптих-релікварій соборного музею у Мдині на Мальті²⁵ та мармуровий рельєф у Сан Марко (Венеція)²⁶. Належить тут згадати також чудову за виконанням різьблену зі сланцю іконку першої третини XIII ст. з останніх археологічних київських знахідок²⁷ (табл. 2: 3). Досконалий за виконанням твір являє собою зразок стильного різьблення, опертого на іконографічний взірець, ґрунтовно переосмислений відповідно до вимог пластичного мистецтва. Отже, основа чільної композиції змійовика дійсно мала бути іконописною, попри всі наявні узагальнення.

Популярність святих Козьми і Дем'яна у Візантії засвідчена, зокрема, вміщенням їхніх погрудних зображень у медальйонах на обрамленнях ікон. На початку XIII ст. те саме починають робити на Русі, що доводить відома новгородська ікона свт. Миколая²⁸. Саме тоді вперше з'являються згадані змійовики. Попит на них має великою мірою спричинитися до вироблення кількох стилістичних варіантів, серед яких привертають увагу як витриманий цілковито у традиціях пізнього комнінівського мистецтва (табл. 1: 3), так і з помітно посиленням декоративним елементом та явною радикальною адаптацією взірця (табл. 1: 5). Вище вже згадувалося про пізніші відтворення, але, здається, новгород-сіверський примірник не належить до їхнього числа, бо не має явних слідів додаткової обробки, котра б засвідчила, що знахідка у жодному разі не може належати до продукції ремісників XIII ст. Себто приклад, коли "затертий" рельєф перетворюється на ознаку популярності моделі, що викликало потребу в місцевих відтвореннях. В означеній схемі, з огляду на обмежену кількість аналогічних виробів, далеко не все залишається належно з'ясованим. Інакше не могло бути, коли пошук доводиться починати не від докладно документованого твору металопластики, а від випадкової знахідки ремісничого виробу. До того ж, Новгород-Сіверський досі майже невідомий в науковій літературі як осередок художнього ремесла XII–XIII ст.²⁹ Випадкові ж знахідки, на превеликий жаль, здебільшого вже як антикварні речі зникають безслідно.

На останок варто сказати кілька слів про сюжет, що належить до числа відомих відтворень на змійовиках. Він неначе раптово з'являється, стає предметом відтворень і майже непомітно зникає. Здавалося б, агіографічні джерела й апокрифи мали забезпечити більше поширення образів святих безсрібників і чудотворців, але зовсім не так сталося в дійсності. На питання про причини того ще належить знайти відповідь у майбутньому. Відсутні зображення Козьми і Дем'яна також на пізніх слов'яно-балканських філактеріях³⁰, а також на українських дукачах³¹. Нарешті дивує, що образи цих святих не потрапили до кола репрезентованих на численних металевих іконах старообрядницького художнього ремесла³². Тож, чи дійсно згаданий сюжет міцно пов'язаний з демократичним середовищем, чи, навпаки, був більш популярним у соціальної верхівки середньовічного суспільства?

Зовні неначе зовсім непримітна новгород-сіверська знахідка та низка витворів, залучених для з'ясування генези і розвитку змійовиків зазначеного типу, в цілому не дозволяють отримати відповідь на всі поставлені питання. Тому не варто дивуватися: цей матеріал досі не виведений зі стадії накопичення. Однак спроба обернути ці невеличкі

здобутки на розв'язання ширших проблем не видається зовсім передчасною. І можливі помилки не виключають нагальної потреби уважніше придивитися до всього, що може характеризувати мистецьке життя давньої Сіверщини.

¹ Спасский И.Г. Три змеевика с Украины //Средневековая Русь. – М., 1936. – С. 358–362.

² Там само. – С. 358, 360–361.

³ Куза А.В. Новгород-Северский – столичный город Игоря Святославича //Новгороду-Северскому – 1000 лет: тезисы докладов научно-практической конференции (май 1989 г.). – Чернигов; Новгород-Северский, 1989. – С. 21–22.

⁴ Коваленко В., Пуцко В. Бронзовые кресты-энколпионы из Княжей горы //Byzantinoslavika. – Т. LIV. – Prague, 1993. – С. 309. – Рис. 3: 6. Порівн.: Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 12. – № 104; Черненко Е.Е. Змеевики в собрании Черниговского исторического музея //Деснинские древности: Материалы межгосударственной научной конференции, посвященной памяти брянского археолога и краеведа Ф.М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 80. – № 4.

⁵ Ермолович М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. – Мінск, 1990. – С. 255; Дубоўская Т. Сістэматызацыя культавай дробнай пластыкі са збору Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі //Музейны веснік. – Вып. 1. – Мінск, 2003. – С. 12. – Іл. 2.

⁶ Спасский И.Г. Три змеевика с Украины. – С. 361.

⁷ Щепкин В.Н. Серебрянный змеевик, найденный в Рязанской губернии //Археологические известия и заметки. – Т. VI. – М., 1898. – С. 132–133; Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – М., 1991. – С. 78–79. – Табл. XVI. – № 37.

⁸ Там же. – С. 79. Андрій Олександрович був великим князем Володимирським, помер в 1304 р.

⁹ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. II. – М., 1970. – С. 161. – Табл. 3, 51.

¹⁰ Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – С. 31, 77–78.

¹¹ Кузнецов В.А. Древнерусские предметы, найденные на Северном Кавказе //Древние славяне и их соседи. – М., 1970. – С. 153–155.

¹² Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – С. 21. – Рис. 1: 1.

¹³ Bibliotheca hagiographica graeca. – 3-eme ed. – Bruxelles, 1957. – Т. I. – P. 126–136; Bibliotheca hagiographica latina, antiquae et mediae aetatis. – Bruxelles, 1898–1899. – Т. I. – P. 297–298.

¹⁴ Архим. Сергей (Спасский). Полный месяцеслов Востока. – Т. II. – М., 1876. – Ч. I. – С. 276, 292.

¹⁵ Докладніше див.: Лосева О.В. Русские месяцесловы XI–XIV веков. – М., 2001. – С. 373.

¹⁶ Див.: Асеманиево евангелие. Факсимильно издание. – София, 1981.

¹⁷ Sotiriou G. et M. Icones du Mont Sinai. – Т. I. – Athenes, 1956. – Fig. 52, 84, 85.

¹⁸ Vergnet J. Essai iconographique sur les Saints Сfme et Damien. – Paris, 1923; Rosenthal O. Wunderheilungen und drztl. Schutzpatrone in der bildenen Kunst. – Leipzig, 1925; David-Daniel M. L'iconographie des Saints-Medecins Сfme et Damien. – Lille, 1958; Casanova M. Cosma e Damiano. Iconographia (Bibliotheca Sanctorum. T. IV). – Roma, 1964; Skrobucha H. Kosmas und Damian. – Recklinghausen, 1965; Julien P., Ledermann F. Touwaide A. Cosma e Damiano. – Milano, 1993.

¹⁹ Гордиенко Э.А. Росписи 1125 г. в соборе Рождества Богородицы Антониева монастыря в Новгороде // Памятники культуры. Новые открытия. 1974. – М., 1975. – С. 200–203; Лифшиц Л.И., Сарабьянов В.Д., Царевская Т.Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI – первая четверть XII века. – СПб., 2004. – С. 677–683 (іменовані Флором і Лавром).

²⁰ Skrobucha H. Kosmas und Damian. – S. 42.

²¹ Пуцко В.Г. Константинопольские мастера на Руси накануне монголо-татарского вторжения //Россия и Христианский Восток. – М., 1997. – С. 20. – Ил. 4.

²² Вагнер Г.К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. г. Юрьев-Польский. – М., 1964. – С. 40–41, 88. – Табл. XI, XX; Пуцко В.Г. Святые целители в каменной резьбе Георгиевского собора в Юрьеве-Польском: иконографические и стилистические параллели //Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Международная научная конференция, посвящённая 100-летию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной: Тезисы докладов. – СПб., 2006. – С. 172–174

²³ Skrobucha H. Kosmas und Damian. – S. 26.

²⁴ Пуцко В. Сяреднявечны бронзавы рэльеф з Менскі //Мастацтва. – 1997. – № 9. – С. 67–68.

²⁵ Kalavrezou-Maxeiner I. Byzantine Icons in Steatite (Byzantina Vindobonensia. Bd. XV). – Wien, 1985. – P. 180–184. – Pl. 50, 51 (c). – N 102.

²⁶ Lange R. Die byzantinische Reliefikone. – Recklinghausen, 1964. – S. 85–86. – Abb. 27.

²⁷ Івакін Г.Ю., Пуцко В.Г. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998–2001 pp. // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 100–101. – Рис. 6.

²⁸ Лазарев В.Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века. – М., 1983. – С. 165. – № 9.

²⁹ Про останні розкопки див.: Черненко О., Казаков А. Дослідження монументальної споруди в Новгороді-Сіверському //Ruthenica. – Т. IV. – Київ, 2005. – С. 7–21.

³⁰ Радойкович Б. Филактерії, енамлуци, припојаснице. – Београд, 1974.

³¹ Спаський І.Г. Дукати і дукачі України: історико-нумізматичне дослідження. – Київ, 1970.

³² Див.: Jeckel S. Russische Metall-Ikonen – in Fernsand gogossener Glaube. – Bramsche, 1981.

ПРО Г.І. ПЕТРАША – ОСОБУ І ОСОБИСТІСТЬ

Київ. Навчання

Георгій Йосипович Петраш – мабуть найцікавіша і найтрагічніша постать в Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського. Про початковий період життя митця ми знаємо з його листів до Віктора Величка, наукового працівника художнього відділу Чернігівського історичного музею. Батько його – спеціаліст з виноробства, приїхав в Україну, мабуть, наприкінці XIX ст., бо майбутній художник народився в Києві в 1901 році. Там навчався у Другій класичній гімназії, що давала фундаментальну гуманітарну освіту, починаючи з античних часів. Здібний і допитливий він вивчав і добре знав латинь, старогрецьку і давньоруську мову та історію. Читав античну літературу. Маючи здібності до малювання, брав приватні уроки у художника Селезньова, в 1919 році закінчив художнє відділення школи мистецтв і в 1924 році вступив до Київського художнього інституту.

Г.І. Петраш. 1960-і рр.

Для того, щоб краще зрозуміти формування Петраша як особистості

треба зробити невеликий екскурс в історію мистецтва. На початку XX сторіччя в західноєвропейському образотворчому мистецтві, а пізніше в українському і в російському, почалися активні пошуки нових форм зображення, нового осмислення ролі мистецтва, нових копористичних підходів. Ці пошуки породили багато течій, іноді дуже цікавих.

Коли Петраш вступив до інституту – це був багатопрофільний вуз. Тут викладали майстри різних напрямків – від класично-реалістичних до крайніх “лівих”, формалістичних. Досить сказати, що серед викладачів Петраша були: Михайло Косиш – відомий художник, чудовий живописець реалістичного напрямку, керівник угруповання художників, що виникло наприкінці 1920-х років і мало назву “Асоціація художників Червоної України” (АХЧУ); Федір Кричевський – один із найбільш видатних українських художників 1920-х років, майстер тематичної картини, що йшов від традицій українського іконопису, органічно трансформуючи його в сучасне життя; Володимир Татлін – художник-експериментатор, що увійшов в історію радянського мистецтва як один з найвідоміших представників формалістичної течії.

Г.І. Петраш згадує ще одне прізвище – Пимоненко – щоправда, не зазначивши ініціалів. Але Микола Пимоненко, видатний український живописець, помер ще в 1912 році

і педагогом в інституті у Петраша бути не міг. То, мабуть, був якийсь інший Пимоненко, про якого я не знаю і який не згадується в довідковій літературі.

Кожен з викладачів йшов до студентів з власними поглядами на мистецтво і, безумовно, мав свій вплив на формування їхньої свідомості. Такі тенденції простежувались і в інших навчальних закладах Радянського Союзу, особливо в Москві і Ленінграді. Строкатість поглядів на завдання мистецтва породжувала між викладачами боротьбу, в яку втягувались і студенти. Петраш, що ще до інституту мав солідний інтелектуальний набуток, не міг залишатись осторонь досить гострих, але цікавих подій. Цей бурхливий період в історії України залишив багато цікавих творів мистецтва, різноманітних за концепцією і способами вираження. На жаль, наприкінці 1920-х років у боротьбу в мистецтві втрутились радянські органи і по своєму вирішили той конфлікт. Невдовзі почались арешти, а потім і суди. Судили і студентів, і викладачів. В Україні до звинувачень у неправильному розумінні офіційного радянського мистецтва додавалась ще національна ідея.

Петраша також не оминула ця участь. Розповідаючи про ті події, він мені сказав:

– Я за національністю – чех. Серед моїх предків були й італійці, й євреї. З французької лінії моїм далеким родичем був Тулуз-Лотрек (видатний постімпресіоніст початку ХХ ст.). А засуджений і відсидів у концентраційних таборах за український націоналізм, тоді як в моєму роду ніколи не було українців.

Що являв собою Петраш-студент як художник уявити тепер важко, бо весь його творчий набуток був знищений під час арешту.

Арешт і заслання

Його забрали в січні 1929 року за кілька місяців до закінчення інституту. Судили за статтею 58-8-2. Формулювання тієї статті і досі залишається під великим питанням. Коли до 80-річного ювілею Георгія Йосиповича В. Величко мав надрукувати нарис про художника, матеріал не пропустили, пояснивши, що судили Петраша за бандитизм, тож і писати про нього не варто.

Щодо звинувачення у бандитизмі – в мене великі сумніви. І тому є підстави. Якось по телевізору йшла передача, присвячена відомому російському актору Вацлаву Дворжецькому. І я почула, що він в той же час був засуджений за тією самою статтею на десять років за участь у студентських страйках. І звільнений був з додатком – “мінус сто”, що означало заборону жити у столицях союзних республік і великих містах.

Г.Й. Петраш, з огляду на атмосферу в інституті, не міг не бути учасником студентських угруповань. По-друге, тоді могли написати будь-яке звинувачення. Адже відомо, що іноді неграмотних селян судили як іноземних агентів. Є ще одна деталь, що пояснює судовий вирок. Якось Петраш мені сказав, що його сім'я – з Чехії і мала іноземне підданство. І хоч сам Георгій Йосипович народився в Києві, підданство йому залишили австро-угорське. Австро-Угорщина розпалась ще в 1918 році, та Петраш аж до суду залишався іноземним підданим. Тож могло бути, щоб не було зайвого клопоту, йому як іноземному громадянину просто “пришили кримінал”.

Засудили спочатку на п'ять років. Заслали на Соловки. Перед звільненням при заповненні останньої анкети у графі “національність” він написав – “чех”, а у графі “підданство” – “австро-угорське”. І йому додали ще п'ять років. Про це розповіла мені Світлана Миколаївна Лихачова – вчений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, що спілкувалася з дочкою Петраша Мариною і вивчала його життя і творчість.

Мої здогадки щодо сумнівного звинувачення в бандитизмі підтвердив Олександр Павлович Добриця, що має відношення до Служби державної безпеки і знайомий з тодішні-

ми методами масового засудження і реабілітації громадян. Він розповів:

– Суди в той час відбувались з порушенням всіх норм судочинства. Особливо двійками і трійками, що взагалі суперечило законодавству. Вирок суду виносився майже довільно. Неграмотних селян, робітників, студентів і, особливо, інтелігенцію звинувачували у шпигунстві на користь імперіалізму, в намаганні повалити радянську владу, в замаху на життя партійних і державних діячів та інших смертних гріхах. Найбільш розхоженою статтею був бандитизм. Та якби Петраш дійсно був бандитом, то в 1939 році його б ніколи не звільнили з тюрми, а обов'язково розстріляли б. Зрештою, його могли судити просто за те, що він був громадянином іншої держави.

Так чи інакше, ті матеріали залишаються і досі закритими.

Звільнення. Довоєнний час

Георгій Йосипович вийшов з тюрми за два роки до початку війни. Йому на той час виповнилось 38. В анкеті у графі “національність” писав тепер – “росіянин”. Так він позбувся і свого підданства, і своєї національності. В Києві жити йому не дозволили (“мінус сто”), тож оселився в Чернігові. Перша дружина вже померла. Оженився на своїй знайомій по інституту, у якої на той час було двоє дітей.

В Чернігові тоді мешкали декілька художників, що мали спеціальну освіту. Творче життя їх складалось важко. Петраш не просто розповідав про події, а з притаманним йому аналітичним мисленням намагався проаналізувати причини такого становища. Він звертав увагу на те, що оплата праці професійних художників за творчу роботу була законодавчо не врегульована. Вони, практично, не могли продавати власних картин, які прирівнювались до продукції кустарів і обкладались таким високим податком, що художнику майже нічого не залишалось для існування.

Організації, де б могли працювати професійні митці, теж не існувало. Тому фахівці зі спеціальною вищою освітою, щоб якось прожити, влаштувались на постійну роботу не за фахом, а хто де міг: у кращому випадку – викладачами малювання, креслення та інших предметів. А дехто взагалі назавжди залишав свою творчу професію.

Наприкінці 1920-х років чернігівські професійні художники створили АХЧУ. Ця активна група залишила помітний слід у художньому житті міста. Але на заваді знову стала фінансова нерегульованість: замовлень на творчі роботи брати не могли, навіть приміщення для зборів не було. Тому невдовзі відділення припинило своє існування.

Виручила система промкооперації. В 1930-х роках вирішили створити заклад, де б художники могли об'єднатись на матеріальній основі. Але більшість з них просто побоялись залишити свою постійну роботу, згоджувались працювати тільки за сумісництвом. Тож фундаторами об'єднання стали ще й “вивісочники”, тобто майстри з виготовлення вивісок і навіть один кустар-мотузочник. Назвали те об'єднання – артіль “Кисть”. Складалась вона з двох цехів: в одному працювали майстри вивісок, які мали завжди достатньо роботи; в іншому – професійні художники, що були досить безпомічні, бо творчих замовлень було обмаль і заробіток був малим.

Петраш іншого постійного місця роботи не мав. Артіль була єдиним місцем, де міг він застосувати свій фах художника. Був призначений завідуючим цехом. З ним на договірних засадах працювали Андрій Петусь, Іван Лисицин, Михайло Колесник та інші художники.

Петраш згадував:

– Основним завданням артілі було створення агітаційно-масової продукції. Часто виручали замовлення на великі портрети членів політбюро та інших політичних діячів радянської влади.

Робили їх за фотографіями. Назвати цю роботу творчою можна було з великою

натяжкою, хоч вона і вимагала певної професійної кваліфікації, та ще й була пов'язана з ризиком: несхожість з портретованим могла коштувати художнику дорого. Радості від такої роботи Петраш не мав. І у своїх спогадах називав ту артіль саркастично-парадоксально – “артіль “Червона синька”. Але треба було годувати сім'ю, то доводилось терпіти. “Художники ели свой хлеб не из творческой мастерской кисти, а со сдельной производственной работы”, – з гіркотою відзначав Георгій Йосипович.

Розраду Петраш, як і інші художники, знаходив у творчій роботі, за яку ніхто не платив. В цей час бере активну участь у художньому житті міста. Разом з Петусем, Колесником і Лисициним стає учасником Київської виставки периферійних художників. Про цей період творчого життя Чернігова Петраш залишив цікаві спогади, що зберігаються в художньому музеї. Серед них – документ, датований 13 червня 1941 року. В ньому говориться, що Петраш як учасник першої обласної виставки виявив бажання проводити замальовки пейзажів та інших “достопримечательных мест”: “Просим содействовать и указать места, где можна делать зарисовки”. Оце “можна” нині здивувало би художників. А тоді він мав питати, що і в якому місці можна малювати.

А через кілька днів почалась війна, і на Петраша як завідуючого цехом впали зовсім інші турботи. Йому терміново довелося збирати художників для оформлення наочної агітації міста з закликами мобілізувати всі сили на боротьбу з фашистами. Потім Георгій Йосипович згадував:

– Писали плакати, лозунги, панно, транспаранти. На полотні, фанері, картоні, папері. Сиру, ще не висохлу продукцію забирали прямо з-під рук. Роботи було стільки, що працювали і вдень, і вночі. Спали там же в цеху, хто де примостився. І прокинувшись, знову брались за роботу. В такому темпі діяли більше тижня. Коли почались ворожі нальоти, художників відправили по домівках, розрахувавшись з ними за чотири місяці наперед прямо на місці грошима, які практично вже були непотрібні. А потім – для окремих – евакуація, для всіх інших – затишшя перед грозою. Страшна тиша чекання, що вселяла жах.

Окупація

Тихої ночі 23 серпня німці безупинно бомбили місто. Петраш був свідком того, як зграї фашистських літаків методично, з німецькою педантичністю, поринаючи у круте піке, бомбардували послідовно кожную вулицю, як руйнувались і горіли будинки, як зникало з землі прекрасне старовинне місто.

На ранок він побачив місто, якого вже не було, але яке все ще горіло. Побачив зруйновані будинки Михайла Колесника і Івана Лисицина, що згоріли разом з усім їхнім творчим доробком. Тоді разом з будинком згоріли дві легендарні великі скрині, де зберігав свої картини Валентин Зенченко, згорів історичний музей з усією художньою колекцією. Загинули і всі твори Райляна, Зенченка, Колесника, Лисицина, Пеотровського та інших з великої обласної художньої виставки, що експонувалася перед війною в музеї. Їх не встигли повернути авторам.

Серед художників особливо виділявся Антон Райлян. Він мав вищу художню освіту, жив у Новгороді-Сіверському, був чудовим малювальником і полюбляв писати жанрові композиції побутового характеру. Мав солідний творчий доробок і більшу частину його віддав на виставку в Чернігів, де вона і згоріла. Сам він загинув під час бомбардування, коли ніс додому буханець хліба. В 1969 році, коли я відвідала вдову Райляна, вона показала етюди і начерки, що залишились, але на виставку давати відмовилась, боячись розлучатися з творами. Вже після її смерті сестра продала роботи художника Київському державному музею українського мистецтва (Національний художній музей України).

Так, тільки однієї ночі фашисти знищили і те, що створювалось віками, і те, що

встигли зробити Петраш і його колеги.

В армію Георгія Йосиповича не забрали, мабуть, через судимість. Евакуюватись, як і більшість населення, не зміг. Тож залишився на окупованій території з дружиною і трьома дітьми (донька Алла народилася у грудні 1940 року).

Німці, мабуть, з огляду на його біографію, запропонували роботу в окупаційних органах, але він відмовився. Щоб якось прогодувати сім'ю, працював кустарем, тобто художником-одинаком, за що повинен був сплачувати патент. Німці, побачивши його невеликі картини, іноді замовляли українські пейзажі з білими хатками, вимагаючи малювати квіти бузку і соняшника – одночасно. В природі ж вони ніколи не цвіли разом. Петраш посміювався, але писав, бо за це платили харчами, яких в ті важкі часи так потребувала родина.

Повоєнний час. Віра Богуславська

Після війни він почергово працював то в художніх закладах Чернігова, то в історичному музеї. Якийсь час був навіть завідувачим цехом у майстернях обласного товариства художників Укрхудожфонду, створеного після війни. І мабуть, був непоганим керівником, бо художники, що працювали з ним в ті часи, неодмінно відгукувались про нього з повагою. І хоч у майстернях він міг заробляти більше, в 1949 році остаточно перейшов до музею. Мабуть, це йому більше подобалося. Все ж таки то був науковий заклад, що відповідав його інтелекту. Тут працював до самої пенсії.

Друга дружина, Віра Богуславська, з якою він одружився ще до війни, також навчалась в Київському художньому інституті. То була жвава активна жінка, мала неабиякий хист до малювання. У своїй творчості, судячи зі згадок Петраша, тяжіла до імпресіоністів. Після війни працювала керівником гуртка образотворчого мистецтва при Чернігівському палаці піонерів. Була досить ерудованою. І, мабуть, непогано вчила своїх учнів малюванню, бо багато з них із вдячністю згадують її науку. А дехто в подальшому став професійним художником. Одним з її учнів був Леонід Борисович Могучов – досить відомий в Чернігові самодіяльний художник-аквареліст.

В той час, коли я спілкувалась з Вірою Олександрівною, вона була похилого віку і непомірно говірка. Говорила образно, але нервово, швидко і дуже багато. Мала одну особливість – шалену пристрасть до котів. Їх у неї було безліч. Жили коти в невеличкій квартирі разом з господарями та їхніми дітьми. Вона їх палко любила, всім захоплено розповідала про них і навіть надрукувала в якомусь журналі про своїх улюбленців статтю. Це захоплення аж ніяк на поділяв Петраш і одного разу, не витримавши котячого засилля, викинув одного з її пестунчиків. Жінка зчинила велику бучу, і Георгій Йосипович пішов з дому назавжди. Мабуть, справа була не тільки в котях: сім'я розпалась, і Петраш знов опинився один.

Квартирна епопея

Коли я прийшла до музею, Г.Й. Петраш вже був на пенсії, жив у малесенькій комірчині при будинку, де розміщувалась експозиція історії радянського періоду. Щоб одержати житло, довелось довго клопотатись і йому самому, і музею. Нарешті виділили кімнату у двокімнатній комунальній квартирі. Прийшов вселятись, а мешканка сусідньої кімнати самовільно прописала на його площу свого родича і у квартиру не пустила. Петраш опинився в безвихідному становищі: приміщення музею потрібно було звільняти. У виконкомі відповіли: “Дали кімнату – вселяйтесь!”

Розпочалась довга судова тяганина. Зрештою, суд вирішив справу на користь Петраша. Та все одно, зайшов у своє помешкання з міліцією. Миру, зважаючи на всі обставини, не було. Сусідка, стара жінка, весь час “діставала”, чим могла: не пускала на кухню і у ванну, не дозволяла нічого ставити у спільному передпокої, весь час писала скарги

до міського виконкому, намагаючись таки виселити його. Все те Георгій Йосипович зносив мовчки, зачинившись у своїй кімнаті. А коли приходили з перевітками численних скарг і, впевнившись в їхній безпідставності, пропонували написати скаргу на сусідку, він захищав її: “Ну, що ви хочете? Їй вже сімдесят”, – і писати відмовлявся, хоч і самому йшов вже восьмий десяток. Всьому цьому ми були свідками, бо квартира та була недалеко від будинку Лизогуба (де розташовувався художній відділ музею), і літній художник майже кожного дня приходив до музею. Розказував про ті події без злоби, навіть з гумором. Ми дивувались такому смиренному терпінню. Та одного разу Петраш сказав: “Я помстився їй!”. Виходячи із кімнати, він спіткнувся об черевики, що впритул стояли під його дверима. Вони розлетілися в різні боки. Георгій Йосипович старанно поставив їх на місце. Тільки поміняв місцями: лівий – на правий бік, правий – на лівий.

Спілкування з колегами. Митькевич, Зенченко

Таким довготерплячим він був не з усіма. Високоосвічений, інтелігент з діда-прадіда, ерудит у найширшому розумінні, здібний художник – він мав гострий саркастичний розум. Мабуть, той сарказм допомагав йому вижити в нелегкому житті.

Його гострого язика побоювалися, особливо художники. В саркастичних репліках відчувалась витонченість і аристократизм, що надавало їм особливої гостроти. Один з його сучасників, художник Леонід Іванович Митькевич, в бесіді зі мною називав Петраша “злим генієм Чернігова”. То була, звичайно, дружня гіпербола, бо вони спілкувались один з одним. Але видно, що колега таки допік його. Петраш, дивлячись на натюрморти, міг між іншим кинути: “Квіти є, а букета нема”, – не додавши більше нічого. Я не знаю, що ще він говорив, але були вони дуже різні і за уподобаннями, і за підходом до мистецтва, хоч у долях їхніх було багато спільного.

Митькевич, як і Петраш, був високоосвіченою людиною, закінчив три вищі навчальні заклади, в тому числі Київський державний університет. Був заарештований за те, що слухав лекцію Грушевського. Дружина мусила відмовитись від нього як від ворога народу. Звільнився вже після війни дуже хворим. Спогади про ті часи завдавали йому нестерпного болю і часто закінчувались серцевими нападами. Основною професією Леоніда Івановича стала математика, і це, мабуть, наклало свій відбиток як на його характер, так і на уподобання художника. Говорив чітко і повільно, правильно будуючи речення, наче завжди проводив урок, підкреслюючи цим значимість своєї особи. Його картини композиційно були побудовані з математичною точністю, будинки стояли рівно, листки на деревах вимальював чітко, яблука на них можна було порохувати. Таким же раціональним він був і у кольорі своїх картин.

Петраш, навпаки, говорив просто, викладаючи свою думку вільно, без особливих емоцій, не підкреслюючи своєї особи і викликаючи людей на співрозмову. Непомітно ставав центром уваги, бо те, що він говорив, завжди було цікаво слухати всім. Ніколи не був нав’язливим, інтуїтивно відчуваючи міру. В своїх художніх творах він намагався виділити основне, опускаючи другорядні деталі. Кольорова гама у нього була більш різноманітна, відчувалась більша професійна майстерність. Малювати він любив, добре володів і пензлем, і олівцем.

Цікаві стосунки склались у Георгія Йосиповича і з іншим художником... Валентин Минович Зенченко був відлюдкуватим, жив дуже бідно, але не приєднувався ні до яких угруповань. І не любив спілкуватись з іншими художниками. В той час він створював свої невеличкі пейзажі олійними фарбами на невеликому шматку полотна, наклеєного на картон. Дивовижно чисті, оптимістичні, написані, в основному, на пленері літом у смарагдово-зелених тонах, зимою – у біло-сріблястих, вони подобались всім, хто їх бачив. Він був

чудовим колористом, прекрасно будував композицію і взагалі був справжнім професіоналом і талановитим художником. Мав за плечима Петербурзьке вище художньо-промислове училище імені Штігліца. Свої роботи зберігав у двох великих скринях, про які знали всі художники і мріяли побачити цю чудову колекцію.

Петраш буквально захоплювався ним, цінував як митця і знавця техніки живопису. Видно, і Zenchenko ставився до Петраша з симпатією, бо розкрив перед ним легендарні скрині і показав свої твори. Георгій Йосипович був вражений побаченим. Спеціально навожу текст дослівно, щоб показати, що він як справжній мистецтвознавець вмів аналізувати творчість художника, глибоко бачити і образно висловлювати свої думки.

– Перед щасливим глядачем відкривались красоти зеленого Чернігова. Все яскраве і соковите. Чітко передано години дня і освітлення. Етюди сонячні; в дощ – з мокрою зеленню і калюжами; з дивовижними вранішніми туманами; з осіннім жовто-рудим листям дерев; розквітлим яблунями, куточками садів і парків. Не було шаблону в цих картинах. Ніде не було бруду і засмічених місць. Він сам заґрунтував полотно, і треба віддати належне, його роботи при вмілому зберіганні не втрачали свій первозданний колорит.

Ця Петрашева характеристика свідчить про його ставлення до талановитого художника. І все ж, як згадував Анатолій Ничипорович Шкурко, що знав обох митців ще з довоєнної пори, коли заходив Петраш до Zenchenko, той, обачливо перевертав свої твори, що стояли на мольберті, тильним боком, щоб ненароком не наразитись на гострий “комплімент” колеги.

Уроки Петраша

Спочатку з острахом до Петраша ставилась і Валентина Григорівна Медведєва – науковий працівник художнього відділу. Коли він приходив і я розмовляла з ним, вона сиділа тихенько, зачаровано слухаючи. А коли йшов, говорила, широко розкривши очі: “Я боюсь його!” Та невдовзі вони потоваришували, разом виходили покурити, не перестаючи розмовляти про щось своє, цікаве їм обом.

Від гострого язика Георгія Йосиповича діставалось часом і мені. Одного разу я опублікувала статтю про Надію Рушеву. То була талановита московська юна художниця, яка померла від аневризми, не доживши до двадцяти років, залишивши по собі великий спадок графічних творів. Батьки посмертно організували виставку її робіт, яка “ходила” по всьому Радянському Союзу. В той час експонувалась у нас у відділі. Люди відвідували виставку із задоволенням, бо, крім художніх якостей малюнків, була ще й інтрига. Жаліли дівчину, що так рано пішла з життя, співчували її батькам. Про те все я і написала в обласну газету, додавши своїх емоцій. Ще зі школи вважалося, що твори пишу непогано. Мої здібності відзначали і в культосвітньому технікумі, пізніше в інституті. Стаття вийшла без редакторських правок. І я мала всі підстави для задоволення. Та почула від Петраша: “Метко написано. Цікаво, як би ви писали про Рембрандта?” Більше до цієї теми ми ніколи не повертались. Та то був холодний душ. У мене вистачило глузду не ображатись, і все одно, фраза засіла в моїй голові так, що пам’ятаю її й досі. Можна було б прочитати цілу лекцію чи нотацію і не висловити стільки, скільки було вміщено в цій коротенькій репліці. Він нагадав мені у витонченій формі, що я фахівець – і це накладає на мене певну відповідальність, бо мистецтвознавство – то не журналістика. І, якщо журналіст може собі дозволити просто описати подію, як він її відчуває, то фахівець, крім розповіді про художника чи твір, повинен давати професійну оцінку в об’єктивних рамках загального мистецтвознавства. Тобто, віддаючи належне будь-якому з художників, треба пам’ятати, що у світі існують геніальні творці, такі як Рембрандт, творчість яких заслуговує найвищої оцінки, чого, на жаль, поки що не досяг жоден з наших майстрів. У подальшому я завжди намагалась знайти теплі слова для характеристики особи

художника, але уникала перевищених оцінок його творчості.

Петраш і мистецтвознавство

Попри весь його сарказм, багато хто ставився до Петраша з симпатією, бо співрозмовник він був пречудовий. Це стосувалось великою мірою і нас, працівників художнього відділу. Приходив він до нас часто. Ми раділи його приходу. І полишивши всі свої справи, гуртувались біля нього. І то був не марно витрачений час. Маючи майже енциклопедичні знання з мистецтвознавства, багатий життєвий досвід і аналітичний розум, він із задоволенням ділився своїми знаннями, висловлювався образно і по суті. Я його слухала, ставила питання, звиряла своє розуміння мистецтва з його мисленням. Тобто кожна бесіда давала мені особисто досить багато для розуміння не тільки суті мого фаху, а й значною мірою тодішнього суспільного життя, хоч про нього говорилося побіжно, в основному на побутовому рівні, без узагальнень.

Ті бесіди були, мабуть, потрібні і йому самому, бо викликали спомини про далекі студентські часи, коли він набував знань у різних за профілем і уподобаннями викладачів, був учасником спорів і диспутів з мистецтва України і світу. Згадував найбільш яскравих особистостей.

Георгій Йосипович вільно орієнтувався у школах і течіях образотворчого мистецтва різних часів. Якось ми розмовляли з ним про італійське Відродження. Яке ж було моє здивування, коли невдовзі він подарував мені книжку мого викладача з історії архітектури відомого в Радянському Союзі мистецтвознавця І.О. Бартенєва “Зодчие италянского Ренессанса”. То було видання 1936 року. Із жовтими затьоками на сторінках. Воно, видно, винесло разом із своїм хазяїном багато поневірян. Петраш придбав книгу ще до війни, про що свідчить написаний на передньому форзаці лист до майбутньої другої дружини, яка була вже вагітна. Навожу з нього невеликий уривок: “Я теперь могу записаться с тобой в любой день, так как у меня есть паспорт”. Судячи з цих слів, паспорт він повинен був отримати після звільнення з тюрми. Перша його дочка – Алла – народилась незадовго до війни. А значить і книга пережила з ним війну і всі квартирні поневіряння. Так я отримала раритетне видання, що і нині зберігається в моїй бібліотеці.

Особливо дивувало його знання імпресіоністів. Це сьогодні про цю могутню течію в західному мистецтві у нас говорять відкрито і вона має величезну кількість прихильників. А в його молоді роки то була майже заборонена тема. В першій радянській енциклопедії імпресіонізм кваліфікувався як буржуазне мистецтво. А значить радянському громадянину і знати про нього було зась. Та Петраш знав цих художників пречудово. Знав і біографії, і творчість.

У той час, наприкінці 1960-х років, коли ми вели бесіди, імпресіонізм вже не вважався крамольним, але літератури на цю тему майже не видавали. Те, що виходило невеличкими накладами, розходило по столицях тодішніх республік. А на периферії про це знали тільки фахівці та затяті любителі мистецтва. Мої погляди на цю течію ще до кінця не склались і знання Георгія Йосиповича ставали у великій нагоді. Тим паче, що бесіди відбувались у формі дискусій. Крім додаткових знань, я отримувала величезне задоволення і як фахівець, і як людина.

Якось він написав тези з технології живописних матеріалів, де описав поетапне створення живописного твору на основі яєчного емульсійного ґрунту. Матеріал, видно, взятий зі старих джерел, бо з притаманним йому гумором Георгій Йосипович дописав для пояснення:

“Вобщем: палитра твоя – дощечка;
Муштабель – палочка;

Ваннпензель – коритчатко;
Мольберт твой – подставочка;
Етюдник твой – ящичек;
А сам ты портач...”

А наприкінці вже серйозно дописав: “Краски не смешивать более 2–3, не считая белил”. Записи датовані 1977 роком. Це означає, що навіть будучи в такому поважному віці, все ще переймався теорією живопису.

Петраш приходить на допомогу

В експозиції висів погрудний портрет дівчини, написаний пастеллю, роботи Михайла Севастьяновича Прокопюка, одного з кращих на той час художників Чернігова. Портрет був не надто психологічний, але гарний в колориті, справляв приємне враження. Ми із задоволенням біля нього розповідали про автора та його творчість. А треба сказати, що екскурсії тоді були безкоштовні, і кожен відвідувач мав право вимагати їхнього проведення.

Прийшов одного разу відвідувач, попросив провести його по експозиції. Вела Валентина Григорівна. Все було нормально, поки не дійшли до роботи Прокопюка. І тут нашого відвідувача наче підмінили. Не знаю, чим не сподобався йому портрет, але він почав вимагати від Медведевої, щоб вона пояснила чого тут бракує. Валентина Григорівна довго йому пояснювала, як могла. З досвіду ми вже знали, що саме така категорія глядачів найбільше схильна скаржитись у всіх формах, то мусили задовольнити його, щоб уникнути неприємностей.

Підключилась до розмови і я. Говорила про те, що художник має право на своє бачення, що митець у цьому творі сказав все, що хотів у рамках жанру, і що цю свою роботу він вважав завершеною. І що кожен має свої уподобання. І коли йому не до смаку цей твір, він може знайти те, що більше подобається. Все було марно.

Відвідувач буквально “зациквився” саме на цій роботі. Не знаю, чим би все закінчилось, якби не нагодився Петраш. Дізнавшись у чому справа, він побіжно кинув:

– Та тут же немає ніг! – Ми пирснули від сміху, уявивши погрудний портрет з ногами. Наш мучитель раптом почервонів і зник. Більше ми його ніколи не бачили.

Петраш і Прокопюк

Михайло Севастьянович Прокопюк був на той час ще молодим, але вже відомим у Чернігові художником. Наприкінці 1950-х років закінчив Харківський художній інститут. Він добре знав Георгія Йосиповича ще до інституту.

Петраш на початку 1950-х років, вже працюючи в історичному музеї, керував студією образотворчого мистецтва при Обласному будинку народної творчості. В ній обдарована молодь отримувала початкові навички з малювання. Серед студійців був і Прокопюк, виходець із села Суличівка Ріпкинського району.

– Нас зустрів чоловік високого зросту. Пряме м’яке волосся, зачесане вгору. Оголений високий лоб. А через окуляри дивились світло-блакитні очі. Мова його була образною, слова гострі, пересипані гумором. Я був тоді одним із багатьох, хто вперше зустрівся з професійним підходом до малювання. Він вчив нас як komponувати натюрморт, як будувати форму і світлотінь. Після занять ми йшли вулицями міста. Георгій Йосипович розказував про маюнок, про акварель, про живопис олійними фарбами. Не пам’ятаю про що ще говорили, але ці розмови зовсім перебудували мій внутрішній світ і поняття про образотворче мистецтво. Його характеристики художників були влучними і образними. Він був ерудитом у всіх питаннях, з ним було дуже цікаво говорити. А в питаннях давньої архітектури володів надзвичайно широкими знаннями.

Ці спогади – витяги із промови Михайла Прокопюка, виголошеної через 30 років

після згаданих подій, на вечорі, присвяченому 80-річчю Петраша. Була вона зроблена вже зрілим художником, що мав неабиякий творчий доробок і власні сталі погляди на мистецтво. І перебільшення тут немає. Прокопюк був мовчазною закритою людиною з достатньо критичним поглядом на життя. І незаслужених панегіриків від нього чекати було годі. Ті добрі слова, сказані про першого вчителя, можна сміливо вважати справжнім документом. Про творчість самого Георгія Йосиповича, він говорив:

– Мене вражали майстерно написані акварелі. Всі його роботи радували м'яким кольором і якоюсь особливою світлотінню.

Петраш був для Прокопюка авторитетним викладачем, до якого він часто звертався за порадами. Молодому чоловіку вже було далеко за двадцять, коли він вирішив вступати до Харківського художнього училища, що згодом трансформувалось у художній інститут.

– Перед тим, як поступити вчитись, я спитав поради у Петраша, – згадував Михайло Севастьянович. – Він говорив, що писати жанрову картину надзвичайно важко, що життя в мистецтві – то подвиг, що художнику треба вміти бачити життя. І що його матеріальне становище завжди буде залежати від оплати його праці. А це означає, що він не завжди зможе робити те, що подобається. Все було сказане без пафосу і красивих слів.

Пророцтво Петраша щодо Прокопюка збулось з граничною точністю. Михайло Севастьянович був і в житті, і у творчості надзвичайно чесною людиною. Він напрочуд серйозно ставився до своєї роботи. Кожна тематична картина давалась йому не просто. В його майстерні я бачила безліч штудій, начерків, малюнків і ескізів. То була підготовча робота до чергового твору. Ці пошуки вимагали багато часу. Часто від задуму до закінчення картини проходили роки. Він був постійним учасником обласних і республіканських виставок. Був одним із небагатьох, хто часто писав складні жанрові полотна не на замовлення, а за покликанням. За своє життя створив досить великий і серйозний доробок, більша частина якого зберігається в художньому музеї і заслуговує на окреме вивчення.

Так Петраш-вчитель отримав продовження у своєму учневі. А Прокопюк у середині 1960-х років став керівником тієї самої студії. Я тоді працювала методистом з образотворчого мистецтва в Обласному будинку народної творчості і мала безпосереднє відношення до її роботи.

Ставлення до дітей

Моя дочка Оксана фактично виросла в музеї. І Георгій Йосипович, що бував у нас у відділі, дуже часто зустрічався з нею. Їхні стосунки були спокійними, рівними і навіть серйозними. Вони розмовляли на рівних, і Оксана поводила себе з ним зовсім невимушено.

Пригадується один випадок. Маленька Оксанка бавилась фольгою. Прийшов Петраш. Взяв ту фольгу. Склав так-сяк, скрутив туди-сюди. І невдовзі перед нами був цілий зоопарк. Причому тварини вгадувались чітко. Навіть з деяким гротеском, щоб було цікавіше. На наші здивовані погляди відповів, що “іграшкову науку” він пройшов у тюрмі на Соловках, де був цех з виготовлення дитячих іграшок.

Сам він виховав чотирьох дітей: двох своїх дочок і двох пасинків. Мотрона Автономівна Попудренко, колишній заступник директора музею, згадувала про те, що він сумлінно опікувався дітьми, мав з ними чудові стосунки. Молодшу – Марину – він любив найбільше, старшу – Аллу – поважав як особистість. А з пасинками товаришував як з рівнею.

Мені ж з гордістю і ностальгією говорив, що всі його діти повиростали і оселились у Києві. Київ так і залишався “його” містом, де він народився, де пройшли найкращі роки, який він любив, і де йому самому жити було заборонено.

Цикл акварелей “Зруйнований Чернігів”

На жаль, Петраш, що навчався у кращому художньому вузі України, як художник до кінця відбутись так і не зміг, попри всі його багатообіцяючі задатки. Бо завжди був заручником обставин. Та саме малювання виручало його у всі періоди життя. І в тюрмі, де він часто виконував роботу оформлювача і працював художником у цеху дитячих іграшок. І перед війною, коли “ів хліб з відрядних виробничих робіт”. І у війну, коли йому, голодному, за псевдопейзажі платили їжею. Та і в музей він потрапив саме завдяки своєму художньому хисту.

Але, незважаючи на все те, він все-таки в мистецькому житті Чернігова залишив помітний слід. Ще перед війною він розпочав малювати серію пам’яток старовинної архітектури Чернігова. В часи окупації Петраш, крім замовних робіт та ідилічних пейзажів для німців, малював зруйноване місто, цю роботу продовжив і відразу після визволення Чернігова. На жаль, він майже не зазначав дат створення пейзажів. Тому іноді важко зорієнтуватись, коли саме була написана та чи інша акварель. Але більшість з них з досить великою достовірністю можна датувати 1941–1946 роками, бо в 1946 році понад двадцять його творів придбав Київський історичний музей.

“Спаський (Спасо-Преображенський) собор, вид від Десни” – мабуть створений ще до війни, бо зображений неушкодженим, а за ним виглядає баня Борисоглібського собору, що під час війни був зруйнований вщент. До війни, мабуть, був написаний і будинок Якова Лизогуба з гарматами біля східного фасаду. Деякі етюди з видом зруйнованих споруд, мабуть, були написані вже після війни.

Одна із акварелей називалась “Будинок вчителя, розбомблений фугасними бомбами в 1941 році”. Та велика споруда перед самою війною була побудована учнями школи ФЗО, директором якої в той час був мій батько. Для Чернігова то була велика подія, а вчителі, нарешті, отримали свій будинок. Але в перше ж бомбардування його заскочила участь багатьох будинків центру міста. Після війни він був знову відбудований. Спочатку там містилася служба КДБ, а нині – історичний факультет Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

В самих назвах замальовок вже зафіксована трагічна подія: “Кінотеатр ім. Щорса. Зруйнований і згорів 1941 року”, “Фашистська розправа” (1943 р.), “Пожежна вежа і інститут фізичних методів лікування, зруйнований німцями в 1943 році” (1944 р.), “Зруйнований квартал вулиці Радянської”, “Зруйнований квартал вулиці Урицького” (тепер – П’ятницька) і т.д.

Особливо він виділяв пам’ятки старовинної архітектури. Ці чудові споруди увійшли у світову архітектуру як унікальне явище Кисво-Чернігівського зодчества, що залишилось з часів Київської Русі XI–XII та козацького періоду XVII–XVIII ст. Фашисти, що прийшли на нашу землю, безжально знищували не тільки наших людей, а й нашу культуру. І Петраш, замальовуючи кожний зруйнований пам’ятник, ставав обвинувачем “обраної для панування арійської раси”.

Я пам’ятаю ті руїни. Особливо мені згадується П’ятницька церква. Стародавня церква на торгу. Церква Параскеви П’ятниці. Моя викладачка з Ленінградської академії Кіра Вікторівна Корнілович, автор монографії про стародавнє мистецтво “Окно в минувшее”, характеризуючи нашу церкву, захоплено виголосила:

– Это ваша церковь, девушки! – адже Параскева П’ятниця була хранителькою домашнього вогнища та оберегом дівчат. І ця перлина наших пращурів, що вважалась найкращою пам’яткою архітектури Подніпров’я кінця XII ст., була зруйнована вщент.

У першому варіанті Георгій Йосипович встиг замалювати церкву ще до руйнування, з пізніми добудовами. Другий варіант був зроблений після зруйнування. На ньому видно

залишки пізніших нашарувань.

Після війни її буквально зібрав і реконструював видатний реставратор професор П.Д. Барановський, вибравши з тих руїн всю плінфу, яку вдалось зібрати, і скрупульозно вмонтувавши її в реконструйовану споруду. Розповідають, що в цей час він жив на дзвіниці монастиря, щоб не виходити з-під впливу давніх епох.

Всі художники, що пережили окупацію, та й ті, що побачили зруйнований Чернігів по війні, звертались до тієї теми. Але у Петраша вона вилилась в цілий творчий доробок, найбільшу частину якого потім забрали до Київського історичного музею, але за нашим клопотанням в 1981 році передали до Чернігівського історичного. Тепер майже вся колекція його художніх творів зберігається в Чернігівському художньому музеї.

Ці картини не являють собою видатних творів мистецтва. Але серія замальовок свідка і фахівця, виконаних професійно, безумовно, становить велику, насамперед, історичну цінність, та й, певною мірою, і художню також. Це невеликі за розміром картини, написані аквареллю на папері. Матеріал для них був обраний художником не стільки від любові до нього, скільки тому, що іншого під руками не було.

Післявоєнні роки були важкими і напівголодними. Тому майже всі художники писали невеличкі картини, а частіше етюдів, чим і на чому доведеться. Навіть папір був великим дефіцитом. Пам'ятаю, як ми, тоді ще учні початкових класів, писали не в зошитах, як належить школярам, а в книжках, просто по надрукованому тексту. А Олександра Денисівна Повод, що працювала вже в той час у музеї, згадувала, що для оформлення експозиції їм надавали папір, цупкий і сірий. Працювати з ним було дуже важко. Та й виглядало таке оформлення грубо і не гарно.

Робота над історичною експозицією

У зв'язку з організацією відділу історії радянського періоду треба було будувати новий величезний розділ експозиції. Надія Василівна Чернявська, колишній заступник директора музею, згадувала, що грошей на її оформлення було виділено обмаль. Будувати її довелось, в основному, самим працівникам. Петраш писав не тільки етикетки, а й ілюстрації до експозиційних розділів – “Село Бутівка. Місце штабу Таращанського полку”, “Розправа фашистів в селі Холмах” і т. інш., що було його основною роботою. “Він вчив, як будувати експозицію, оформляти експонати і навіть забивати гвіздки”.

Велику частину експозиції займала тема “Велика Вітчизняна війна”. І для ілюстрації цього періоду широко використовувались художні твори, написані Петрашем у війну і повоєнний період. Дві його картини “Чернігів соціалістичний” і “Чернігів у вогні” і нині знаходяться в експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. На першій – Червона площа (тоді – площа ім. Куйбишева) перед війною, зображена з верхнього ракурсу, що дає можливість широкого огляду центру міста. Світлі і чисті тони фарб, якими написана картина, говорять про непогане відчуття автором кольору. Другий твір – палаюче місто на тлі темної ночі. Контраст чорного неба і червоного велетенського вогнища, незважаючи на невеликий розмір полотна, привертає увагу глядачів.

Петраш згадував про експедиції, що проводились працівниками музею, для вивчення історії краю та збору експонатів. Він привозив з цих поїздок численні фотографії і замальовки з життя міст і сіл, що поступово відроджувались. Залишились дві невеликі серії малюнків партизанських сіл Єліне і Холми, датованих 1946 роком.

Про роботу над історичною експозицією я згадала побіжно, оскільки ті факти поповнюють уявлення про художника. Думаю, що цей розділ більш широко змогли б написати історики (працівники історичного музею), бо ті роки, що він провів серед них, мабуть, були не менш цікавими.

Історія з іконами

В 1970-х роках Георгій Йосипович вже був пенсіонером, але, пропрацювавши довгий час у музеї і досконало знаючи його роботу, навіть на пенсії продовжував бути членом колективу. Крім нашого, художнього відділу, регулярно відвідував істориків. З ними в нього були більш тривалі стосунки, бо працював там близько двох десятиліть. То й переймався справами музею, мов штатний працівник.

Хтось з істориків, перебуваючи у відрядженні, натрапив на велику купу ікон у церкві села Чорнотичі Сосницького району. Ікони були звезені з навколишніх сіл, звалені, як прийдеться і, фактично, безгосподарні. До того правління колгоспу використовувало приміщення як зерносховище. Було зрозуміло, що ікони треба терміново рятувати. Ми всі переймалися їхньою долею. Переймався, мабуть, і Петраш. В музеї був автобус, але постійно знаходились якісь термінові справи, і перевезення ікон все відкладалось.

Невдовзі я стала свідком досить цікавих подій. Прийшов до нас, у будинок Лизогуба, директор музею Олександр Васильович Філін. Прийшов у справах. І до відділу фондів, і до нас. Ми з ним вирішували якісь нагальні питання. Коли це підходить Георгій Йосипович і говорить:

– Заповідник (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”) післязавтра збирається їхати в Чорнотичі за іконами.

Самолюбство директора було зачеплене. І він, скасувавши всі термінові поїздки, назавтра послав автобус у Чорнотичі. Поїхав В.І. Мурашко.

На другий день ми побачили жалюгідне видовище. Ікон було кілька десятків. Вся їхня поверхня була вкрита суцільним шаром пташиного посліду. Василь Іванович розповідав, що вікна в церкві були розбиті і птахи були там довгі роки повними хазяями. Заносити до фондосховища експонати в такому вигляді було неможливо. Залишати нашарування пташиних екскрементів на фарбовому шарі також було не можна, бо зруйнувалось би і те, що ще збереглося. То хай простять нас фахівці, ми взяли воду та віхті і почали всі дружно змивати бруд. За тим заняттям і застав нас директор, що прийшов подивитись на нове придбання. Він повільно ходив серед брудних дощок, димлячи своєю люлькою і розпачливо хитаючи головою. Прийшов і Петраш. Уважно оглянув ікони, трохи постояв мовчки, а тоді підняв очі на директора і мовив:

– А заповідник нікуди не збирався. То я вигадав, щоб ви скоріше привезли їх.

Олександр Васильович щось невдоволено пробурмотів для проформи. Його-таки зачепила форма Петрашевої пропозиції привезти ікони, але він і сам був радий, що вони нарешті опинились у музеї.

Сонячний годинник

Петрашевий аналітичний розум навіть у поважному віці вимагав постійної роботи. Переймався всім, що бачив і читав, намагався узагальнити, пропустити через свою особистість. Мабуть тому, саме він розгледів сонячний годинник на стінах Спасо-Преображенського собору.

Під час реставрації на дзвіниці давньої споруди вчені залишили ділянки не оштукатуреної стіни з елементами тогочасного поясного орнаменту, викладеного з плінфи і дикого каменю, щоб глядачі могли побачити первісну кладку часів Київської Русі. Орнамент був частково меандровим, що вказувало на вплив Візантії. Та в його композицію були вдало вставлені слов'янські дохристиянські символи. Псевдоніші віконець, що розділяли орнамент на дві частини, підкреслювали архітектуру круглої споруди. Рельєфний орнамент на рівній стіні створював цікавий світлотіньовий ефект.

Саме на це і звернув увагу Петраш. Щоразу роздивляючись собор, він помітив, що

сонячний промінь постійно в один і той самий час буває на даному елементі орнаменту кладки. Щоб упевнитись у тому, він довго в сонячну погоду в різні пори року і в різні години дня спостерігав за цим незвичайним явищем, шукав аналогії у науковій літературі. Звертався з листами до вчених. І таки впевнився, що той орнамент був сонячним годинником наших далеких пращурів. Про свої спостереження він щоразу розповідав нам, демонструючи безліч підручних матеріалів: замальовок і фотографій, які сам і робив.

Одного разу попросив, щоб я написала про це для нього статтю. Я відмовилась, бо то все ж була його дослідницька робота, а я не надто розумілась у нюансах цієї теми. Та й писати для такого метра я просто побоялась. Стаття все-таки була надрукована в журналі “Наука і суспільство” за 1975 рік з резюме завідувачої сектором київського Софійського музею Ірини Головань. Георгій Йосипович подарував мені фотографічну копію статті, приховавши своє задоволення надрукованим за жартівливим написом: “Світлані Василівні від Гришки Петрашова”. На жаль, та копія кудись поділась.

Про існування сонячного годинника на стінах древніх соборів вчені не мають одностайної думки. Але Георгій Йосипович поставив проблему, яка зацікавила і вчених, і краєзнавців, і журналістів. У пресі з’явилися статті, присвячені його відкриттю.

Робота над панно з реконструкції старовинного Чернігова

Велика дослідницька робота була проведена Г.Й. Петрашем наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років, коли він працював над картинами реконструкції Чернігова періоду Київської Русі і часів козацтва XVII–XVIII століть. М.А. Попудренко, фахівець з археології, що брала особисту участь у розкопках міста, згадувала, що він багато консультувався і з нею, і з працівниками історико-архітектурного заповідника. Та основну пошукову роботу проводив сам: знаходив, передивлявся і вивчав наукову літературу, що стосувалась цих двох найцікавіших епох нашого міста. І ті надбані знання втілились у два великі панно, де художник намагався зі скрупульозною точністю передати ландшафт і старовинні споруди міста, що були побудовані за часів князівства та козацької доби. І знову, як і в “Чернігові соціалістичному”, світлі і чисті фарби в зелено-брунатно-жовтих тонах, пожвавлені блакиттю звивистих річок, роблять твори привабливими для глядача, зайвий раз засвідчуючи гарний смак виконавця. Ці панно він створив для експозиції Чернігівського історичного музею. Пізніше, на прохання працівників історико-архітектурного заповідника, зробив авторські повторення. Це були його останні роботи.

Невдовзі Петраша знайшли в його кімнаті на долівці, де він пролежав невідомо скільки часу, не маючи змоги підвестись. Після того нападу дочка Марина забрала його до Києва. Але він не ужився з зятем, перейшов жити до сестри, яка вже була стара і немічна. Тоді він сам “попросився в будинок престарілих”.

Виставка і конференція до 80-річного ювілею художника

Наближалось вісімдесятиріччя Петраша – художника, мистецтвознавця, краєзнавця, що тридцять років був безмежно відданий музею і коли працював у ньому, і коли вже перебував на пенсії. Петраш жив уже в Києві. На честь цієї дати ми в художньому відділі вирішили організувати виставку і запросити людей, що його добре знали, щоб ті поділились своїми спогадами. Організацією займався Віктор Величко. Запросили і Георгія Йосиповича, але приїхати він не зміг. Натомість написав Величкові два листи, в яких розповів про себе. Згадав побіжно дитинство, юність. Згадав, що в Києві було знищено багато його етюдів. Згадав концтабори і життя в Чернігові перед війною. Описав бомбардування Чернігова. Згадав про той багатий фотоматеріал, що був зроблений ним та іншими фотографами в повоєнні роки і часи відбудови та радив опублікувати його, бо то – ілюстрована історія Чернігова і області. І то все у двох невеликих листах.

Факти з його біографії, розказаної ним самим, я частково використала в цих своїх розповідях. Ті листи нагадали мені і допомогли відтворити у пам'яті і дещо з того, про що говорили ми під час спілкування.

19 вересня 1981 року відкрилась виставка, присвячена ювілярові, що розпочалася спогадами. Основним доповідачем про життя і творчість Петраша був Величко. Розповідали про нього і вже згаданий Михайло Покопюк, художник Анатолій Ничипорович Шкурко та добра знайома Петраша, завідувача відділом історії капіталізму історичного музею Олександра Денисівна Повод. Стаття про художника, підготовлена Величком, на жаль, так і не побачила світ, але машинописний її текст зберігається в Чернігівському художньому музеї.

Листи з будинку престарілих

Вже з будинку престарілих Георгій Йосипович написав мені декілька листів. В одному з них (від 20 лютого) він знову переймається питаннями мистецтвознавства. Цього разу його цікавить формалізм як течія в літературі й образотворчому мистецтві. Своє негативне ставлення до нього він висловлює словами про єдність форми і змісту:

– Что значит форма – если нет идеи;
Но нет идеи – если формы нет.

І тим не менше пропонує придбати книгу “Памятники формализма”, котра нещодавно побачила світ. Бо то є історія мистецтва. Тому він вважає, що чернігівським мистецтвознавцям книга потрібна.

Його все ще турбує дослідження сонячного годинника. Тепер його цікавить взаємовідношення математичних розрахунків і сонячного освітлення в архітектурі:

– Что касается моей работы 1975–1981 годов... Гюго называл архитектуру самым главным искусством, по-видимому, потому, что архитектура основана на математических гармонических пропорциях и солнечной освещенности, то есть на математике и астрономии.

Відірваний від музею, Петраш продовжує жити його життям. Він знову повертається до багатой колекції фотографій “старого уходящего Чернигова”, що зберігається в Чернігівському історичному музеї. І знов радить видати їх окремим альбомом.

Петраш, що прожив важке життя, ніколи не скаржився на свою долю. Але в одному з останніх листів та ностальгія за втраченим таки прорвалася щемлячим болем:

Седые вербы у шлетня
Нежнее головы наклонят.
И не обмытого меня
Под лай собачий похоронят.

Не знаю, чий то були вірші. Схоже на Єсеніна. Їх міг написати і сам Георгій Йосипович. У всякому разі з них видно, як не просто було людині з багатим внутрішнім світом доживати останні роки свого життя. Та ще й у будинку престарілих серед людей далеких від його захоплень і уподобань.

В одному з листів він просив мене дати його адресу Олександрі Денисівні Повод, з якою у нього, за спогадами істориків, були особливо дружні стосунки. Листи Петраша, написані до неї, Олександра Денисівна передала до музею.

Останній лист читати надзвичайно боляче. Наводжу уривки з нього:

“... Пожил у дочки, потом у сестры и наконец запросился в дом престарелых. Мне ничего не надо. Все дают.

... Хотелось бы пораньше замереть (мабуть – “умереть”), чтобы не дожить до

розложення личности.

... Надо только попрощаться с теми, кто меня помнит в музее...

... Желаю, чтоб тебя и твоих детей минула моя дурацкая участь.

... Читать твои письма не могу. Ничего не вижу. И того, что тебе написал.

... Прощайте все музейщики”.

Лист, на жаль, без дати.

Вшанування пам'яті

В 2001 році Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського відзначав 100-річчя від дня народження Георгія Йосиповича Петраша. До цієї дати була організована виставка його творів, під час відкриття якої своїми спогадами поділилися ті, хто його знав, спілкувався з ним і пам'ятав. На виставках у військово-історичному музеї, присвячених Великій Вітчизняній війні, серед творів інших художників завжди виставляються і його акварелі. В експозиції Чернігівського історичного музею і сьогодні представлені дві картини, а в історико-архітектурному заповіднику – два панно стародавнього Чернігова, написані Г.Й. Петрашем.

Його панно з панорамою давнього Чернігова періоду Київської Русі письменник і краєзнавець Олександр Павлович Добриця подав у своїй ілюстрованій книжці “Князі чернігівські”, що вийшла з друку 2007 р. (до речі, не зазначивши автора і те, що оригінал зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського). І це панно аж ніяк не загубилося серед творів таких прекрасних художників як Реріх і Васнецов, якими автор ілюстрував своє видання.

Фонди цікавих матеріалів про життя і творчість Петраша зберігаються в заповіднику “Чернігів стародавній”, в історичному і художньому музеях. Я дякую науковим працівникам всіх цих закладів за те, що вони допомогли відновити в пам'яті події 20–30-літньої давнини. Особливо вдячна Світлані Михайлівні Курач, головному зберігачу фондів Чернігівського художнього музею, за упорядкування тих Петрашевих матеріалів, що були зібрані ще колишніми працівниками, за можливість знову передивитись всі художні твори і документи, що зберігаються у фондах. Дякую від Петраша і від себе.

Постфактум

Помер Георгій Йосипович Петраш 1985 року. Так закінчилося життя ще однієї жертви режиму, представника втраченого покоління інтелігенції 20–30-х років минулого століття. Він весь час шукав своє місце в житті і встиг якось прислужитись людям. Він не був розстріляний і не помер у таборах. Але тюрма і війна забрали його найкращі роки.

Я не ставила перед собою завдання створити суто наукову статтю. Мені хотілось розповісти про Г.Й. Петраша як про людину. Показати, як і чим він жив. Чим опікувався. Розкрити коло його уподобань, його характер, його манеру спілкування з іншими людьми. Ми всі живі люди зі своїми достоїнствами і вадами. І Георгій Йосипович не виняток. Але він був напрочуд цікавою особистістю з трагічною долею, людиною, що не втратила своєї гідності за часи тяжких поневірянь, які випали йому в цьому світі.

Безпідставно репресований: голова Чернігівського Тсоавіахіму Іван Васильович Панкратов

У середині 30-х рр. минулого сторіччя Чернігів – невелике мальовниче місто з населенням близько 55 тисяч осіб (на 1 квітня 1934 р. – 54,3 тис.)¹ – вабив і привертав увагу. Він був не тільки містом-музеєм з чудовими пам'ятками історії та архітектури, а й адміністративним центром, де зосереджувалися органи управління великою за площею області. Одна з центральних вулиць міста носила ім'я Т. Шевченка (тепер – проспект Миру). Саме на цій вулиці, в будинку № 35 з гастрономом на розі, на третьому поверсі оселилася невелика родина щойно призначеного головою Чернігівської обласної ради Тсоавіахіму І.В. Панкратова.

Народився Іван Васильович на Смоленщині у 1906 р. Звідти разом із батьками переїхав у Донбас: родина осіла у селищі Шахти 3-14 (тепер – Краснодонського району Луганської області). Там почалася трудова діяльність Панкратова: з 12 років працював у шахті – возив санчата з вугіллям під землею. Пізніше став комсомольським активістом, ватажком. Після служби у Червоній Армії повернувся на шахту. Одружився з Анастасією Василівною Терещенко. Невдовзі у молодят народилася донька Ніна. З шахти переїхали до м. Сорокіно (з 1938 р. – Краснодон), де Іван Панкратов працював інструктором фізкультури райкому комсомолу. З 1931 р. він – голова Луганської міської ради Тсоавіахіму².

І ось – нове призначення до Чернігова, нова відповідальна посада.

Чернігівський окружний комітет Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву розпочав свою роботу 26 березня 1927 р. після об'єднання Товариств авіахіму та сприяння обороні, що виникли ще у 1923 р. З утворенням Чернігівської області у жовтні 1932 р. була організована обласна Рада Тсоавіахіму. Саме на це Товариство покладалося завдання загальної військової підготовки широких верств населення. Його осередки працювали на підприємствах, в установах, навчальних закладах, у містах і сільській місцевості. На початку 1930-х рр. у Чернігові виникли більше ста нових осередків, були споруджені 20 стрілецьких тирів³. Великого розмаху набула підготовка пілотів, парашутистів, планеристів, зв'язківців, шоферів. Рівень підготовки призовників до військової служби значною мірою визначався виконанням нормативів, необхідних для одержання оборонних значків – “ТПО СРСР”, “Ворошилівський стрілець”, “Ворошилівський вершник”, “Моряк” та інших.

Посвідчення “Ворошилівського стрільця”.

*Працівники Чернівецької обласної Ради
Осоавіахіму. Другий праворуч сидить
Панкратов І.В.*

Панкратов відразу занурився у справу. Гарні стосунки склалися з товаришами по роботі і, в першу чергу, із заступником – тезкою Іваном Гуциком. Разом наполегливо працювали над тим, щоб оборонні організації не на словах, а на ділі займалися роботою, часто разом виїздили в райони області, на підприємства, у колгоспи для організації оборонних заходів, навчання громадян військовій справі. Обидва – молоді, здорові, повні сил, енергії, бажання працювати, скромні у побуті. Сам Іван Васильович, за спогадами дочки Ніни Іванівни, носив тільки військовий одяг, з цивільного мав єдиний літній костюм,

дружина і донька – по кілька суконь і по кофтині. Але жили весело та щасливо.

Заарештували І.В. Панкратова співробітники обласного управління НКВС по дорозі додому під час обідньої перерви 1 вересня 1937 р. На третій день у Чернівецькій в'язниці висунули звинувачення за статтями 54-1-а, 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УРСР від 2 серпня 1937 р. (участь у військово-фашистській змові у РСЧА). 20 вересня обшукали квартиру, випустили браунінг з набоями, малокаліберну гвинтівку, набіє до мисливської рушниці. Саму рушницю, шкіряне пальто та валинки чоловіка Анастасія Васильівна сховала у сусідів, а у роки воєнного лихоліття обмінювала на хліб. Трохи пізніше конфіскували майно – меблі, навіть столовий посуд, постільну і нижню білизну. Звинувачення висунули стандартні і, як це часто бувало, безплідні й абсурдні: "Панкратов, будучи зв'язаний з ворогом народу Ейдеманом і бившим головою ВС Осоавіахіма УССР Поповим, бившим головою ЦС Осоавіахіма Окороковим по заданню останніх проводив контрреволюційну троцькистську і вредительську діяльність в системі Осоавіахіма. Контрреволюційна діяльність виражалась в тому, що складали вредительські плани бойової підготовки, при складанні звітів о роботі перед вищестоящими організаціями писали цифри не відповідуючі дійсності."

18 августа 1936 г. Панкратов во время массового гуляния в "Черниговском парке культуры и отдыха" при сжигании фейерверка умышленно сжёг портрет Сталина. За этот контрреволюционный поступок Панкратов Черниговским горкомом ВКП(б) был исключён из рядов ВКП(б) и впоследствии Черниговским обкомом КП(б)У восстановлен⁷⁴.

Є свідчення про те, що І. Панкратова та його помічника і заступника І.Т. Гуцика, заарештованого 27 вересня 1937 р., як і багатьох таких, як вони, жорстоко допитували, намагаючись схилити до визнання неіснуючих провин⁷⁵. Цим можна пояснити "зізнання" Івана Васильовича, вміщені у звинувачувальному висновку: "В контрреволюційну троцькистську організацію, що існувала в системі Осоавіахіма України, я був завербований в лютому 1935 г. Поповим. Занимався вербовкою учасників контрреволюційної організації, в місті Чернігові створив терористическу групу і готував терористический акт проти Ворошилова, а також займався вредительством во всіх областях оборонної роботи"⁷⁶. 22 грудня 1937 р. відбулося закрите судове засідання виїзної сесії військової колегії Верховного Суду Союзу РСР у Києві по справі І.В. Панкратова. На запитання судді чи визнає він себе винним, підсудний відповів, що винним себе не визнає і від свідчень, даних на попередньому слідстві, відмовляється давав неправдиві показання тому, що

хвилювався (про причини хвилювання здогадуємося – били гумовими шлангами, закладали пальці у двері, не давали спати): “Подсудимый – это неправда. Все эти лица его оговаривают. Почему они дают такие показания – объяснить не может. Никакой антисоветской работы он не проводил и вредительством не занимался”⁷.

В останньому слові підсудний просив дарувати йому життя.

Розстріляли Івана Васильовича Панкратова наступного дня – 23 грудня 1937 р. у Києві⁸.

За місяць після арешту чоловіка Анастасія Василівна народила доньку Аллу. Не маючи жодних відомостей про Івана, вона разом з дітьми повернулася на рідну шахту 3-14, де працювала все подальше життя. Була нагороджена медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”. Померла у 1979 р. Дочка Алла, не проживши двох років, померла, старша Ніна у семирічному віці втратила слух, інвалід дитинства II групи.

З листа Ніни Іванівни на адресу музею: “Долгие годы его (батька – С.С.) судьба нам была неизвестна. В 1956 г. 25 августа он был реабилитирован посмертно коллегией Верховного Суда СССР. 24 марта 1989 г. он был восстановлен в ВКП(б)”⁹.

Тоді, у 1956 р., доньці разом з довідкою про реабілітацію видали свідоцтво про смерть батька, в якому не названа причина смерті, але зазначена дата – 12 червня 1939 р. Якщо замислитися, можна припустити, що день та місяць вказані не випадково. Саме 12 червня двома роками раніше були розстріляні видатні воєначальники, звинувачені у так званій військово-фашистській змові в РСЧА (зрада Батьківщині, шпигунство, терор, т. ін.), – Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк, Ейдемман (голова Центральної ради Тсоавіахіму СРСР), Фельдман, Примаков, Путна. Тсоавіахімівські організації готували поповнення для Робітничо-селянської Червоної Армії. Не дивно, що хвиля репресій охопила всі підрозділи цієї структури з гори до низу, і якийсь невідомий, але досвідчений писарчук вписав цю пам’ятну дату у свідоцтво про смерть людини, яка була звинувачена за аналогічною з вищими військовими чинами статтею.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються біографія І.В. Панкратова, кілька його фотографій та листи, написані Н.І. Панкратовою.

¹ Звіт Чернігівського обласного Виконавчого комітету за 1933–1934 роки: Делегатові 2 обласного з’їзду Рад. – Чернігів, 1935. – С. 91.

² Біографія І.В. Панкратова //Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ад-2198.

³ Ходзевич Є. Школа патріотів //Деснянська правда (Чернігів). – 1977. – 23 січня.

⁴ Архів Управління СБУ по Чернігівській області. – Ф.п.-3115. – Арк. 7.

⁵ Юрійчук Я. Батькове ім’я //Комсомольський гарт. – 1989. – 24 червня.

⁶ Архів Управління СБУ по Чернігівській області. – Ф.п.-3115.

⁷ Там само. – Арк. 400, 401.

⁸ Там само. – Арк. 403.

⁹ ЧІМ. – Інв. № Ад-2199.

Стародубські вотуми

Старовинне місто Стародуб вперше згадане в літописі під 1096 р. Спочатку на володіння Стародубом претендували чернігівські й сіверські князі, в XII і на початку XIII ст. існувало невеличке самостійне Стародубське князівство. Монголо-татарська навала наче затерла пам'ять про місто, яке від другої половини XIV ст. вже опинилося від владою нових господарів: спочатку в межах Великого князівства Литовського, а потім – Речі Посполитої. В середині XV ст. виникає велике Стародубське князівство, котрим володіють залежні від Литви нащадки московського великого князя Дмитра Донського, що опинилися тут як втікачі. На початку XVI ст. місто з волі свого князя приєдналося до Московської держави, за що в 1535 р. було фактично знищене польсько-литовськими військами. До повторної руйнації Стародуба, в 1610 р., були причетні запорозькі козаки. Від 1654 р. відновлене місто стає осередком великого Стародубського полку Малоросії, досягає свого розквіту, одержує магдебурзьке право. Подальші політичні зміни виявилися не на користь Стародубу, котрий став звичайним повітовим містом Чернігівської губернії¹. Ця коротка історична довідка свідчить, в яких непростих умовах формувалося культурне “обличчя” міста, яке нині перебуває у складі Брянської області Російської Федерації.

Стародубський полковник Михайло Миклашевський наприкінці XVII ст. значною мірою спричинився до зведення мурованих храмів, котрі стали окрасою міста. На сьогодні вцілів єдиний собор Різдва Христового, відбудований після пожежі 1677 р.: він цікавий прагненням відтворити у цеглі архітектурні форми типової для України тридільної дерев'яної церкви. Було ще кілька подібних споруд². На превеликий жаль, вони вже давно не існують: на берегах річки Бабинця переважає досить невиразна забудова.

Позитивним явищем слід вважати посилення інтересу дослідників до стародубських старожитностей, що вже встигло відбитися в літературі³. Вивчення культурної спадщини регіону стоїть перед розв'язанням складних питань.

Наше перебування у Стародубі влітку 1990 р. показало: на вулицях давно не чути української мови, місце якої цілком заступила російська з певними домішками білоруської, в місцевому музеї згадували про вже покійних на той час краєзнавців, котрі “вміли говорити по-українськи”, начиння двох діючих церков цілком “синодальне”: не виявилось жодної давньої ікони. Куди ж подівалося оте славнозвісне стародубське бароко? Виходить, що теж зникло безслідно, начебто і ніколи про нього не писав О. Гуцало⁴.

Певні сліди розквіту, звичайно, полишилися в мистецькій традиції. В околицях Стародуба були відомі чудотворні ікони Богородиці, з іконографією наскрізь просякнутою західними впливами, напевне запозиченою з гравюр. Цей вплив можна відчутти вже в іконі з села Каргушина, з півфігурою скорботної Богородиці. Значно яскравіше він виявлений у зображенні Баликинської ікони, уславленої чудами в 1711 р. Первісно означена ікона була власністю значкового товариша Стародубського полку Дульського, а після того, як на обличчі Богородиці помічені були сльози, її перенесли до церкви св. Миколая в селі Баликино. Там ікона перебуває і досі. Богородиця сидить з розпущеним волоссям і молитовно складеними долонями рук, на її колінах лежить оголений маленький Христос. Відомо, що перед Баликинською іконою, навіть пізнішими її списками, особливо молилися за зцілення хворих дітей⁵. З непокритою головою зображена Богородиця і на іконі в селі Чубковичах, теж з малим Христом на колінах, але тримаючим державу і скіпетр. Композиція ікони з

села Мишковки неначе віддзеркалює схему попереднього твору, але з більш видовженими пропорціями фігур⁶.

Західні впливи в церковному мистецтві Стародубщини не були випадковими: як вже згадувалося, цей регіон до середини XVII ст. входив до складу Речі Посполитої⁷. Саме тоді у Стародубі зведений костюп у готичному стилі, а залишки костюпу 1640 р., пізніше перебудованого на церкву, й сьогодні можна бачити у Трубчевську⁸. Західні взірці на спустошеній війнами території біля самого московського кордону швидко набули популярності. З часом до них просто звикли.

У XVIII ст. Стародуб був не тільки іконописним, але також і золотарським осередком за писемними джерелами відомі імена 11 ювелірів, які працювали тут між 1726–1760 рр⁹. На жаль, не знаємо їхніх підписаних чи якось інакше задокументованих творів. Не виключено, що творчість цих золотарів стояла близько до народного мистецтва. Про це, зокрема, свідчить збережений овальний срібний карбований образок розміром 8,3 × 5,8 см з майже покопінним зображенням Христа, явно виконаним на зразок малярського твору останньої чверті XVIII ст. Рельєф важко назвати вишуканим, але він зроблений таки з певним розумінням пластики і з вдалим використанням мотиву рослинних вопрот (рис. 1).

Рис. 1.

Ці ж майстри мали виготовляти також вотиви, що користувалися популярністю на історичній Сіверщині. Деякі з них були репрезентовані на виставці, влаштованій 1908 р. з нагоди XIV Археологічного з'їзду в Чернігові¹⁰. Особливу увагу привертає срібна підвіска із зображенням Балакинської ікони Богородиці й розміщеним на зворотному боці витвору написом “Сию лянъпу. надавъ рабъ Божій Іванъ Феодоровичъ цехмисътеръ шевськи зо всею братією до храму святля Афанасія стоячая въ Погари въ року 1727 мѣсяца іюня 5”¹¹. Архівзація манери часом примушувала дослідників датувати речі більш раннім часом, ніж насправді їх виготовлено.

Рис. 2.

Три срібні прямокутні підвіски з околиці Стародуба нині зберігаються в колекції Брянського державного об'єднаного краєзнавчого музею. Всі вони виготовлені безперечно в одному осередку і перші дві з них навіть, можливо, одним ремісником. На першій платівці розміром 8,1 × 5,7 см зображений у профіль на повний зріст підіток, одягнений у довгу сорочку з пухлими босими ногами й молитовно складеними на рівні грудей руками – неначе стоїть звернений до ікони (рис. 2). Особливо виразно трактоване обличчя дитини. Бордюр платівки ніби відтворює низання перлами. На тлі не дуже вправно вирізьблений напис: “О. Михаила младенца”. Фігура типологічно видається подібною до тих, що входять до складу сімейних портретів на українських вотивних іконах, починаючи від XVII ст.¹² Ці портрети – здебільшого міщанські. З огляду на стилістичні прикмети карбований рельєф не можливо датувати раніше, ніж кінцем XVIII ст.

Друга срібна підвіска – розміром 9,35 × 5,9 см, оформлена подібно до попередньої

(навіть з такими самими “облямвними” кутами). На ній бачимо стрункого юнака, одягненого у довгу підперезану сорочку з орнаментованим подолом і заправлені в чобітки штани (рис. 3). Допони рук молитовно складені на грудях, погляд широко відкритих очей неначе звернутий на глядача. Умовно позначені трава і куці справляють враження, що дитина знаходиться на леваді. Така, як і на попередній платівці, рамка, а над головою зображеного карбований у два рядки напис: “О здравіє Иоанна”.

Останній з числа описуваних – вотум розміром 8,6 × 6,6 см – має типологічно відмінну облямівку, а також чотири карбовані квітки у кутах. Зображений тут хлопчик теж одягнений у довгу сорочку, з так само складеними рученятами босоніж стоїть у приміщенні, про що свідчить візерунок підлоги (рис. 4). Обабіч фігури супроводжуючий напис: “Оз. м Павла”, себто “О здравии младенца Павла”. Характер квіток цілком виключає можливість виконання до початку XIX ст. Належить також звернути увагу на те,

Рис. 4

що постать трактована дуже подібною до постаті “Михайла”. Отже, постає питання: чи не йдеться про творчий доробок одного майстра, який виготовив всі три вотуми близько 1800 р.? Конче виключити цього неможливо, тим більше, що означені вироби неначе утворюють єдину серію, локалізовану Стародубом.

Видається, на черзі мало б стати видання збережених вотумів з історичної Чернігівщини, якщо не України взагалі. До українських вотумів кілька разів привертав увагу П.М. Жолтовський, характеризуючи їх не типологічне розмаїття в XVII–XVIII ст., до того, як вони стали предметом масового виробництва¹. Часом на них репрезентовані складні композиції, але значно частіше – окремі фігури людей чи тварин або ж окремі частини людського тіла. Традиція виготовлення вотумів проникла і в Росію, про що, скажімо, свідчать описи калузьких церков 1800 р.² Чимало збереглося й виробів, колись підвішених до ікон, у першу чергу – до чудотворних. Взагалі ареал поширення вотумів

¹ Дев.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. I. Полк Стародубский. – К., 1888; Поклонский Д.Р. Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. – Кн. 1. – Брянск, 1998.

² Цепенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 134–136; Свод памятников архитектуры и монументального искусства России. Брянская область. – М., 1998. – С. 494–502,

506–508; Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой её истории. – К., 1911. – С. 79, 109, 140, 142, 144 (ил).

³ Пусь В.М. Изразцы малороссийской части Брянщины //Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 179–183; його ж. Люльки малороссийской части Брянщины //Деснинские древности-II. – Брянск, 2002. – С. 249–254.

⁴ Гуцало О. Стародубське барокко //Українське наукове товариство. Збірник секції мистецтв. – Т. I. – К., 1921. – С. 39–42.

⁵ Пуцко В.Г. Об иконографическом прототипе иконы Богоматери Умиления-Ростовской //История и культура Ростовской земли. 2002. – Ростов, 2003. – С. 244–251; Парфёнов А., священник. Наблюдения над рукописной службой чудотворной иконе Божией матери “Умиление-Ростовская” //Там само. – С. 352–364.

⁶ Пуцко В.Г. Чудотворные иконы Богоматери из черниговских районов Брянщины //С.И. Мальцев и история развития Мальцевского промышленного района. – Ч. II. – Брянск, 1998. – С. 97–104.

⁷ Докладніше див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.

⁸ Свод памятников архитектуры и монументального искусства России. Брянская область. – С. 565–566.

⁹ Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 130, 147, 161, 163, 176, 184, 189, 196.

¹⁰ Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове /Под ред. П.М. Добровольского. – Чернигов, 1908. – Церковные древности. – С. 22–23.

¹¹ Там само. – С. 22. – № 131.

¹² Свенціцька В.І., Откович В.П. Українське народне малярство XIII–XX століть (Світ очима народних майстрів). – К., 1991. – № 1, 95.

¹³ Жолтовський П.М. Метал //Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 344. – Іл. 260; його ж. Художній метал: Історичний нарис. – К., 1972. – С. 82. – Іл. 42, 43; його ж. Украинские вотумы //Декоративное искусство СССР. – 1973. – № 3. – С. 56–57.

¹⁴ Пуцко В.Г. Калужские кресты-мошевики XVIII века //Московский журнал. – 2002. – № 2. – С. 24.

¹⁵ Див.: Игошев В.В. История бытования вотивных подвесок в России в XVII – нач. XX в. //Художественный металл России. – М., 2001. – С. 255–275.

*Матеріали музейних читань “Героїв слава не згасне”
Наукові читання до 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни
відбулись 28 вересня 2006 року*

Е. КИРПОНОС

**Стихотворения,
посвящённые отцу – Герою Советского Союза генерал-полковнику
Михаилу Петровичу Кирпоносу и героическим боевым действиям
Юго-Западного фронта в июле–сентябре 1941 года**

Здравствуй, Чернигов

Волны Десны – это вещие струны,
Не замолкает их песня любви.
Здравствуй, Чернигов, и древний и юный,
Город такой, где поют соловьи.

Припев:

Глядим в лицо твоим векам:
Чернигов – был! Чернигов – есть!
Как всем любимым городам –
Ему расти и жить, и цвести.

В годы войны здесь руины лежали,
Чёрными тучами пепел кружил.
Как горожане тебя возрождали,
Сердце и волю в тебя перелив!

Припев:

Назло врагам, на радость нам:
Чернигов – был! Чернигов – есть!
Как всем любимым городам –
Ему расти и жить, и цвести.

Славен Чернигов людьми и делами,
Столько истории дал он имён!
И сыновьям, что идут за отцами,
Дальше нести славу наших знамён.

Припев:

И быть годам, и быть векам,
И много лет ему не счесть.
Как всем любимым городам –
Ему расти и жить, и цвести.

Поклон Чернигову и землякам

Поклон Чернигову и славным землякам,
Старинным зданиям, Музею, церквям –
Всё это дорого так бесконечно нам.

Поклон Чернигову и землякам!
С душевным трепетом всегда мы вспоминаем
Аллею, где Герои и Борцы...
Поклон Вам, наши деды и отцы,
Мы любим Вас и помним, почитаем.
Поклон земле Черниговской родной,
Мы крепко связаны с ней сердцем и душой.
Живи и здравствуй в будущих веках!
Живём мы с думой о тебе и земляках.

Мужество

*Дорогому отцу моему Герою Советского Союза
генерал-полковнику Михаилу Петровичу Кирпоносу посвящается*

Ты никогда не оставлял
Своих бойцов на поле боя,
Ты вместе с ними разделял,
Что предназначено судьбою.
И в восемнадцатом году
И в самом грозном сорок первом
Ты с ними был в одном ряду,
Скрепив их мужество и нервы.
Сражаясь стойко, до конца
Родной земли не уступая
И до последнего стреляя,
Покуда бились их сердца!

Самый дорогой день нашей семьи

*21(9) января 2004 года исполняется 112 лет со дня рождения
в селе Вертиевка Нежинского района Черниговской области
генерала-героя М.П. Кирпоноса*

В украинском старинном селе
Звёздной ночью сыночек родился,
Он в крестьянской, бедняцкой семье
В новогодние дни появился.
И отец его, старый солдат,
Много лет прослуживший Отчизне,
Был душою и сердцем так рад –
Будет роду продление жизни.
Мать светилась, не чаяла в сыне души,
Песни пела и в люльке качала,
Чтобы дни его были светлы, хороши,
Постоянно желала, мечтала.
И отец его часто держал на руках,

Целовал его тёмные кудри,
Видел небо в лазурных и чистых глазах
И шептал: «Будешь сильным и мудрым!»
Вырастал он под солнцем в родимом краю,
Красоту его, песни вбирая,
И сражался не раз за Отчизну свою,
Зову предков великих внимая!

21 января 2004 года

Отцовская хата

В 1918 г. М.П. Кирпонос был членом Центрального повстанческого штаба Черниговщины и Полтавщины по подготовке и проведению августовского вооружённого восстания в этих губерниях. 24 августа 1918 г. германские оккупанты захватили родное село отца – Вертиевку и сожгли его хату.

Каждую весну упрямо птицы
Пролагают к родине дорогу.
Счастлив тот, кто может возвратиться
Через годы к отчему порогу.
Только нам лишь, сёстрам неразлучным,
Не прийти к родной, отцовской хате,
Не припасть к дверям её скрипучим,
Не пройти в садочке на закате...
Нет хаты. Нет... Её спалили
Немцы в восемнадцатом далёком –
Злобствовали в ярости жестокой,
Что его, повстанца, не схватили.
Вся огромным пламенем объята.
К небу безучастному взывая,
Словно человек, горела хата,
Искры – капли крови – рассыпая.
И стояла мать на месте казни,
И лицо в морщинах – почернело...
Ни мольбы, ни стоны, ни боязни, –
Лишь в огонь бушующий глядела...
Так не стало на большой планете –
Маленькой, родной, отцовской хаты,
Где он встретил первые рассветы
Жизни, только бедностью богатой.
Где узнал невзгоды и тревоги,
Где мечту взлелеял о свободе,
Где ещё в мальчишеские годы
Встал на путь служения народу...
Счастлив тот, кто может возвратиться
Через годы к отчему порогу!
Ну а мы лишь можем поклониться
Той земле, что к нам в сердца стучится,
Той земле, что нас зовёт в дорогу...

Дорогой отец!

*К 105-й годовщине со дня рождения Героя Советского Союза
генерал-полковника Кирпоноса Михаила Петровича (21 января 1907 г.).*

Мне и далёкое – близко:
Годы, столетья и вехи...
Вижу тебя я витязем
В древних славянских доспехах.
Это ты на заставе
Родину-мать охраняешь.
Никнут под ворогом травы –
Ты первый врага встречаешь!
Шлем твой как Солнце сияет,
Меч твой как молния быстрый,
Летят во все стороны искры –
И вот уже враг убегает!
Лик твой спокойный, красивый,
Взгляд соколиный твой зорек –
Будет Отчизна счастливой,
Если такие в дозоре!

Возвращение в Веркиевку. Май 1918 года

К 111-й годовщине со дня рождения генерала М.П. Кирпоноса

Он шёл по улице родной
А в небе солнышко сияло,
Вокруг цвело, благоухало...
И он такой был молодой!

И синие глаза глядели
На всё с улыбкой и теплом,
Соловушек звенели трели,
И вот уж виден отчий дом.

Он с Первой мировой вернулся.
И повзрослел и возмужал.
Дух боевой его коснулся,
Он много видел, много знал.

С ружьём, солдатскою походкой
Защитник шёл земли своей,
А мать, подняв к глазам ладошку,
Уже стояла у дверей.

P.S. В те годы Вертиевка называлась Веркиевкой.

* * *

*Моему отцу и всем отцам, спасавшим Родину в XX веке,
и потомкам героев...*

Родной мой! Сколько раз ты шёл под пулями
И сколько раз навстречу шёл врагу,
А он грозился танками и дулами...
И этого забыть я не могу!
Да, на тебя мной самого любимого
И самого священного на свете,
Враг клубы извергал огня палимого,
Но насмерть ты стоял в мгновенья эти!
А рядом были верные бойцы
И командиры, полные отваги –
Других семей любимые отцы –
И реяли над вами наши стяги!
И расцветала вновь весной Земля –
Единственная, светлая, родная,
Отцами нам дарённая, святая, –
И помним мы Отцов – и вы и я.

9 мая 2003 г.

Урочище Шумейково

Места героев и подвигов священны

Место подвига священо,
Свято, неприкосновенно –
Здесь витает дух героев,
Тех, кто памяти достоин.
Это наши дорогие,
Наши кровные, родные,
Что отдали Отчизне
Свои души, свои жизни.
Поклонитесь, помолитесь,
С добрым словом обратитесь,
С благодарностью, любовью,
И украсьте изголовье
Пышной зеленью, цветами
И росинками-слезами...

22 июня 2000 г.

*Мемориал в честь воинов Юго-Западного фронта
в урочище Шумейково*

Деревья здесь стоят в поклоне.
Над ним луч солнца воссиял.
Идут года, но сердце помнит
Всех тех, кто насмерть здесь стоял.
О бесконечно дорогие
Защитники родной земли,
В те дни такие роковые
Вы всё свершили, что смогли.
Лицом к лицу врага встречали,
В атаки шли в который раз,
И падали и вновь вставали,
Чтоб заслонить собою нас...
Мы никогда не позабудем
Вас смелых, доблестных, отважных,
Вы в списках витязей бесстрашных,
Вы будете в потомках жить!

2002 г.

* * *

*К 55-летию гибели в бою за Родину
командующего Юго-Западным фронтом
Михаила Петровича Кирпоноса
20 сентября 1941 года.*

«Нашему отцу, защищавшему Родину в четырёх войнах...»

И пусть идут-летят года –
Ты в нашем сердце навсегда,
И внуки, правнуки твои
От нас к тебе полны любви.
Мы вновь тебя благодарим,
Что был ты праведным таким,
Что людям с юношеских лет
Ты нёс любовь, добро и свет,
Что нашу землю защищал
И за неё ты жизнь отдал...
И в наших душах навсегда
Ты – Путеводная Звезда!

Защитникам Киева – 1941 г.

Да, мы вступили в новый век,
Но подвиг ваш не забываем,
Его всечасно прославляем,
Чтоб помнил каждый человек.
Нам никогда не позабыть
И вашу доблесть и отвагу,
И верность воинскому стягу,

Отчизне данную присягу –
Её любить, её хранить.
Как наши предки в грозный час
Отважно вы врага встречали,
Его лицом к лицу встречали
И бой жестокий принимали
За Киев, Родину и нас.
Вы титанической борьбой
Врага надолго задержали,
Все планы вы его сломали –
В Берлине был последний бой!
И в День Победы, в светлом мае,
С потомками в одном ряду
Вы навсегда, навечно с нами
И снова я о вас пою...

*Защитникам Отчизны
в день Победы 9 Мая 2001 г.*

И в новом веке будем славить Вас,
Защитники Отчизны и народа!
Победа Ваша – радость и Свобода
Для каждого живущего из нас.
Мы Вас сегодня всех благодарим,
О славные отцы и наши деды,
И мужество высокое почтим
И воспоём величие Победы!
И вместе с Вами вспомним мы о тех,
Кто до конца сражался за Отчизну,
Нам дороги их подвиги и жизни,
И вместе с Вами мы помянем всех.
А Родине желаем Мир и Труд,
Ведь мы – творцы и любим созиданье,
На веру и надежду упованье –
Дни светлые для нас ещё придут!

Сердце моё, бандура

Ой, бандура, диво золотое,
Ты меня совсем зачаровала:
Всё бы любовалась я тобою,
Всё твоим мелодиям внимала.

Красками мелодии расцвечены,
Звонами ручья, волны днепровской,
Солнечными бликами просвечены,
Давнею улыбкою отцовской.
Всё зовёшь, зовёшь меня, бандура,

В те края, где детство гостевало,
Где у нас под окнами в июле
Мальва огнецветно расцветала.
Где когда-то добрый и красивый
Мамин голос к сердцу прикасался
И семьёй такую же счастливой
Целый мир нам искренно казался...

Ой, бандура, диво золотое,
Ты меня совсем зачаровала.
Всё бы любовалась я тобою,
Всё бы, сердце, я тебе внимала.

1980

Ветераны

Ветераны – слава Отчизны,
Ветераны – достоинство нации.
Мы активными видим вас в жизни,
На парадах и демонстрациях.
Дорогие отцы, наши деды, –
Мы гордимся, любим вас!
А великая ваша Победа
Вековечно останется с нами!

Крещатик памяти моей

1 мая 1941 г.

Крещатик, помнишь ли меня,
Десятиклассницу с косою,
Что предвоенною весною
К тебе пришла, уже любя?
День Первомая не забыть –
Парад военный, чёткий, стройный.
Бойцов застывшие колонны...
Вот цокот слышится копыт, –
И на коне горячем, быстром,
Отец красивый, молодой,
За строем объезжает строй
Со взглядом строгим и лучистым.
Гремит могучее «Ура!».
И реют флаги и знамёна...
И сердце бьётся учащённо...
Неповторимая пора!..

18 декабря 1943 г.

И этой улицей святою
(О, сердце, сердце, не забудь!)
В последний провожая путь,
Отец, мы были вновь с тобою...
Мы за лафетом молча шли,
И марши траурно звучали,
И слёзы скорбные текли
И на морозе замерзали...

Стоял прострелянный декабрь
В таком далёком сорок третьем,
Чуть больше месяца назад
Свой час свободы Киев встретил.
Процессия всё шла и шла
Средь ужасающих развалин,
Отчётливо была слышна
Стрельба зениток у окраин.

Зенитчикам – земной поклон,
Они врага не пропустили.
Нас расстреляли б, разбомбили,
Когда б прорвался к центру он...
Но не свершилось!.. Мы дошли
До Ботанического сада...
С отцом простились... Погребли...
Но здесь словам умолкнуть надо...

12 апреля 1994 года

Коротко о себе

Мне выпало большое счастье – я успела увидеть и узнать город Киев таким, каким он дошёл до нас от древних времён до начала 1941 года.

В детстве я много слышала о нём, о его красоте от моих родителей, которые жили здесь в 1921–1922 годах. Отец тогда служил во 2-й Киевской школе червонных старшин и был членом Киевского горсовета от этой школы, принимал участие в восстановлении и налаживании жизни в городе. Много слышала, а потом и читала о Киеве в былинах, думах, сказках, преданьях, а увидела впервые 22 февраля 1941 года, когда наша семья приехала сюда из Ленинграда к новому месту службы отца на посту командующего войсками Киевского особого военного округа.

Отец встретил нас у вагона, усадил в свою машину и, прежде чем отвезти домой, познакомил с центром города – Крещатиком, Софией Киевской, памятниками. Киев понравился и полюбился мне за красоту старинных зданий, пышное зеленое убранство, чудный Днепр...

Я продолжила учёбу в десятом классе 51 школы, которая находилась на улице, где теперь Музей истории города Киева*. Мы успели провести выпускной вечер 20 июня... В субботу утром 21 июня наша семья проводила отца в Тернополь, куда накануне

перебазировался штаб округа. В этот день мы в последний раз видели отца... Мне было тогда 17,5 лет.

22 июня началась война, какой ещё не знала История на Земле.

В 1941–1943 годах наша семья вместе с другими семьями руководства Украины находилась в эвакуации в Саратове, а потом в Уфе. В Саратове я поступила учиться на истфак Саратовского государственного университета.

1 сентября мы не сели за студенческую скамью – нас отправили на уборку урожая за пределы города Энгельса. Только к 20-м числам октября мы приступили к учёбе. Я записалась в народное ополчение, созданное в Саратове, боевая подготовка проходила на территории университета. Принимала участие в создании госпиталя в бывшем школьном здании, ухаживала за ранеными, в разгрузке баржи с антрацитом, в прокладке труб создаваемой системы Москва–Саратов-газ. Учась затем в Уфимском пединституте, также принимала участие в уборке урожая.

Осенью 1943 года я продолжила учёбу в Московском государственном университете на кафедре музееведения истфака. Летом 1944 года в составе студенческого отряда МГУ работала на лесозаготовках в Ярославской области. В МГУ нас также обучали владению оружием и готовили на медсестёр. Была практика в госпиталях по уходу за ранеными.

Моя дипломная работа была на тему: “Показ в музейной экспозиции борьбы украинского народа с германскими интервентами в 1918 г.” (на материалах фонда Музея революции в Москве). Успешно защитилась при Государственном историческом музее в Москве в 1946 году.

Во время войны наша семья понесла две тяжёлые, невозполнимые утраты – в августе 1941 под Ленинградом погиб муж старшей сестры Елены – ст. лейтенант М.Г. Васильев, а 20 сентября, сражаясь до последнего, погиб наш отец, горячо любимый и уважаемый нами, которым мы всегда гордились и гордимся всю жизнь. До сих пор не зажили в сердце наши раны. Необычная, яркая жизнь отца, его сильная, волевая, деятельная, целеустремлённая личность, светлая, отзывчивая, бескорыстная душа, полная любви к Отечеству, родной земле, народу, к своим родным и близким, защита Отечества в четырёх войнах – всё это определило главную линию моей жизни. Я, мечтавшая заниматься историей и теорией искусства, стала военным историком-музееведом.

Я посвятила свою жизнь и деятельность отцу и всем защитникам Отчизны. В этом для меня была примером и моя мама София Александровна Кирпонос, которая была верной женой и боевой подругой отца. Где бы он ни служил, она – женорг (организатор работы с женщинами), инструктор по женработе (по работе с женщинами), всегда вела там большую, многообразную деятельность среди семей военнослужащих. Всю войну да и в послевоенное время она вела свою плодотворную работу, несмотря на очень больное сердце. Многим помогала, многих спасала (детей-сирот) – во время войны брала их в нашу семью.

Когда мы были эвакуированы в Саратов, она сразу стала собирать средства в фонд Юго-Западного фронта, собирала бельё, одежду, постельные принадлежности для семей киевлян, которые не смогли это вывезти, ухаживала за ранеными. Создала из женщин-киевлянок хор и выступала с ним в госпиталях... Она тоже несла служение отечеству.

С 1946 года я стала работать в Центральном музее Красной Армии (ныне – Центральный музей Вооружённых Сил) – старший научный сотрудник научно-экспозиционного отдела, учёный секретарь музея, завсектором сбора материалов и реликвий Вооружённых Сил.

Помимо своей основной научной работы мне по распоряжению командования была поручена ответственная работа по созданию музеев боевой славы в частях, соединениях, округах. В результате этой многолетней и плодотворной деятельности мною была разработана

методика организации создания и обобщён опыт работы музеев боевой славы, которая сыграла свою большую и положительную роль в успешном решении этой проблемы.

Одновременно мне было поручено участие в организации движения учащихся детей и молодёжи – походы по местам боевой славы и создание в школах, вузах уголков, комнат, музеев боевой славы. Это движение охватило всю страну, особенно замечательные успехи были на Украине, где по итогам этой плодотворной деятельности проводились и слёты участников походов со всей страны.

Вела я работу и с молодёжью нашего Музея, и в профсоюзной организации.

В 1952 году я закончила истфак вечернего университета Центрального дома Советской Армии им. М.В. Фрунзе (ЦДСА) с правом защиты кандидатской диссертации. Но ухудшение общего состояния здоровья и, особенно, с детства слабого зрения, не дали мне возможности работать над диссертацией при МГУ им. М.В. Ломоносова (по требованию врачей). В 1965 году с отличием закончила факультет по специальности эстетика при вечернем университете при ЦДСА.

Ещё во время войны я стала знакомиться с личным архивом отца, который хранился в нашей семье. Много узнала о нём нового, важного, волнующего. И тогда уже стала пополнять этот архив новыми материалами, документами, фотографиями, воспоминаниями ветеранов, знавших отца ещё по событиям 1918 года, гражданской войне, финской кампании, Отечественной войне.

Собирала публикации, книги, работала в военных архивах, в музеях.

Е. Кирпонос

* Нині – вул. П. Орлика

Від редколегії: Євгенія Михайлівна Кирпонос померла 30 жовтня 2006 року.

Чи треба було партизанам воювати?.. (роздуми журналіста)

Аж мороз бере від такого провокаційно-блюзнірського запитання. Та дехто через роки і відстані після Великої Вітчизняної війни ставить його цілком серйозно, знецінюючи, перевертаючи, паплюжачи свою історію, самих себе, своїх батьків, їхні здобутки.

– Для чого говорити, писати про тих партизанів? – зауважував мені молодий так званий новий українець, новопоставлений редактор одного із видань. – Що робили ті партизани?... Кинуть гранату, а німці у відповідь спалювали ціле село. І видавав цю сентенцію новий українець, недержавною, російською мовою.

В такому ж дусі оцінював дії партизан і старший від нього чоловік, уже пенсіонер. Може в обох і є якась правда про минулу війну. Але ж вона не вся. І їй-право ж однобічна. Невже робиться переоцінка минулого? Мабуть це так.

Останнім часом пішла гуляти, завзято завзялась і ходить, виброджує у молодих та і не в молодих головах, а то і на сторінках деяких книг та газет ось така думка про партизанський рух – не треба було, мовляв, партизанам злити окупантів, нападати на них. Вони за те метили мирному населенню, розстрілювали усіх підряд, старих і малих, спалювати обійстя, цілі села. Але ж добре відомо, що іще до партизанського опору в Україні Третім рейхом були створені людиноненависницькі програми знищення нашого народу. Який грабіж і насилля почали вчиняти окупанти, тільки вступивши на українську землю. А народ що – повинен це тільки спостерігати, не противитись злу і насильству, берегти себе. Та як збережеш, коли тебе вішають або женуть у рабство. І треба низько вклонитись тим нашим предкам, батькам і дідам, які не хотіли коритись ворогу, ішли на фронт, у партизани. Вони захищали себе, рідний край, своє майбутнє.

Що важить собою поняття партизан? Тлумачні словники пояснюють, що це учасник месницької боротьби, член партизанського загону. І народ влучно сказав про таких людей – як зав'язав: “Для фашистів партизан – як сіль на очі”. І більше того. І як-то за теорією нових поціновувачів месницької боротьби треба було чинити українським партизанам – не драгувати, не висовуватись, відсиджуватись у лісі? То які ж вони тоді партизани? Для таких, схоже, треба шукати іншу назву.

А звідки у фашистів тваринний потяг до знищення інших людей? Почнемо із самого-самісінького, що якимось гіпнотичним чином володів притлумленими хибами душ мільйонів. Мова звичайно ж про Адольфа Гітлера. Дивовижні поєднання постали у ньому. З яким естетичним захопленням Гітлер слухав оперу Вагнера і з яким панічним захопленням він кричав: “Коли я чую слово “культура”, я хапаюсь за пістолет!” Цей “маніяк”, “варвар”, “вбивця”, “людожер”, “злочинно-психопатологічна особистість”, як називали його за ініційоване ним знищення мільйонів людей, був оригінальним художником, неперевершеним оратором, зачаровував маси людей. Знаходячись у тюрмі, цей “недоук” написав “Майн кампф”, який став на той час бестселером, “біблією” для широких мас населення. Як турботливо, ну прямо “по-батьківськи” звертався він до українського народу 21 січня 1943 року, говорячи, що Україна стане рівноправним членом нової Європи. Невідкладно буде створена Українська національна рада з найвидатніших представників всіх прошарків населення як тимчасовий вищий орган українського народу. Вона бере на себе самоврядування України і стоїть під німецьким наглядом. Та, м'яко кажучи, це аж ніяк

не відповідало реалізації загарбницького генерального плану “Ост”, за яким не могла йти й мова про будь-які самостійні державні утворення на окупованій території. Ця територія мала стати життєвим простором для німецького народу. Після того, як Гітлер вперше прибув в Україну в липні 1942 року, він оцінив її як “небачено прекрасну”. Але його обурювала думка про те, що така територія належить українцям. Він робив настанови, щоб “так звані українці не дуже плодилися”, бо їхні землі повинні бути “заселені німцями”. І слід робити все, щоб не пробудити у місцевого населення “почуття особистої гідності”, а між вищою, німецькою, расою і місцевим населенням поставити “неподоланий бар’єр”¹. Відомо, що означали ті поняття: “німецький погляд”, “життєвий простір”, “неподоланий бар’єр”, “новий порядок”. Це – перетворення українців на рабів і їхнє масове знищення. Так оберталось “самоврядування України”, яке нібито обіцяв Гітлер. За наперед підготовленими планами Україна мала стати колонією. Загарбники все робили для знищення України заради свого збагачення.

Лише в Чернігівській області згідно з архівними даними в роки окупації загинули 127778 людей². Вони були розстріляні, страчені у в’язницях і таборах смерті, повішені, спалені, загинули під час бойових дій, внаслідок артобстрілів та бомбардувань, різних факторів, пов’язаних з воєнними обставинами. 16 вересня 1941 року Радянське Інформбюро повідомляло про терор і звірства фашистів у Чернігові. Із свідчень чернігівського робітника М.Д. Костка: “Через годину після вступу німців у місто солдати зламували двері в квартирах і забирали все, що можна було винести. Першого ж дня до центру міста німці зігнали прикладами 35 жителів Чернігова і запропонували їм перед мікрофоном вітати німецькі частини. Жителі відмовились від такої ганебної інсценізації. Тоді їх всіх розстріляли із кулемета”³. Свідком фашистської облави напередодні 1 Травня 1943 року у Чернігові став Г.О. Кузнецов. Він розповів, як по вулиці Гітлерштрассе (Комсомольська) мимо Воскресенської церкви гнали в тюрму селян з навколишніх сіл, щоб покарати за напади партизан на гітлерівців, на поліцейські стани у Количівці, Михайло-Коцюбинську, Шестовиці та інших селах Чернігівського району і показати чернігівцям свій “новий порядок”. Ці нещасні люди ішли під конвоєм по чотири зі зв’язаними за спиною руками.

Окрім гітлерівських частин, поліцейських формувань, спеціальних добровольчих підрозділів, які проводили каральні операції проти мирного населення і народних месників, була зосереджена на Чернігівщині група військ у складі 105 піхотної дивізії і 5 легкої піхотної дивізії на чолі з генерал-лейтенантом угорської хортистської армії Алдя-Пап Золтаном, яка особливо “уславилась” жорстокістю. Діяла секретна директива № 10, видана угорським генеральним штабом у 1942 році: “По п’ятах за перемогою за партизанськими загонами повинна йти нещадна помста... Поблажкам немає місця. Безпощадна суворість відіб’є бажання ставати в ряди партизан або підтримувати їх, а милість – вважати тільки слабкістю. Спійманих партизан після допиту належить знищувати на місці. Так само необхідно розправлятися із помічниками партизан... Немає місця для пощади будь-кого. Тільки нещадне і повне знищення приведе до досягнення мети”⁴. Доповненням до неї став промовистий у своїй наперед заданій ненависті документ під назвою “Оранжевий зошит”. В ньому вказувалось, що у випадку необхідності можна спалювати населені пункти, розстрілювати на місці людей, з метою залякування проводити реквізицію всього продовольства і худоби. І все це виконувалось, надто перевиконувалось жорстокими окупантами.

Добрий приклад нещодавно подала Німеччина. Тут готується до відкриття найбільший архів, що містить дані про жертви нацизму. Таке рішення ухвалила спеціальна міжнародна комісія, до якої входять представники одинадцяти держав. Архів має 47 мільйонів документів, що стосуються мільйонів людей різних національностей, які переслідува-

лися за часів гітлерівського режиму. Досі доступ до архіву був відкритий лише для жертв нацизму, які вижили, та родичів загиблих, чії справи там зберігаються.

Тим часом нам треба говорити не тільки про жертви, а й про те, як ми уміли постояти за себе: доведено, що під час Великої Вітчизняної війни втрати німецьких військ на окупованій території СРСР від дій партизан становили майже 10 відсотків особового складу.

З перших днів фашистської окупації піднялися на боротьбу з ворогом чернігівські партизани на чолі з Тихоном Євтушенком, Іваном Водоп'яном, Миколою Попудренком. Першим у Попудренка був складний вуличний бій в Понорниці з переважаючими силами противника; 6 днів керував боями з мадярами в Рейментарівських лісах, власноруч брав полонених; разом з начальником штабу розробив план нападу на німецький гарнізон в с. Погорільцях і керував цією операцією; керував розгромом корюківської поліції, малярського загону в с. Іванівці, німецького полку в Єлінських лісах. Цей перелік можна продовжувати. На дії партизан фашисти відповідали не тільки збройними виступами, а й знищенням мирного населення, спаленням людських хат, цілих сіл. І приводом до цього часом ставало лише одне слово “партизан”. Ось як писав про це у своєму щоденнику М.М. Попудренко (запис 23 січня 1942 року): “Лосівку мадяри спалили за “вказівкою” одного старика. Його маляр питає, де “партизан”, – старий указав на село, маючи на увазі колгосп “Партизан”. А то селяни села Осинівки рано-вранці почали молотити хліб у своїх клунях, а німці вирішили, що це діють партизани, і відкрили по клунях вогонь, кинули туди гранати, спалили 3 клуні і один будинок. Були убиті і поранені (зі щоденникового запису 19 вересня 1942 року). Цей партизанський командир виявляв постійну турботу про людей, умів повести їх у бій, умів і берегти. У січні 1942 року через Прибінь, Шишківку повертались із облати мадяри. Попудренко розмірковував – можна безумовно дати їм бій, успіх буде. Але з погляду тактики, потрібно від них відірватись. Так і зробили. А потім вступили у бій, коли опинились у вигідніших умовах. Попудренко дуже ретельно дбав, аби дії партизан не мали негативних наслідків для населення. Але й не потурав тим, хто не просто займав так званий нейтралітет, боячись, щоб партизани своїми діями не накликали з боку фашистів кривавих розправ, а з вигодою для себе пристосовувався до будь-яких “нових порядків”.

Партизани і місцеві жителі берегли одне одного. У червні 1942 року попудренківці перебували у селах Дубровці і Великих Лядах. Селяни добре знали, де були народні месники, але німцям не говорили про це. Після їхнього від'їзду одна селянка прийшла в ліс і сказала: “Добре, що ви не стріляли, німці нас не чіпали, обіцяли приїхати вдруге, ось тоді обов'язково стріляйте, і всі ми з вами будемо їх бити” (із запису 4 червня 1942 року).

Військовий пенсіонер, заступник голови Чернігівської обласної ради ветеранів М.І. Тимченко розповідав, як у село Новосілки, що в межиріччі Дніпра і Десни, фашисти заганяли у школу підозрілих, на їхній погляд, людей, щоб вчинити над ними розправу. Але месники загону братів Науменків визволили їх і забрали усіх жителів у ліс під свою охорону. Був тут з матір'ю і трирічний Микола.

Старожили Шестовиці пам'ятають про сільський загін самооборони, який складався із 30 осіб. Одного разу вони не пустили в село маляр, які ішли у розвідку. Потім загін вирішив скласти зброю, побоюючись, що фашисти можуть спалити село.

Треба знати і поважати те, що зробили наші батьки і діди для Великої Перемоги, а також пам'ятати те, що робили і хотіли зробити гітлерівські окупанти.

¹ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993. – С. 447–448, 452–453.

² Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. – К., 1978. – С. 102.

³ Там же. – С. 63.

⁴ Там же. – С. 100.

“Во всех делах я всегда буду с вами”
(листи М.М. Попудренка у зібранні
Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського)

28 грудня 2006 року виповнилось 100 років від дня народження Миколи Микитовича Попудренка, одного з організаторів і керівників партизанського руху в Україні і Чернігівщині, Героя Радянського Союзу.

Подружжя Попудренків. 1930-і роки

Сьогодні можливо не кожна молода людина достеменно знає, ким він був, чим відзначився. Проте це ім'я знайоме всім чернігівцям – адже в місті є школа, сквер (а в ньому – могила героя), вулиця імені М.М. Попудренка (нині – доволі коротка, а до 1979 року вона включала також значну частину сучасного проспекту Перемоги), його бронзове погруддя височить на гранітному постаменті біля бібліотеки імені В.Г. Короленка.

Про М.М. Попудренка написано в історичних працях, спеціальних наукових дослідженнях з історії Великої Вітчизняної війни, художніх творах, мемуарах,

йому присвячені біографічні нариси, популярні статті. Образ сильного, мужнього, сміливого борця постає і зі сторінок “Щоденника” М.М. Попудренка, започаткованого автором 23 серпня 1941 року!

Публікація листів М.М. Попудренка, написаних у ворожому типі до родини, яка перебувала в евакуації у м. Орськ, має на меті дати певне уявлення про нього як чоловіка і батька.

Листи передані до музею удовою герої, Антоніною Спиридонівною, у 1944–1946 роках. Всього їх – п'ять.

Перший і другий написані ще до окупації Чернігівської області 27 і 28 липня 1941 року, п'ятий (останній) – 28 червня 1943 року (за 9 днів до загибелі). Для решти двох, не датованих автором, приблизний час написання встановлений за подіями, що в них описані.

Листи написані червоном (Ал 285/1, 2) та фіолетовим (Ал 285/3, 4, 5) чорнилом, на окремих аркушах у лінійку та без, а також вирваних з блокнотів (у т.ч. – з виконаним друкарським способом написом “Пролетарів всіх країн, єднайтеся! Депутат Чернігівської обласної ради депутатів трудящих”).

*Валерик і Світлана Попудренки.
1940-і роки.*

У першому листі відсутній початок, у третьому і п'ятому є важкі для прочитання рядки внаслідок згасання тексту.

*Відкриття меморіальної дошки
М.М. Попудренку на будинку
кашпирського обкому КП(б)У.
Попудренки (зліва направо):
Галина Анатоліївна,
Мотрона Автономівна,
Анатолій Миколайович,
Антоніна Спиридонівна,
Валерій Миколайович,
Оксана Валеріївна. 1982 рік.*

Листи вперше друкуються повністю, збережена мова оригіналу. Опіски, граматичні помилки виправлені без застережень.

...ничего ни за себя ни тем более за детей. Что есть, – так и пиши Чертовски скучаю! Хорошо сделала, что оставила фото.

Часто сижу за столом и до безумия целую Светочку¹ и Валу², где они вместе сидят. Причём, когда беру я их в руки, то они сразу же смотрят на меня и кажется мне, что Валёк достаёт палу по морде, а Света просит рассказать ей сказочку. Так просижкаево иногда долгое время и станет мне скучно и грустно. После этого беру я себя в руки и за работу. Дорогая Доця³! Береги детей как зеницу ока. Береги и воспитывай. Доце-Светочке побольше рассказывай и читай. Передай ей, что её папка бьёт гадов-фашистов и приедет до Доци, когда закончит уничтожение фашистской гадины.

Когда это будет – трудно сказать, но, что так будет в этом ни один порядочный человек Советского Союза не сомневается. По секрету скажу, что такое время, когда фашистского стервятника будем гнать, уничтожать, но ему некуда будет бежать и не за что будет скрываться – такое время скоро настанет. Я хочу и требую, чтобы ты, Доця, и Топичек⁴ держались крепко, бодро, весело, уверенно. Если будут какие-либо трудности – боритесь с ними по-большевистски. Во всех делах я всегда буду с вами.

Топик обязательно должен закончить десятый класс⁵, причём – закончить на "отлично" и "хорошо". Ты, Доця, тоже не отставай. Вот коротко – моё вам наставление. Теперь несколько слов, как мы живём. В квартире за всё это время был два раза. В доме один кот. Весь дом зарос травой и лебедой. Коллективно ездили купаться в ванне. Кушаем и спим в обкоме КП(б)У. В районы ездил один раз за это время. Всё время сижу в обкоме – в штабе. Ангетит неплохой, дай боже каждому. Здоровье хорошее, работы очень много.

Вот сейчас, когда я пишу, у меня сидят т.т. Костюченко⁷ и Новиков⁸ и отчасти мне мешают. Есть срочная работа, которую нужно сейчас делать. Думаю кончать. Скоро придёт человек, который едет к вам в Орск и через него я хочу передать это письмо. Доця, ты с ним договорись и передай через него письмо мне. Сегодня я послал тебе телеграмму "молния". Думаю, что ты получишь её раньше, чем это письмо. Доцюнечка, пиши как устроились, какая квартира. С кем живёшь, как твои подруги, т.е. соседи. Какая погода и что кушаете. Как дело с деньгами. А главное – скажи, как живут, как себя чувствуют детки. Как их здоровье, что они говорят за папку. Пиши всё, всё, всё.

Начали уборку хлебов. Всё делали и будем делать так, чтобы врага на нашей территории не было.

Передавай привет всем знакомым. Жму ваши ручки.

Целую всех крепко, крепко. Доця, поцелуй за меня и скажи, что это папа целует, – Доцю-Светочку и Валерика. Ну до свидания дорогие. Ещё раз – целую.

Ваш папа Коля.

27/VII-41 г. 11^{45м} Пишите!

Инв. № Ал 285/1

Дорогие мои!

От души послал бы больше шоколадки, но не было.

Детки мои, кушайте и папу не забывайте. Целую вас крепко и несколько раз.

Ваш папа.

28/VII-41 г.

Инв. № Ал 285/2

Дорогие мои, любимые мои детки и ваша мамаша!

Я очень рад, что получил от вас письмецо. Недоволен, что мало написано. Второй раз пишите больше и более подробно. Я очень хочу знать, что ты, моя Доця, делаешь. Как обеспечена материально. Я жив, здоров. Больше этого: ты помнишь, как я зачастую болел то гриппом, то ангиной и прочее, а в тылу противника, в суровых и тяжёлых условиях, в холоде, а зачастую и в голоде, я ни одного раза не болел. Беспокоят одни ноги⁹.

Ты видно знаешь, что я получил орден Красного знамени¹⁰, имею звание подполковника. Живём в лесу в землянке, ведём бои, уничтожаем немецких оккупантов и их наёмников, пускаем под откос эшелоны и в воздух машины. Красная Армия на фронтах, партизаны в тылу противника, а вы в советском тылу громим врага и близок час расплаты. Когда встретимся – поговорим очень о многом, будет, что рассказать и вспомнить.

Заживём мирной счастливой жизнью.

(Без даты – після 18 травня 1942 р.)

Инв. № Ал 285/3

Любимая Доця!

Знай, что Фёдоров А.Ф. ушёл на запад¹¹. Я в Черниговской области остался с С.М.Н.¹² По болезни С.М.¹³ уехал в Москву. Ты с ним встретишься. Он расскажет всё подробно о нашей жизни.

*Ещё раз прошу тиши побольше и подробнее.
От тебя письмо я получил. Получил и от Толика¹⁴.
Я очень рад, что он такой патриот нашей родины.
Письмо я ему написал отдельно.
Дорогая Доця, не падай духом, победа будет за нами.
С приветом – ваш Коля, ваш муж и отец. Целую вас всех несколько раз, крепко,
крепко.*

*Попудренко
(Без даты – після 11 березня 1943 р.)*

Інв. № Ал 285/4

*Милая, любимая Тося и дорогие мои детки Светочка и Валерик!
Из глубокого тыла врага, из дремучих лесов и болот, со страдающей и плачущей
дорогой нашей Украины хочу, чтобы услышали голос Вы мой.*

*Двадцать три месяца нашей разлуки. Бывают разлуки разные и, как правило, после
долгой разлуки друзья забывают друг друга. Но эта разлука имеет другой характер.
Чем больше проходит времени, тем сильнее желание встретиться с любимой женой, и
драгоценными детками.*

*Дорогая Доця! Люби и воспитывай деток за себя и меня. Верь, что мы встретимся
и заживём мирной, свободной жизнью. Летнее время проходит, но немцы не решаются
наступать – тем хуже для них. Красная Армия этим только выиграет. Партизанское
движение всё шире и шире развивается. Народ встаёт против оккупантов, за изгнание их
из нашей родной земли. Вчера я со своим соединением остановился после полуторамесячного
рейда по тылам врага Черниговской области. К нам присоединились сотни человек,
желающих бороться с врагом. Мы громили Городню, Тупичев, Добрянку, ж.д. станции
Хоробичи, Горностаевку, Низковку и т.д. Уничтожили сотни фрицев, взяли большие
трофеи. Остановились, вызвали самолёты для отправки в Москву наших раненых. Сегодня
днём сидят у нас два самолёта. С лётчиками пили спирт, взятый у немцев, веселились, а
ночью они от нас улетят. Завтра прилетят ещё. Мы отдохнём и потом опять – вглубь для
борьбы с ненавистным врагом, для защиты наших мирных жителей, нашей родной земли.
И так до победы. Что мы победим, в этом никто из наших советских людей, живущих в
тылу противника, не сомневается. За нашу жизнь и борьбу вам, видимо, рассказал Семён
Михайлович. А пока буду кончать. Лётчики собираются на аэродром – полетят и повезут
вам это письмо. Желаю вам самой лучшей жизни и здоровья. Целую вас всех крепко, крепко.
Напишите за Толика где он и как воюет. Пусть берёт пример со своего отца. Привет всем
черниговцам, всем друзьям.*

*Ещё раз целую – ваш отец Попудренко.
28.6.43*

Інв. № Ал 285/5

¹ “Щоденник” вперше опублікований Видавництвом політичної літератури України у 1949 р., вдруге – у журналі “Сіверянський літопис” у 2000 р. (№ 3, 4).

² Попудренко Світлана Миколаївна (нар. 10 березня 1938 р.), донька.

³ Попудренко Валерій Миколайович (24 червня 1940 р. – 3 січня 1992 р.), син.

⁴ Попудренко Антоніна Спиридонівна (дівоче прізвище Бура; 18 червня 1904 р. – 19 грудня 1993 р.), дружина.

⁵ Попудренко Анатолій Миколайович (30 листопада 1924 р. – 17 серпня 2000 р.), син.

⁶ Попудренко А.М. в евакуації до школи не ходив: був спочатку учнем, а потім черговим майстром на

електростанції, з лютого 1942 р. – токар IV розряду на заводі. Середню школу закінчив у Чернігові після війни.

⁷ Костюченко Сергій Пилипович, голова Чернігівської обласної ради народних депутатів у 1938–1941, 1943–1949 рр.

⁸ Новиков Семен Михайлович, секретар Чернігівського обкому партії по кадрах, секретар підпільного обкому, комісар з'єднання партизанських загонів під командуванням М.М. Попудренка.

⁹ Хвороба ніг, набута з юних років через тяжкі умови праці, призвела М.М. Попудренка до інвалідності, через що він був невійськовозобов'язаним.

¹⁰ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1942 р.

¹¹ З'єднання партизанських загонів від командуванням О.Ф. Федорова за наказом Українського штабу партизанського руху вийшло в рейд на Правобережжя 11 березня 1943 р.

¹² Новиков Семен Михайлович.

¹³ Новиков Семен Михайлович.

¹⁴ Попудренко А.М. пішов добровольцем до Червоної Армії і у квітні 1942 р. направлений до Одеського піхотного училища. З лютого 1943 р. він – молодший лейтенант, командир мінометного взводу 13-го гв. стрілецького полку 2-ї гв. армії. Учасник визволення України. 19 липня 1943 р. – тяжко поранений і контужений в районі м. Саур-Могила Донецької області. Після тривалого лікування демобілізований і у січні 1944 р. повернувся до Чернігова.

Щорська підпільна організація (1941–1942 роки)

*В нас клятва єдина,
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!
М. Бажан*

Важливим чинником героїчного протистояння народів гітлерівським загарбникам були партизанський і підпільний рухи, що розгортались на окупованих землях, у тому числі в Україні. Участь у них брали сотні тисяч людей. Багато років по війні колишній генерал-полковник вермахту Лотар Рендуліч свою працю “Партизанська війна” розпочав словами: “Історія воєн не знає жодного прикладу, коли б партизанський рух відіграв таку велику роль, як в останній війні. За своїм розмахом він являв щось нове у воєнному мистецтві. За тим величезним впливом, який він справив на фронтові війська і на проблеми забезпечення, роботу тилу й управління в окупованих районах в історії не було аналогів”.

Важливими складовими успішної діяльності партизанів були допомога населення та зв'язок з підпільними групами, що створювались у багатьох населених пунктах України. 29 червня 1941 р. вийшла директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) із закликом і рекомендаціями партійним і радянським органам прифронтових областей чинити опір агресорові. В ній, зокрема, пропонувалось створювати в окупованих районах партизанські загони і диверсійні групи: “Для керівництва всією цією діяльністю заздалегідь під відповідальність перших секретарів обкомів і райкомів створювати з кращих людей надійні підпільні осередки та явочні квартири в кожному місті, районному центрі, робітничому селищі, залізничній станції, колгоспах і радгоспах”. Епопея створення партизанських загонів і підпільних груп була водночас героїчною і трагічною сторінкою історії. Патріотизм та героїзм людей, які стали на шлях боротьби з ненависними окупантами є беззаперечними, але суспільно-політичні реалії тоталітарної держави відіграли негативну роль, внаслідок чого загинули тисячі партизан і підпільників.

Бідою партизанських загонів стало недостатнє матеріально-технічне забезпечення та брак кваліфікованих кадрів, які мали керувати підготовкою до партизанської війни.

Не краще було і при створенні підпілля. Гостро не вистачало фахівців: більшість були репресовані, інші – мобілізовані до армії. За цих умов керівники припускалися грубих помилок, прорахунків, зокрема у виборі структури організацій, методів їхньої діяльності, місць базування, засобів конспірації. Недостатня увага приділялась влаштуванню явок, призначенню зв'язкових, виготовленню особистих документів підпільників. Великою бідою для підпілля стала зрада з боку певної частини залишених для роботи в тилу. Однак труднощі і прорахунки, помилки організаційного періоду, терор окупаційної влади не змогли спинити розгортання народної боротьби.

Підпільним осередкам, комітетам і групам з перших днів окупації довелося зустрітися з противником, який мав великий досвід боротьби з підпіллям. Окупаційні органи мали у своєму розпорядженні охоронні дивізії, поліцію безпеки, польову жандармерію, спеціальні загони і команди для знищення партизанів і підпільників. Цинічно-злочинні заходи передбачалися і директивою ОКВ № 33 під назвою “Продовження воєнних операцій на Сході”, схваленою Гітлером 19 липня 1941 р. У шостому пункті додатку до неї наголошувалось:

“Для підтримання порядку й безпеки у завойованих східних областях... військ буде вдостать лише тоді, коли застосовуватиметься не юридичне покарання, а породжений окупаційними властями страх, здатний відбити у населення усяке бажання чинити опір”. Окупанти зосередили всі свої зусилля на придушенні підпільної боротьби в зародку. “За поширення більшовицької пропаганди – розстріл”, “За слухання радіо – розстріл”, “За допомогу військовополоненим і більшовицьким агентам – розстріл”, – такі оголошення в містах і селах з’явилися уже в перші дні окупації. Але силу народу і прагнення до мети бачити свою землю вільною не зупинив страх смерті. Підпільні осередки створювались і вели боротьбу на окупованих територіях.

Не став винятком Щорський район і місто Щорс. Довгий час героїчна сторінка історії боротьби Щорської підпільної групи 1941–1942 рр. залишалась не висвітленою. Дослідження ускладнювалось загибеллю підпільників у 1942 р. Здавалось зі смертю цих героїчних людей поховані і подробиці боротьби. Жителі Щорса, що пережили чорні дні окупації, пам’ятали діяльність мужніх підпільників, називали окремі прізвиська. Але умови підпілля вимагали суворої конспірації, про практичну діяльність учасників цієї боротьби знало лише невелике коло людей, які також загинули. Можливо героїчна боротьба молодих людей м. Щорс так і залишилась легендою, якби не жили на нашій землі небаїдуужі люди, для яких історія малої батьківщини стала улюбленою справою життя.

*Любов Юрченко (зліва),
партизанка з'єднання
О. Ф. Федорова.*

Такою людиною виявився Іван Петрович Сукалін, вчитель Жовідьської школи Щорського району. Збираючи матеріал про партизанський рух у нашій місцевості, дослідник зацікавився долею однієї партизанської сім'ї: в селі Пісчанка під час окупації німці розстріляли за зв'язок з партизанами родину Василя Корнійовича Юрченка. За що саме їх розстріляли? В чому їхня вина? За яких обставин? Такі питання виникли у І. П. Сукаліна. Навівши довідки, він з'ясував, що дві старших доньки В. К. Юрченка, Марія і Люба, протягом трьох років перебували в партизанському з'єднанні О. Ф. Федорова. Розпочався пошук. З м. Нижній Новгород обізвалась Марія, вона надіслала листи, в яких розповіла про свою участь не тільки у партизанській боротьбі, але і в роботі щорського підпілля. Вона була зв'язковою між загном і підпіллям. Марія Василівна дала адреси небагатьох підпільників, які залишились живими. А далі за свідченнями тих, кому пощастило виїхати, поступово вимальовувалась картина героїчної боротьби щорських підпільників. Одне за одним ставали відомими прізвиська героїв. Через 27 років після припинення існування

підпільної організації важко було відтворити всю її діяльність, але, дякуючи невтомності і кропіткій роботі дослідників, це вдалося зробити. Зібраний матеріал детально вивчався Щорським районним комітетом Компартії України та Чернігівським обкомом КПУ. Після чого останній 14 листопада 1969 р. прийняв спеціальне рішення “Про діяльність підпільної патріотичної організації в період тимчасової німецько-фашистської окупації в 1941–1943 роках у Щорському районі”, яким було визнане існування підпільної групи в кількості 33 осіб.

На сьогодні у Щорському історичному музеї зберігаються три загальні зошити

рукописних матеріалів І.П. Сукаліна, спогади М.В. Юрченко, В.Г. Анапрійчика, Є.П. Масленок та інших учасників підпілля (інв. № ДМ 830, ДМ 831, ДФ 3358, ДФ 3368). За цими матеріалами можна простежити історію створення організації, її склад, діяльність, з'ясувати обставини загибелі більшої частини підпільників.

Окупація Щорського району розпочалась 27 серпня 1941 р., а вже 3 вересня німці увійшли в Щорс. Із спогадів жителя міста Віктора Васильовича Плюща (1930 р. н.): “Німці з’явилися несподівано, і, напевне з боку, де їх ніхто не чекав – Чепелів, Рудня, Бреч. Містом потяглись колони німців-піхотинців, мотоциклістів, на тягачах везли далекобійні гармати, їхали машини”. З приходом німців були встановлені нові порядки і введений режим жорстокості, який повинен був тримати населення у страху і рабській покорі, забезпечити спокій в окупованих районах та мобілізувати резерви (продукти харчування, промислові товари, устаткування заводів і фабрик, дешеву робочу силу) для ведення війни. Але не так просто було вбити у людей прагнення жити вільними на рідній землі. В лісах Щорського і сусідніх районів розгортають боротьбу партизанські формування.

Не залишаються осторонь боротьби з окупантами і жителі Щорса. Початок оформлення підпільної організації в місті припадає на листопад 1941 р. Особливістю місцевого руху опору було формування організації без зв’язків зі створеним в Чернігівській області підпільним обкомом партії. Із записів І.П. Сукаліна: “В жовтні 1941 р. повертається з оточення в рідний Щорс Василь Григорович Анапрійчик, військовий інженер КОВО (Київський особливий військовий округ – В.М.). Повернувшись у місто, В.Г. Анапрійчик детально вивчає обстановку, розшукує співників і однодумців. Тих, хто хоче вести боротьбу з ненависним ворогом. На допомогу Анапрійчику прийшла Наталія Василівна Дворнікова. Місцем, де можна було зустрічатись людям в період окупації, не викликаючи підозри, був базар. Проходячи базаром, Дворнікова знаходила необхідних людей, заводила з ними відповідні розмови, вивчала їхній настрій, думки, ставлення до окупаційної влади. Про свої розмови доповідала Анапрійчику. Квартира Дворнікової стала першою явочною квартирою Щорського підпілля”. Саме тут і відбулася перша нарада, що поклала початок діяльності підпільної організації в окупованому Щорсі. Серед її учасників були: Лукашевич Мартин Степанович – робітник майстерень депо ст. Сновськ, Ігнатчик Семен – працівник електростанції, Кравченко Кузьма Васильович – колишній заступник редактора районної газети, що повернувся після поранення в ноги, Данильченко С.М. – колишній зав. райвно. На таємній нараді було вирішено розподілити обов’язки і розпочати боротьбу. Першочергово необхідно було організувати радіослухання зведень Радінформбюро та забезпечити зв’язок з партизанами. Виконання цих завдань взяли на себе Кравченко та Анапрійчик. Також необхідно було проводити подальшу роботу з розширення організації. Поступово до неї залучаються перевірені люди, які виявили бажання боротися з ненависними окупантами. Учасниками підпільної боротьби стали: Ольга Усик – колишній секретар комсомольського комітету Щорського райвідділку зв’язку, Ніна Рибальченко – піонервожата середньої школи № 1, Феліція Кондратович-Соколова – колишній інспектор райвно, Володимир Підболотов – викладач Ленінградського політехнічного інституту, який приїхав влітку 1941 р. у відпустку до рідного міста і залишився на окупованій території, Володимир Кухаренко – лейтенант військ зв’язку, Марія Росол та Ганна Харченко – санітарки райлікарні, Михайло Старожишин – лікар райлікарні, Ліза Масленок – дружина офіцера та інші. Не маючи зв’язків з партизанами, підпільники планували і здійснювали свої операції самостійно. Організація поділялась на трійки, керівник кожної знав лише зв’язкову по місту та склад своєї трійки. Весь склад підпілля був відомий лише керівництву. Керівником організації був обраний В.Г. Анапрійчик. Визначили декілька явочних квартир у місті: Наталії Дворнікової, Володимира Кухаренка, Ольги Усик, Єлизавети Масленок. Слід зазначити, що осередки

**Підпільна група с. Кучинівка
(другий зліва – Михайло Насінник).**

виходу з оточення. Він відомий як “Раківська група” (від села Раківка, в околицях якого дислокувався), а згодом – загін ім. Щорса. Саме з цим формуванням встановили зв’язок щорські підпільники, що мало велике значення для подальшої боротьби.

Зі спогадів зв’язкової підпільниці М.В. Юрченко: “... пришла Люба (ст. сестра) в разведку с партизанами... Вони привезли мене перше завдання: пойти в Щорс, разыскать Машу Росол и отдать ей пакет. Мне сказали, что она работает в больнице... Я Машу нашла... и отдала ей пакет. Она быстро прочитала и так обрадовалась... Через 30 минут пришли ещё две девушки. Это были Оля Усик и Аня Харченко. Они от радости меня тискали, обнимали, говорили: наконец-то у нас связь с партизанами наладилась. Они написали мне ответ, и я ушла домой”.

Після встановлення зв’язку з партизанами всі операції підпільників м. Щорс і сіл району погоджуються з командуванням партизанського загону. За дорученням партизан активізується випуск листівок, збирається зброя, здійснюються диверсійні акти. Підпільники за допомогою зв’язкової Марії Юрченко передають до загону радіоприймач, виготовлений В. Кухаренком, багато бинтів і медикаментів. Сотні кілометрів виходила стежками і дорогами Марія Василівна Юрченко, забезпечуючи такий необхідний і партизанам, і підпільникам зв’язок. Зі спогадів М.В. Юрченко: “В скором времени вызвал меня через связного Глазок Иван Максимович, командир партизанского отряда. Он мне рассказал, что в Щорсе, куда я ходила, работает подпольная организация, что девушки, которых я видела настоящие подпольщицы... Он закончил говорить и спросил меня “Мария, а вы согласны работать связной в Щорсе и отряде? Хотя это может стоить жизни. Носить надо будет не только письма, а и бинты, и вату, и гранаты, и топ... Ну я сказала, что буду работать”.

Зв’язковою по місту була призначена Оля Усик. Ця молода, енергійна дівчина стала душею підпільня. Її батько працював лист оношею. Службове становище батька і використала Оля для налагодження постійних зв’язків між підпільниками. Її поява в різних кінцях міста

підпільної боротьби були створені не тільки у місті, а і в селах району, як-от: Великий Щимель, Гвоздиківка, Кучинівка, Старі Боровичі, Чепелів, Пісчанка. Саме через Пісчанську підпільну групу, якою керував В.К. Юрченко, був встановлений зв’язок підпільників з партизанським загonom.

Восени 1941 р. в околицях с. Клюси створюється партизанський загін під керівництвом офіцерів Радянської Армії Івана Максимовича Глазка та Юхима Пилиповича Мельника, які повернулись у рідне село після

**Підпільниця Марія Росол
(праворуч).**

з сумкою листоноші не викликала ні в кого підозр – так вона передавала розпорядження керівництва трійкам.

Першим актом непокори, яким підпільники заявили про своє існування всьому місту, було відзначення 44-ї річниці Жовтневої революції, найбільшого державного свята Радянського Союзу. Ніна Рибальченко та Феліція Соколова з двох старих прапорів, які знайшли на горищі школи, зшили полотнище, на якому написали: “Хай живе Жовтнева революція! Смерть фашистським окупантам!” Вночі напередодні свята, лозунг закріпили в центрі міста біля управи, а поруч написали німецькою мовою: “minen” – заміновано. І як не дивно, але ця проста хитрість спрацювала. Лозунг провисів майже півдня, показавши жителям міста і окупантам, що маленьке поліське містечко не скорилося ворогові. Безстрашні підпільники організували прослуховування радіо і розклеювали по місту листівки зі зведеннями Радінформбюро. Листівки спочатку писали від руки, вивішували на парканах, поширювали на базарі. Чимало вдало організованих і здійснених операцій було на рахунок щорських підпільників.

Володимир Підболотов та Володимир Кухаренко організували втечу військово-полонених з лісозаготівельного табору і переправлення їх до партизанського загону. Аня Харченко та Марія Росол організували втечу з лікарні пораненого полоненого партизана. Сотні молодих людей міста і навколишніх сіл врятував від відправлення на примусові роботи до Німеччини лікар Михайло Олексійович Старожишин. Користуючись службовим становищем, він видавав довідки про “хворобу” та оголосив у деяких селах (Тур’я, Кучинівка) карантин на тиф. Підпільниками був здійснений підпал стайні з кіньми німецького гарнізону.

Влітку 1942 р. перед підпільниками Щорса було поставлене завдання висадити в повітря залізничний міст через річку Снов, по якому на схід, де розгортались масштабні бойові операції, йшли ворожі ешелони з технікою, зброєю, свіжими силами. Наказ отримали від керівництва партизанського загону ім. Щорса через зв’язкову Марію Юрченко. Після його виконання всі члени організації мали влитися в партизанський загін. До операції через Аню Харченко були залучені працівники залізниці Валентин Анікієнко та Іван Трушков. Відповідальним за диверсію на залізниці призначили Семена Ігнатчика, колишнього машиніста, що працював під час окупації чорноробом у депо. Було вирішено підривати з боку с. Гвоздиківка, що менш ретельно охоронявся і мав прихований підхід. В охорону мосту вдається влаштувати І. Трушкова і В. Анікієнка. Костянтин Косенко як спеціаліст-підричник мав здійснити вибух. Операція була підготовлена, призначена дата, але напередодні К. Косенка, який працював ремонтником у депо, посилають на ремонт залізниці під Унечу. Диверсію відклали до його повернення. Весь склад підпілля перебував у напруженні. Щоночі чекали вибуху, що стане сигналом для відходу у партизанський загін. Підпільники готувались до зміни умов, до нової боротьби з ворогом. Але гестапо вже заслало провокатора, який брав активну участь у підготовці диверсії. Провокатору вдалось виявити майже весь склад підпілля. За списками, підготовленими зрадником, 9 вересня 1942 р. гестапо розпочинає масові арешти підпільників. Вціліли лише ті, кого не було в місті. Серед них – Ліза Масленок, Степан Данильченко, Наталія Дворнікова, Тетяна Пашкевич. На час арештів в партизанському загоні перебували Марія Юрченко та В.Г. Анапрійчик. В цей же день були заарештовані і підпільники, що діяли в селах району – Великому Щимелі, Кучинівці, Старих Боровичах. У Пісчанці гестапівці арештували сім’ю М. Юрченко: батька Василя Корнійовича та малолітніх брата і сестру. Протягом 10 днів тривали допити арештованих. Із записів І.П. Сукаліна: “Допити продовжувались цілу ніч. Всі на світанку прийшли, а Семена Ігнатчика принесли. Коли його вранці кинули до камери, ледве прошепотів: “Поламали всього. Повні черевики крові”. До невпізнання нагайками

було розсічене обличчя Олі Усик, не впізнати було і Володю Кухаренка. Вдень 18 вересня 1942 р. група арештантів під посиленою вартою викопала в міському лісопарку братську могилу, до якої вночі були кинуті тіла 45 розстріляних підпільників та їхніх родичів.

В 1943 р. урядова комісія з розслідування злочинів німецьких окупантів екстумувала тіла похованих в цій могилі. Родичі покійних за рештками впізнавали своїх близьких. Вдалося встановити імена 23 людей, розстріляних 19 вересня 1942 р. за участь у діяльності підпільної організації. Імена решти, на жаль, залишились невідомими. Після процедури упізнання тіла загиблих перепоховали в окрему братську могилу.

19 вересня 1942 р. завершила свою діяльність Щорська підпільна організація. Молоді люди віддали свої життя за свободу рідної землі.

Хто ж винен у їхній смерті? Хто зрадив?

Відповідь на ці запитання шукаємо у контексті подій, що відбувались на окупованій території.

У 1942 р. партизанські загони, що дислокувались в лісах Щорського та сусідніх районів, своїми військовими і диверсійними операціями показали окупантам, що вони є грізною силою, здатною завдавати серйозних втрат. У квітні 1942 р. начальник таємної польової поліції при командуючому оперативним тилowym районом групи армій “Південь” змушений був констатувати: “На початку березня 1942 р. дії великих партизанських загонів, дислокованих у лісах на північний схід від Сновська, набувають все більш загрозливого характеру. Внаслідок зростання кількості нападів... створилась атмосфера загальної невпевненості. Майже в кожному населеному пункті є довірені особи, з допомогою яких вони одержують дані про наші війська, їхню чисельність, забезпечення тощо...”. Питання ліквідації партизан та мирних жителів, які мали зв'язок з партизанськими загонами, було поставлене дуже гостро. На початку 1942 р. гітлерівські служби розпорядились про створення розвідувальної організації “Зондерштаб-Р”, підпорядкованої службі СД. Її метою була ліквідація партизанської і підпільної діяльності проти окупаційної влади шляхом створення шпигунсько-розвідувальної мережі з числа лояльних до нового режиму радянських громадян.

Весною 1942 р., коли активність партизанських загонів була досить високою, до Щорса прибув інженер організації з будівництва шляхів такий собі Сидоренко, справжнє прізвище – Андрій Іванович Самойлович. Керована ним будівельна контора стала прикриттям резидента “Зондерштабу-Р”, ким насправді був Сидоренко-Самойлович. Невдовзі він дізнається про активістів, комсомольців і комуністів, що залишились в місті. В поле його зору потрапляє Віктор Андрійович Курцин, колишній секретар Щорського райкому комсомолу. Обком комсомолу залишив його для підпільної роботи в Щорсі, але Віктор не поспішав виконувати завдання. Після окупації пішов працювати токарем у МТС. Сидоренко відвідує Курцина на роботі, запрошує додому і після розмови залучає до співробітництва як агента німецької розвідки. Курцин розпочинає свою чорну роботу з пошуку членів підпільної групи. Згадує свою зустріч з Олею Усик, яка говорила колишньому комсомольському ватажку про необхідність боротьби з окупантами. Зустрічається з Семеном Ігнатчиком, М. Васьком, В. Данильченком. Так до блокнота резидента потрапляють перші прізвища, а Курцин після зустрічі з шефом одержує завдання укоренитися в підпільну організацію, виявити учасників, а головне – розвідати відомості про партизанський загін, з яким підпільники тримають зв'язок: дізнатися прізвище командира і місце дислокації. Тепер Курцин сам шукає зустрічі з Олею Усик, напрошується на завдання, знайомиться зі зв'язковою Марією Юрченко, наполягає на тому, щоб особисто побувати у партизанському загоні. Проте підпільники не поспішали виконати прохання Курцина. Завзятість, з якою він наполягав, викликала підозру. Але своє завдання зрадник наполовину виконав. У списку Сидоренка вже нараховувалось 17 прізвищ.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПАРТІЙНИЙ АРХІВ
м. Чернігів, вул. Леніна, 43. Тел. № 7-99-62, 7-32-79

КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА
ЧЕРНИГОВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ
КОМПАРИИ УКРАИНЫ
ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ
г. Чернигов, ул. Ленина, 43. Тел. № 7-99-62, 7-32-79

№ 48/435

29 . апреля 1985 г.

АРХИВНАЯ ВЫПИСКА

из протокола № 45 заседания бюро
Черниговского обкома КП Украины
от 14 ноября 1969 года.

5. О деятельности подпольной патриотической организации в период
временной немецко-фашистской оккупации (1941-1943 гг.) в
Щорском районе.

(тт. Копылер, Ясинский, Демидов)

Бюро обкома КП Украины постановляет:

Согласиться с предложением Щорского райкома КП Украины о
признании подпольной патриотической организации в количестве
33 человек, действовавшей в Щорском районе в период временной
немецко-фашистской оккупации.

Список участников организации утвердить.

Секретарь Черниговского
обкома КП Украины

подпись

Н. БОРИСЕНКО

Верно:
зав. партархивом обкома
Компартии Украины

Г. Шокотько

2-ти

С П И С О К

участников подпольной патриотической организации,
действовавшей в период временной немецко-фашистской
оккупации (1941-1943 гг. в Щорском районе)

1.	Анапрейчик В.Г.	-	руководитель
2.	Данильченко С.М.	-	ч л е н
3.	Игнатчик С.И.	-	"
4.	Кравченко К.В.	-	"
5.	Лукашевич М.С.	-	"
6.	Брченко М.В.	-	связная подполья
7.	Масленок Е.П.	-	ч л е н
8.	Дворникова М.В.	-	"
9.	Пашкевич Т.М.	-	"
10.	Усик О.И.	-	"
11.	Кухаренко В.Т.	-	"
12.	Кондратович-Соколова Ф.С.	-	"
13.	Рыбальченко М.Л.	-	"
14.	Подболотов В.А.	-	"
15.	Россол М.А.	-	"
16.	Письменный П.М.	-	"
17.	Харченко А.К.	-	"
18.	Масленок И.П.	-	"
19.	Сагайдак Н.А.	-	"
20.	Борщ Д.Е.	-	"
21.	Насенник М.Д.	-	"
22.	Демиденко Н.И.	-	"
23.	Чулинда Н.А.	-	"
24.	Корбут В.А.	-	"
25.	Моцар И.Д.	-	"
26.	Леведько П.М.	-	"
27.	Максимец И.М.	-	"
28.	Аникееенко В.М.	-	"
29.	Трушков И.К.	-	"
30.	Косенко К.	-	"
31.	Брченко В.К.	-	"
32.	Брченко В.В.	-	"
33.	Брченко Д.В.	-	"

Верно: зав.партархивом обкома
Компартии Украины

Під час підготовки операції з підриву мосту, до якої Курцин виявляв підвищений інтерес, він знову стикається з недовірою підпільників. Курцин повідомляє Сидоренка про те, що йому перестали довіряти. Не можна було допустити, щоб підпільники зникли. Розпочинаються арешти. За допомогою жорстоких допитів у гестапо кати намагались дізнатись про місце перебування партизанського загону. Та спроби були марними. Після розстрілу підпільників Курцин був переведений до Чернігова, звідки декілька разів засилався в місця розташування партизанських загонів Новгород-Сіверського та Семенівського районів. В 1943 р. його як досвідченого агента перевели в м. Осиповичі на самостійну роботу резидентом. Там він викрив радянських активістів, зв'язкових партизанських загонів. У 1944 р. разом з відступаючими німецькими військами втік на захід, вступив до власівської армії. Після її полонення, у травні 1945 р. інтернований у місто Ухту. Там був заарештований. Після проведення слідства засуджений до розстрілу. Вирок приведений до виконання. Протоколи допитів, де він зізнається у скоєних злочинах, були передані до Центрального архіву Міністерства оборони у м. Подольськ.

Шумлять високі сосни над братською могилою щорських підпільників. Під час поминальних днів приходять сюди родичі тих, хто знайшов тут вічний спокій. А щороку 19 вересня на могилі майорять різнобарв'ям осінні квіти, принесені тими, за чю свободу в далекому 1942 р. віддали своє життя 45 сміливих і нескорених.

Оборонні бої на Новгород-Сіверщині у 1941 році

Влітку 1941 р. ціною значних втрат німецько-фашистським військам вдалося вийти на підступи до Києва. Та зустрівши жорстку відсіч, гітлерівське командування змушене було змінити свої плани на Східному фронті. На початку серпня 1941 р. Гітлер наказав зняти з іншої ділянки фронту 25 кращих дивізій і використати їх для наступу на Гомельському і Новгород-Сіверському напрямках. Одночасно 2 танкова група генерала Г. Гудеріана повела наступ на Стародуб, Конотоп, Лубни. 12 серпня ворог вийшов до р. Сож у Білорусії, 14 серпня був під Гомелем, 16 серпня – під Брянськом, 17 серпня захопив Унечу, 18 – Стародуб. До Новгорода-Сіверського залишалося 180 км.

Через Новгород-Сіверський йшли потоки біженців із Західної України, Київської області та Білорусії. До міста прибув батальйон прикордонників, який разом з артилерійськими батареями зайняв позиції біля мосту через р. Десну поблизу с. Остроушки. Новгород-Сіверський обороняли частини 13 армії Південно-Західного фронту під командуванням генерал-майора К.Д. Голубєва. У приміщеннях Новгород-Сіверської школи № 1 та педагогічного училища ім. К.Д. Ушинського були розміщені військові шпиталі, в яких працювали: головний лікар Літовко, лікарі І.І. Люборець, В. Яковлев, медсестра Ніротворцева та інші.

21 серпня 1941 р. танкова група Гудеріана та 2 польова армія вийшли у тил Південно-Західного фронту на лінію Гомель–Новгород-Сіверський і отримали наказ захопити передмостові укріплення між Черніговом і Новгородом-Сіверським, щоб у подальшому наступати на південь або південний схід. У Новгороді-Сіверському зайняли оборону частини 143 стрілецької дивізії під командуванням полковника Курносова. Серед захисників міста були майор С. Новиков, політруки А. Косирев і Н. Комов, командир артдивізіону М.А. Сазонов, командири 498 стрілецького полку Ф.І. Рупленко і 712 – А.І. Васютин, капітан Ридлевський, старший лейтенант С.Г. Мелешин, комісар Біленький. У боях біля Новгорода-Сіверського загинув старший сержант Мальчик, уродженець Оренбурга С.В. Крилов. У повітрі билосся авіаз'єднання під командуванням Л.Л. Горбацевича.

25 серпня німці викинули біля Новгорода-Сіверського авіадесант, який був знищений радянськими частинами. 26 серпня опівночі фашистська авіація піддала місто жорстокому бомбардуванню, під час якого був смертельно поранений 1-й секретар Новгород-Сіверського райкому Компартії України І. Цивлін, загинув художник А.Р. Райлян – учень І.Ю. Рєпіна та ін. Було розбито ряд будинків.

26 серпня опівдні до мосту через р. Десну, який охороняв підрозділ саперів, під'їхала колона мотоциклістів на чолі з високим сивим майором. Останній звернувся до командира саперів, показав документи і сказав, що охорону мосту передано його підрозділу. Але один із саперів помітив у кінці колони німецькі мотоцикли, стало зрозумілим, що це – німецькі диверсанти. Радянська артбатарея, яка прикривала міст біля с. Остроушки, встигла зробити лише один постріл, аж раптово з'явилися німецькі танки. Як згадував підполковник медицини Серафим Георгійович Мелешин, наші бійці прийняли німецькі танки за радянські, та жорстока правда виявилася дуже скоро. Міст опинився у руках ворога.

Після авіабомбардування фашисти захопили Новгород-Сіверський. Частини 143 стрілецької дивізії відійшли і зайняли плацдарм на східному березі р. Десни. У вересні 1941 р. між військами Брянського і Південно-Західного фронтів в районі Новгорода-

Сіверського утворився великий розрив. Цим хотіли скористатися гітлерівці. Вони намагалися захопити переправи через р. Десну, створити на її східному березі плацдарм і кинути звідти свої танкові частини на Орел в обхід брянських лісів з півдня. Ось що писав про ці події відомий німецький воєначальник генерал Г. Гудеріан у книзі “Спомини солдата”: “У дорозі мені повідомили радісну і зовсім несподівану для мене звістку про те, що енергійні дії танкового підрозділу обер-лейтенанта Бухтеркірха (6 танковий полк) надали можливість 3 танковій дивізії захопити неушкодженим міст довжиною у 700 м на річці Десна на схід від м. Н-Сіверського. Цей щасливий випадок значною мірою полегшив тоді проведення наших операцій”.

Сюди, під Новгород-Сверський, на саме вістря гітлерівського танкового клину, спрямованого в кінцевому підсумку на Москву, була перекинута 132 стрілецька дивізія, що вела родовід від легендарної Іркутської дивізії Блюхера. Нею командував 36-річний генерал-майор Сергій Семенович Бірюзов, згодом начальник Генерального штабу Радянської Армії, маршал Радянського Союзу. Дивізія зайняла оборону вздовж східного берега р. Десни. Рубіж її проходив до лісу на схід від села Бирине повз Новгород-Сіверський. Саме під Новгородом-Сіверським на цій складній ділянці оборони радянських військ у 1941 р. і був зроблений один з перших залпів легендарних “катюш”. Ось що писав Герой Радянського Союзу Казбек Дрисович Карсанов: “Це був важкий час. В архівах мені не вдалося відшукати повних даних того періоду, отже, можна поділитися в основному лише своїми спогадами”. Невдовзі після початку війни К.Д. Карсанов був призначений командиром одного з дивізіонів реактивних установок, які народ любовно назвав “катюшами”. Бувалий артилерист, учасник радянсько-фінської війни 1939–1940 рр., побачивши вперше “катюші”, мимоволі розгубився. Що це за артилерія – якісь балки, кронштейни, але коли побачив на полігоні результати стрільби, був у захваті. 26 серпня 1941 р. дивізіон Карсанова був направлений у розпорядження штабу Брянського фронту, що прикривав московський напрямок з південного заходу, а звідти – у розпорядження командуючого 13 армією. Йому було поставлене бойове завдання: непомітно вийти ближче до переднього краю і завдати нищівного удару по фашистах у районі Новгорода-Сіверського. Під прикриттям “катюш” 132 дивізія мала перейти у наступ і знищити плацдарм німців на південно-східному березі р. Десни. Раннього вересневого ранку “катюші” розвернулися на невеликій галявині, звідки було добре видно скупчення піхоти і танків противника. До мінометників прибув командуючий 13 армією генерал-майор А.М. Городнянський, який замінив на цій посаді К.Д. Голубева. Зробили два контрольні постріли з гаубиці, і всі завмерли у чеканні. Ледве стримуючи хвилювання Карсанов скомандував: “Дивізіон – по ворогу залпом вогонь!” І вмить у повітря злетіли вогняні траси, зметнулися реактивні снаряди. Вони точно накрили розташування фашистів. Позиції ворога зникають у диму і полум’ї ... Радянські бійці, які повибігали з окопів, із захопленням спостерігали небачену картину. “Катюші” негайно залишили свої позиції й відійшли у тил. Отямившись, фашисти обрушили на залишені позиції шквал артилерійського вогню. Налетіли бомбардувальники, але все було марно. 132 дивізія, як і планувалося, перейшла у наступ. Фашисти зазнали значних втрат у живій силі і техніці і почали відступати. Ворожий плацдарм на південно-східному березі р. Десни був ліквідований. Частини 13 армії зробили спробу 28–30 серпня визволити Новгород-Сіверський від фашистів, але не вистачило резервів. 27 серпня ескадрилья 99 авіаполку під командуванням І.Ф. Нестерова бомбардувала переправу через р. Десну біля міста. У цьому бою були збиті два фашистські літаки, але й наші зазнали великих втрат. 5 вересня 132 дивізія вийшла з оточення. 15 вересня 1941 р. за Новгородом-Сіверським фашисти прорвали оборону 13 армії і змусили її відійти. Війна продовжувала просуватися на схід.

Окупаційний режим у Чернігові очима дітей

Історія Другої світової війни попри неймовірно велику кількість наукових робіт, джерельних публікацій містить у собі чимало таємниць. Це одна з особливо складних, неоднозначних, суперечливих сторінок історії нашого народу. Тому дуже важливо зберегти свідчення учасників та очевидців тих подій.

Війна – це голод, холод, смерть і страх. Це величезне випробування для всіх. Особливо важко було дітям, дітям війни. Вони сповна випили гірку чашу випробувань, а після війни піднімали з руїн знівечену країну. 18 листопада 2004 р. Верховна Рада України прийняла закон “Про соціальний захист дітей війни”. Цей закон установлює правовий статус дітей війни, визначає основи їхнього соціального захисту та гарантує їм соціальну захищеність шляхом надання пільг і державних соціальних гарантій.

Дитина війни – особа, яка є громадянином України та якій на час закінчення Другої світової війни (2 вересня 1945 р.) було менше 18 років. Встановлення державних соціальних гарантій дітям війни та надання їм соціальної підтримки є визнанням на державному рівні важкого життєвого шляху громадян України, чиє дитинство збіглося з роками Другої світової війни. Закон набрав чинності з 1 січня 2006 р.¹

А як же склалися долі дітей війни? Хтось евакуювався на Схід, хтось залишився на окупованій території, хтось став підпільником, партизаном, а хтось потрапив на фронт і став сином полка.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються матеріали дітей війни: Людмили Макаренко, яка разом з матір'ю була евакуйована з Чернігова в м. Маріїнськ Новосибірської області; Олени Білевич (1924–1943), яка створила в Чернігові молодіжну підпільну організацію, а у січні 1943 р. стала партизанкою з'єднання імені М.М. Коцюбинського; Герарда Кузнецова (нар. 1925 р.), який пережив окупацію обласного центру, а влітку 1943 р. став партизаном з'єднання “За Батьківщину”; Васи Коробка (1927–1944) – партизана Чернігівсько-Волинського з'єднання. В експозиції військово-історичного відділу представлені фотографії дітей-партизан, що воювали у Чернігівсько-Волинському з'єднанні, які зробив фотокореспондент газети “За Радянську Україну” Яків Давидзон, фотографії синів полка Володі Корнійчука та Володі Чувпила.

Чернігів був окупований німецько-фашистськими загарбниками 9 вересня 1941 р., звільнений – 21 вересня 1943 р. А між цими датами 2 роки окупації – час терору, знущань і принижень.

У грудні 1943 р. учням 5-х – 7-х класів чернігівських шкіл запропонували написати письмову роботу на тему “Що я пережив під час німецької окупації”.

В Державному архіві Чернігівської області зберігаються 25 учнівських творів: 8 робіт учнів неповної середньої школи № 5², 9 – неповної середньої школи № 6³, 8 – неповної середньої школи № 7⁴. Вони написані на аркушах із зошита в лінійку чи клітинку, невеликі за обсягом: 1–3 сторінки. Записи зроблені чорнилом, каліграфічним почерком українською мовою. Школярі описували те, що особливо вразило під час німецької окупації. Зустрічаються політичні “штампи”, наприклад: “Дякую т. Сталіну за звільнення нашого міста”.

Майже всі пишуть, що закрили школи. Окупанти залишили лише початкову освіту, адже керівник нацистської поліції Генріх Гімmlер проголосив, що вищої школи у східних областях бути не може: треба обмежитись чотирикласною народною школою, достатньо

навчити дітей рахувати (найбільше до 500) і розписуватися, виховувати їх у покорі та слухняності. Для 14-річних запроваджувалась трудова повинність.

Т. Коваленко, учень 7 класу школи № 5: “Я працював на торфових розробках. На роботу йшли рано, закінчували із заходом сонця. Годували погано”. М. Заїка, учениця 7 класу школи № 5: “Ці каторжні звірі придушили нашу культуру. Школи були зруйновані й закриті. Чорна хмара оповила всю Україну, яка до приходу німців була пишною квіткою і красувалась серед усіх країн, пригноблених капіталізмом... Я працювала на торфових розробках. Працювали голі, босі, голодні. За роботу майже нічого не одержували: марку та кіло хліба на тиждень”. С. Биховець, учень 6 класу школи № 5: “Не було шкіл. Я поступив у сільськогосподарську общину, де й працював увесь час панування німців. На роботу виходив уранці – повертався пізно ввечері. Харчі були погані, хліба не було. Працював я на полі”.

Окупанти запровадили комендантську годину: за наказом коменданта з 19 до 5 години цивільному населенню заборонялося перебувати поза своїми помешканнями. Виняток міг бути зроблений для працівників підприємств першої необхідності⁵. М. Заїка, учениця 7 класу школи № 5: “При німцях з хати не виходь без документів. Тепер я забула, що треба носити паспорт”. О. Попко, учениця 5 класу школи № 5: “Німці спалили нашу хату: згоріло все майно. Коли стемніє на вулицю не можна було показуватись. В кожного, хто йде в заборонений час, вони стріляли”.

Для того, щоб тримати населення в покорі окупаційна влада створювала “режим страху”. Для його реалізації використовувалися принципи колективної відповідальності, система заручників тощо. В листопаді 1941 р. була проведена компанія з винищення євреїв. У січні 1942 р. відбулася масова страта хворих психіатричної лікарні. Навесні 1942 р. розстріляли циганське населення. Партиїних діячів і комуністів реєстрували і поступово знищували. В газеті “Українське Полісся” за 10 квітня 1942 р. повідомлялось: “6 квітня 1942 р. злочинці-бандити із засідки стріляли в двох німецьких офіцерів. ...8 квітня о 14 годині на Базарній площі в Чернігові прилюдно повішені 4 учасники цього злочину... Як подальший відповідний захід, захоплено 100 осіб і розстріляно на законній підставі”⁶.

Г. Миколенко, учениця 6 класу школи № 6: “Я була свідком, коли на площі вішали людей. 2 чоловіки з зав’язаними ззаду руками. Чоловіки були бліді, змучені, але йшли на смерть спокійно. Один крикнув: “Хай живе Комуністична партія і її вождь т. Сталін”. Петлі одягли на шиї і машина рушила... Враження від цієї страти я не забуду ніколи в житті. Ніколи в моїй душі не погасне ненависть до німців-бандитів”. В. Убозько, учень 6 класу школи № 7: “Німці не вважали євреїв і циган за людей. Машинами їх вивозили разом з маленькими дітьми на розстріл. Людей, які переховували євреїв і циган також розстрілювали”. О. Руда, учениця 6 класу школи № 7: “Німці розстріляли євреїв. Потім почали розстрілювати комсомольців і партійних. Вони почали тікати з родинами до партизан”. О. Кучмерова, учениця 5 класу школи № 7: “Якось ранком я вийшла на вулицю і побачила чорну сумну машину. В тій машині були люди, яких везли на розстріл. Маленькі діти плакали й кричали: “Рятуйте, спасайте!” Деякі люди вискакували з машин, але їх розстрілювали”.

В лютому 1942 р. Гітлер видав наказ про вивезення на роботу в Німеччину робітників зі Сходу. 15 квітня 1942 р. з Чернігова вирушив перший ешелон з робітниками-добровольцями. У місті з’явилися плакати, на яких зображувалось щасливе та сите життя в Німеччині. У кожному номері “Українського Полісся” друкувались фотографії повсякденного життя людей, котрі виїхали. Та скоро добровольці закінчились... М. Заїка, учениця 7 класу школи № 5: “Хіба можна перечислити те, що робив загарбник-людоджер. Йому було мало знущань над людьми. Він почав насильно гнати молодь до Німеччини на рабство. З яким жахом розлучалась мати з своєю дитиною. Ріки сліз вилито за роки панування німців”.

Пишуть учні і про трагедію в с. Яцеве. У лютому 1943 р. повстали полонені

Яцівського концтабору. Декому навіть вдалось втекти. За це німці розстріляли майже всіх полонених, а с. Яцеве і частину Бобровиці спалили. О. Руда, учениця 6 класу школи № 7: “Випадок у Бобровиці: стомлені тяжкою працею і голодом полонені розбили залізні ворота і порозбігались. Через деякий час виїхав на Бобровицю каральний загін німців. Багато жителів Бобровиці було вбито. Село підпалили”. Л. Орішко, учениця 5 класу школи № 7: “Полоненим у концтаборі давали на день 3 сирі картоплі. Коли полонені втекли з табору, с. Яцеве оточили, людей розстрілювали, хати запалили. Незабаром почали палити й с. Бобровицю. Людей зганяли у хату чи клуню й підпалювали”. О. Кучмерова, учениця 5 класу школи № 7: “Коли палили Бобровицю вчителька Лісовець Ганна Михайлівна вискакувала 4 рази з вогню, її кидали назад”.

У вересні 1943 р. настало довгоочікуване визволення. Н. Зевченко, учениця 6 класу школи № 5: “Німці за своє перебування знущались з наших людей: забирали в тюрми, розстрілювали, кидали жінок та дітей живими в ями. Я бачила, як вішали людей. Молодь забирали в Німеччину на роботи. В 1943 році почувись далекі вибухи. Це наближався фронт. Я чула, що коли відступають німці, то вони забирають людей. І ми втекли з міста в село. 22 вересня я побачила своїх визволителів. Тепер ми стали вільні, можемо ходити до школи, бути піонерами. Коли наші батьки, брати і сестри б'ють ворога на фронті, ми – учні – будемо добре вчитися і відбудовувати рідне місто”. В. Убозько, учень 6 класу школи № 7: “Коли Червона Армія підходила до Чернігова, ми сиділи в льосі. Нарешті всі страхіття скінчились, знов засяяло яскраве сонце над нашим містом. Коли ми виростемо, ми будемо битися, як б'ються наші брати і сестри. Хай живе непереможна Червона Армія, хай живе т. Сталін”. О. Кучмерова, учениця 5 класу школи № 7: “Восени 1943 року стало чути гарматні постріли. 21 вересня ми почувли рідне: “Ура! За Батьківщину!” І мій батько, літній чоловік плакав, дивлячись на бійців, і говорив: “Рідні... Товариші!” Ніч змінилась днем, сонце зійшло”. Н. Савчук, учениця 6 класу школи № 7: “Дякую Червоній Армії, що вона нас звільнила від проклятих німців. З нетерпінням чекаю того часу, коли Червона Армія їм отомстить за те, що ми перетерпіли. Чекаю коли зовсім знищать проклятих німців”.

Мемуари, попри їхній суб'єктивізм, мають великий емоційний вплив, особливо якщо це спогади однолітків відвідувачів музею, переважну більшість яких становлять учні. Зважаючи на це, співробітники військово-історичного музею вирішили записати спогади жителів Чернігова – дітей війни.

Коли почалась Велика Вітчизняна війна Людмилі Георгіївні Белій було майже 7 років. Родина Белих: батько, який працював водієм в обкомі Компартії України, мати – буфетниця школи № 1 (нині в цьому приміщенні – Чернігівський художній музей), молодший брат (1937 р. н.), тітка (сестра матері) – жила за адресою: вул. Червоноармійська, 10 (тепер – вул. О. Молодчого). Про початок війни Людмила почувла від батька, який прийшов на обід і сказав, що почалась війна, але триватиме вона не більше 2 тижнів. Батько возив на вокзал родини працівників обкому КП(б)У, які евакуювалися в тил, серед них – і родину третього секретаря М.М. Попудренка.

Згадує Людмила Георгіївна, як було страшно, коли бомбили місто. В їхнє помешкання влучила бомба. Родина перебралась у сусідній будинок. По вулицях ходили хворі психіатричної лікарні: напіводягнені, часто просто в простирадлах, голодні, очі блищать, танцюють, сміються... Здається у серпні почали грабувати магазини, забирали звідти все.

Людмила пам'ятає, як через місто йшли відступаючі частини Червоної Армії: бійці втомлені, голодні, обірвані. З обкомом партії відступив і батько (повернувся восени 1943 р. і далі працював водієм в обкомі партії).

А одного вересневого дня дівчинка прокинулась і побачила на своїй вулиці чужих солдатів. Німці на вул. Червоноармійській поставили польові кухні. Дітей іноді годували

обідами, пригощали цукерками. Потім солдат почали розквартировувати. У Белих поселились мадяри. Квартиранти поводитись тихо, спокійно. Але мати все ж таки на ніч свою кімнату зачиняла, іноді навіть підпирала шафою. А тітку ховали, бо вона була дуже гарна.

Їсти було нічого, топити нічим. Ходили на полях – збирали мерзлу картоплю. По селах міняли речі на продукти. В їхньому дворі жила родина міліціонера: жінка і шестеро дітей. Мабуть за доносом всіх забрали в тюрму – більше їх не бачили. Яскравий спогад: по вул. Шевченка їде машина-душогубка, з якої чути крики, прокльони, стогін, плач.

Запам'яталось, коли в лютому 1943 р. горіли села Бобровиця і Яцеве. Гавкали собаки, кричали люди, відчувався запах диму.

Восени 1942 р. тітку забрали до Німеччини: не вберегли. Повернулась у 1945 р. Розповідала, що працювала в родині сидількою – доглядала стару, лежачу німкеню. Ставились до служниці з України добре.

При німцях Людмила закінчила 2 класи. Навчалась у будинку, де тепер Чернігівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат (вул. 1 Травня, 56). Викладав один учитель, крім німецької мови, вивченню якої приділялась особлива увага.

Перед відступом з Чернігова німці ходили по хатах і розстрілювали людей, а будинки підпалювали, тому всі ховалися у погребях. В льосі сиділа і Людмила з матір'ю та братом. Вночі мати виходила на вулицю, щоб знайти щось поїсти. 21 вересня 1943 р. приблизно о 6 годині ранку почули рідну мову і зважились вийти зі схованки. По вулиці йшли воїни Червоної Армії. Дуже багато було зовсім молодих солдат. Після визволення міста Людмила Бела навчалась у школі № 5. Згадує, що уроки праці завжди відбувались на вулиці: розчищали територію біля школи. Для старшокласників проводились суботники. Нині Людмила Георгіївна на пенсії, але ще працює бібліотекарем у міській бібліотеці імені М.М. Коцюбинського.

Ніна Іванівна Лейдлова народилась у Чернігові 1 квітня 1932 р. Батько будував гідроелектростанції. Мати працювала секретарем в облвиконкомі. Родина жила на вулиці Пушкіна (навпроти кооперативного технікуму): мати, батько і три сестри. Старша Надя працювала, молодші вчилися у школі № 1, перед війною закінчили 1 і 2 класи.

Якраз напередодні війни до свого чоловіка, який служив у Чернігові, приїхала їхня родичка з Києва і зупинилась у Лейдлових. 22 червня 1941 р. на ранок військова частина, де служив чоловік родички, зникла з місця дислокації у Мар'їному гаю, а в обідню перерву прийшов батько і сказав, що почалась війна. Мама день і ніч була в облвиконкомі – готувала архів для відправлення в тил. Батько пішов на фронт, з війни він не повернувся.

Ніна Іванівна пам'ятає, як над містом з'явилися літаки з білими хрестами, як скидали бомби. Одна бомба влучила в будинок Лейдлових. Після цього родичка забрала менших дітей до Києва. Там вони оселились біля Хрещатика. Ніна Лейдлова згадує, що німці Київ не бомбили, а коли Червона Армія залишала місто – столиця запалала. Німецькі літаки скидали на вогнища мішки з піском.

На початку вересня архів Чернігівського облвиконкому евакуювали. Мати залишилась у місті і вирішила забрати дівчаток до себе, відрядивши за ними Надю. Лише у листопаді діти повернулись до Чернігова: добирались пішки, іноді їх підвозили німці, ночували по селах.

Мама зайняла на вул. Пушкіна квартиру, де раніше жила єврейська родина, яка евакуювалась, і почала працювати на маслозаводі. Дякуючи сколотинам, які вона приносила з роботи, та продажу золотих речей, родина вижила.

Пам'ятає Ніна Іванівна, як німці на машинах-душогубках возили людей по вулиці Шевченка на Бобровицю. В цей час вулицю оточували поліцаї. Пам'ятає, коли палили с. Яцеве, з Валу було видно пожежу.

Старшу сестру Надю забрали до Німеччини. Але з поїзда дівчині вдалось втекти. Вона потрапила на фронт. Була зенітницею. Отримала грамоту, підписану І. Сталіним. Родина так пишалася старшою сестрою! Вона була героїнею!

Що найбільше запам'яталось? Страх і ненависть до німців.

Перед приходом Червоної Армії жителі міста сиділи по підвалах. Вночі мама виходила зі схованки і приносила варену кукурудзу.

Коли Чернігів звільнили від німців, було тепло, світило сонце. На вулицях лежали вбиті німці. Ніна Іванівна каже, що була така ненависть до фашистів, що вони, діти, брали палки і били трупи, розбивали голови.

Тепер Ніна Іванівна на пенсії, але продовжує працювати адміністратором в Чернігівському академічному музично-драматичному театрі імені Т.Г. Шевченка.

Тамарі Володимирівні Менайловій у 1941 р. виповнилось 4 роки. Але вона каже, що багато з того часу пам'ятає. А коли вже після війни спитала у мами про роки окупації, та відповіла: "Ніколи нічого не питай у мене про війну. Пережили ті страшні часи і слава Богу!"

Родина Менайлових жила на вул. Ремісничій, 22 (тепер – Комсомольська). Батько працював водієм, мати секретарем-машиністкою в особливому відділі обкому комсомолу. У Тамари була старша сестра Зоя 1934 р. н.

Батько вже у перші дні війни пішов на фронт. Щоб попрощатись з дочками він зайшов у дитячий садок. Тамара Володимирівна і тепер до найменших подробиць пам'ятає ту зустріч з батьком. Зустріч, яка виявилася останньою.

Пам'ятає Тамара бомбардування міста. В їхньому дворі викопали окоп, де й пересиджували нальоти німецької авіації. Прихід німців запам'ятався тим, що солдати брали маленьку Тамару на руки, пригощали цукерками. Мабуть, білява дівчинка нагадувала їм власних дітей.

Німецька влада наказала населенню розібрати огорожі та паркани.

Щоб прогудуватись, мама ходила по селах і міняла речі на продукти.

Взимку 1943 р., вночі, у хату зайшли 2 німці з собаками і наказали збиратись. Мама вдягла сестер, взяла щось поїсти і пішли. Привели їх у тюрму (мама як працівник обкому перебувала на обліку). В камері було багато людей, серед яких і мамині знайомі. Були в камері й діти. Мамина співробітниця порадила порвати хустку на стрічки, щоб коли поведуть розстрілювати – зав'язати очі. Скільки там були – Тамара не пам'ятає. Люди плакали, боялись кожного шелесту в коридорі. Одного вечора зайшов вартовий і наказав всім залишити камеру. Ув'язнені побігли по домівках. І більше їх ніхто не чіпав*.

Пам'ятає Тамара Володимирівна, як вони з сестрою ходили дивитись на повішених у центрі міста. Згадує італійських солдатів, які квартирували неподалік. Вони виривали з півнів пір'я і прикрашали ним капелюхи.

Після війни Т.В. Менайлова закінчила школу № 10. Останнє місце роботи – диспетчер в Українському науково-дослідному геологорозвідувальному інституті. Тепер вона на пенсії. Сестра Зоя – теж пенсіонерка, живе у Києві.

Ніна Андріївна Лупашина народилась у 1932 р. в місті Ташкенті. Батько – росіянин, працював будівельником, мати – українка, уродженка Чернігівської області, працювала медсестрою. У 2 роки Ніна тяжко захворіла, з Чернігова приїхала бабуся і забрала онуку до себе. А в 1938 р. до міста над Десною переїхали і батьки Ніни. Оселилися на вул. Лісковицькій, 7. В 1939 р. народився брат Володя. Батько влаштувався на поштамт, де

* Г.О. Кузнецов (чернігівський краєзнавець) розповідав, що саме у той час партизани вбили начальника тюрми. Новий начальник переглянув списки арештованих і декого наказав випустити. Всього випустили 275 людей. Мабуть, в це число потрапили і Менайлови.

обіймав якусь будівельну посаду. До війни Ніна Андріївна закінчила перший клас школи № 2 ім. Войкова, яка знаходилась напроти Єлецького монастиря (нині – Палац культури будівельників).

22 червня 1941 р. була неділя, Ніна з подругами ходила в кіно. На площі ім. Куйбишева (тепер – Красна площа) по радіо вони почули про початок війни.

Пам'ятає Ніна Андріївна, як бомбили місто. Спочатку з німецьких літаків скидали маленькі запалювальні бомби. Від них все навкруги починало горіти. Люди кидались гасити пожежу, і тоді з літаків падали фугасні бомби. Здавалось, що кожна бомбалетить на тебе. Було дуже страшно. В сусідньому дворі викопали бліндаж, там ховалось декілька сімей. Бомбили в основному центр, але одиночні бомби падали і на Лісковицю. Під час одного сильного бомбардування (мабуть, у серпні) нерви не витримали і родина Лупашиних – батько, якого не взяли до армії за віком, мати, Ніна, брат, бабуся, дідусь – залишила місто. Прийшли у с. Жавинку, але там не було де зупинитись. Пішли в с. Павлівку, знайшли притулок у якомусь сараї. Туди набилось 24 людини, спали на соломі. У Павлівці вперше побачили німців. Запам'яталась сіра форма ворожих солдатів.

Десь через 2 тижні повернулись у Чернігів. Батько вантажив вагони на залізниці. Мама і бабуся копали рів за Троїцькою гіркою.

Ніна Іванівну згадує, що на вул. Воровського була розміщена німецька кухня, де давали обіди (вона не пам'ятає – лише дітям чи на всю сім'ю): хліб був несмачний, юшка рідка. Родина Лупашиних обробляла город, з нього і годувались. Весь час дуже хотілось солодкого. Батькові на роботі давали солодкий чай, він його не пив, а приносив дітям. Яка то була смакота!

Якось Ніна спостерігала, як вели колону циган. Їх охороняли поліцаї. Одна вагітна циганка заточилась і поліцай ударив її в живіт ногою.

Бачила і повішених на балконі біля площі імені Куйбишева. У них на грудях була прикріплена табличка: “Вор”.

У 1942 р. біля Чернігова вбили німецького офіцера і собаку. Німці почали хапати заручників, до їхнього числа потрапив і дід Ніни, якого забрали просто з городу: 100 людей були розстріляні. При німцях Ніна Іванівна закінчила 2 і 3 класи. Навчалась у школі № 4. Всі предмети, за винятком музики і німецької мови, викладала одна вчителька. Навчання велось українською мовою. Вивчали арифметику, письмо, малювання. Велика увага приділялась німецькій мові. Викладала німкеня: висока, худа, вдягнена в чорний одяг. Ніна Іванівна каже, що дуже її боялась. Але німецьку мову до цього часу розуміє.

Найбільше запам'ятались голод і страх: спали всі, не роздягаючись.

А коли прийшла Червона Армія – це була велика радість, яку і нині жінка не може ні з чим порівняти. І найголовніше свято для неї – 9 Травня.

Розказували, що в період окупації міста на Подусівці був притулок для дітей, де над ними проводили досліди. Керувала притулком жінка на прізвище Ворона. Після визволення міста на площі стратили (повісили) кількох зрадників, серед них і Ворону.

Ніна Іванівна закінчила чернігівську школу № 10, а потім – Чернівецький медінститут, все життя працювала лікарем, нині на пенсії.

Арнольд Миколайович Дубинін (1937 – 2007) – син партизана Чернігівсько-Волинського з'єднання. Його батько Микола Матвійович Дубинін працював управляючим конторою Державного насінневого фонду, мати була домогосподаркою. Родина жила на вул. Зелений. Арнольд мав брата Станіслава (1930 р. н.).

Арнольд Миколайович згадував, що день 22 червня 1941 р. сім'ї запам'ятався не лише як початок війни, а й як день, коли у мами стався інфаркт. Пам'ятає Арнольд Миколайович бомбардування Чернігова: в основному бомби падали на центр міста. З околиці видно

було пожежі. 1 серпня батько разом з іншими майбутніми партизанами пішов в урочище Гулине Корюківського району. Коли до них приєднався М.М. Попудренко, завели мову про родини. З'ясувалося, що сім'ї деяких партизанів залишились в обласному центрі. Тоді Миколі Дубиніну дають наказ евакуювати 4 родини. Він приїхав у місто, забрав власних дітей і дружину, сім'ю Меншикова, а інших не знайшов. Підводою, яку виділив обком партії, доїхали до с. Брусилів, де залишились переночувати. На ранок встали – підводи нема, повернулася у місто. Миколі Матвійовичу вдалось домовитись з командиром військової частини, яка прямувала до Новгород-Сіверського, що той доведе його рідних до райцентру, а сам повернувся у партизанський загін.

В Новгороді-Сіверському Дубиніні сіли на потяг і поїхали на Схід. Добирались близько місяця. Зупинились у с. Образець Кінельського району Куйбишевської області, колгосп "Сталінський шлях". Там мама працювала завфермою.

В лютому 1944 р. прийшов виклик з Чернігова повертатись назад. У березні приїхали в місто над Десною. Будинок, в якому жили до війни, виявився зайнятим. Їм виділили на вул. Попудренка маленьку кімнатку. Арнольд Миколайович згадує, що там стояла плита, на якій він спав, і ліжко, де спали мати і Станіслав.

16 травня 1944 р. повернувся із Західної України батько. На вулиці Попудренка, 9 родині Дубиніних виділили більш просторе житло – невеликий будинок на 2 кімнати з кухнею.

Навчався Арнольд Дубинін у школі № 4, потім № 1, яка була відкрита 1949 р. Останнє місце роботи – радіоприладний завод.

¹ Відомості Верховної Ради України. – 7 січня 2005 р. – С. 94.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р. 1376. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1–9.

³ ДАЧО. – Ф.Р. 1376. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–13.

⁴ ДАЧО. – Ф.Р. 1376. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1–17.

⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині. – Чернігів, 2000. – С. 6.

⁶ Там само. – С. 33.

Друга світова війна в Україні: долі людські

На сьогоднішній день все більше істориків, вивчаючи події Першої та Другої світових воєн, стали звертати увагу на соціальні аспекти, на те, як хід бойових дій вплинув не лише на долі держав, а й на долі народів, сімей і окремих людей.

Святий Маргаретен. 1950-і рр.

Сьогодні мова піде про Франциску Францівну Цайтлер-Пономаренко, австрійку за походженням, доля якої тісно пов'язана з Україною і Чернігівщиною зокрема, а саме – з селом Горбове Куликівського району. Через її життя ці дві війни пройшли доленосною ниткою. Франциска народилася в селищі Святий Маргаретен поблизу Айзенштадт а Бургенландської землі 7 серпня 1895 р. Після закінчення школи почала працювати на одному із заводів у

*З.В. Пономаренко.
Австрія, 1923 р.*

*Ф. Ф. Цайтлер-Пономаренко.
Австрія, 1923 р.*

м. Айзенштадт. Саме тут вона і познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Захаром Васильовичем Пономаренком, котрий в роки Першої світової війни потрапив у полон на території Австрії і на заводі відбував репараційні роботи. Повінчалися молодята у місцевому костьолі. Обітниці бути завжди разом і в радості, і в горі дотримувалися протягом всього життя. Жили дружно. Вели домашнє господарство, вирощували виноград, переробляли на вино, торгували. Побудували великий цегляний будинок. Один за одним народились діти: Марія, Іван, Фані. У 1923 р. вирішили відвідати батьківщину Захара, далеке село Горбове у Радянській Україні. З дітьми поїхали погостювати. Але доля розпорядилася інакше: в Горбові захворів і помер син Іван, і народився хлопчик, якого в пам'ять про брата також назвали Іваном. За тодішніми радянськими законами Захару Васильовичу з сином Іваном за кордон виїжджати не дозволяли, а молодій дружині з доньками не забороняли. Любов до чоловіка і дітей змусила Франциску назавжди залишитись у Горбові.

Нелегко було призвичаїтись їй до життя тодішнього українського села: самій прясти і ткати полотно, білити хату, шити одяг, вишивати, доглядати домашню худобу, порати город. Але Фаня Францівна (так звали її в селі) все здолала і всього навчилася. Досконало вивчила мову, закінчила у Житомирі вчительські курси і десять років працювала вчителькою німецької мови в Горбівській школі.

Та ось настав 1941 рік. Пекучим болем відгукнулась у серцях мешканців села страшна звістка про війну. У перші її дні Захара забрали на фронт. Фаня залишилась вдома з п'ятьма дітьми чекати на чоловіка.

А доля готувала їй нові випробування. Влітку 1941 р. вона тяжко перехворіла на тиф. Заразившись від матері, захворів і помер вісімнадцятирічний син Іван.

Тим часом фронт швидко наближався до Чернігівщини. З 2 по 8 вересня 1941 р. в районі сіл Підгірне, Піски, Виблі, що за 2 км від Горбового, розгорілись жорстокі бої. Оборону тут тримала 5 армія генерала Потапова. 5 вересня ворог зайняв село Горбове. Сюди увійшла 131 піхотна дивізія противника. З цього дня і до 21 вересня 1943 р. село перебувало під окупацією німців.

У ті страшні часи в селі стався випадок, який на порядок денний поставив питання: чи залишиться село на карті України, чи на його місці зостанеться попелище.

Було це наприкінці вересня 1941 р. У хаті Ганни Пономаренко та її племінника Андрія переховувався поранений радянський офіцер. Коли німці робили обшук, він убив двох солдатів, утік і сховався в густих придеснянських лозах. Комендант зібрав жителів села і через перекладача оголосив наказ: "Взяти 20 заручників і розстріляти, якщо жителі не видадуть вбивцю. Після розстрілу заручників, село спалити." Хату Ганни Пономаренко спалили, Андрія тяжко побили і він невдовзі помер.

Зі спогадів Видця Михайла Федоровича, ветерана війни та праці, що був серед заручників: "Мені тоді було 16 років. Ми ремонтували воза з батьком у другій бригаді, коли німці зігнали людей і виголосили наказ. Я не зовсім зрозумів, що до чого, але побачив, як солдат рахує і відштовхує убік чоловіків і підлітків, серед яких і ми з батьком: "Айн, цвайн, драй...", – так до 20. На все життя залишився цей рахунок у моїй пам'яті. Нас відвели на подвір'я німецької комендатури, розміщеної в добротному будинку Демида Назарового, що поблизу старої церкви, яку переобладнали в радянські часи під клуб, і попередили: "Якщо хтось втече, всіх розстріляють і візьмуть нових заручників". Втекти можна було легко. На подвір'ї, крім заручників, перебувало ще понад 100 полонених солдат. Нас охороняв один німець і той часто відходив. Огорожа була невисока, стрибнув – і ти вільний, але бажаючих врятуватись таким чином серед нас не знайшлося. Всю першу ніч лив дощ. Ми притулювались спинами один до одного, а голови прикривали піджаками. Вранці другого дня нас перемістили у гримувальну кімнату клубу, і втеча вже стала неможливою. Їсти нам

і полоненим солдатам приносили жителі села. З перших годин і до закінчення ув'язнення від комендатури не відходила моя вчителька німецької мови Фаня Францівна Пономаренко. Вона щось гаряче пояснювала німецькому офіцерові, ставала на коліна, плакала, благала відпустити невинних людей. Офіцер, розводив руками, кажучи, що він не вирішує долі цих людей, прибуде старший офіцер з каральним загоном тоді все і вирішиться. Не вірте, коли вам скажуть, що чекати смерті не страшно. Я ті три доби не забуду ніколи. Запишалась лише одна надія, що Фаня Францівна зможе нас врятувати. Коли третього дня прибув офіцер з каральним загоном, Фаня Францівна кинулась до нього просити відпустити заручників. Благала милосердя, пояснювала, що ці люди не могли вбити. Вона прожила тут 20 років і не бачила від цих людей зла. Офіцер зацікавився розповіддю немолодї жінки, довго їй про щось розпитував і, порадившись з кимось із вищих офіцерів, нас відпустив. Коли я йшов додому, ноги були ніби з вати. Кольори неба, трави і дерев були такі незвичайно яскраві, ніби я бачив їх уві сні. Повітря було чисте і просоре. Мені страшенно захотілось їсти. Я вперше душею відчув цю життя...”

Заручників на прохання Франціски Пономаренко відпустили за умови, що, коли в цьому селі пролунає хоч один постріл – її з дітьми розстріляють першими, а село спалить.

Після цього страшного випадку комендант примусив Франціску Францівну працювати перекладачем у цивільних справах. Вже після війни їй намагались цим доорікати. Та пришити тавро “зрадниця” так і не змогли.

Ф. Ф. Цайтлер-Пономаренко
(сидить ліворуч). Австрія, 1956 р.

У 1946 р. повернувся чоловік.

Повоєнні роки пролетіли в тяжкій праці в колгоспі та турботах про дітей. Тільки в 1956 р. влада дозволила Францісці Францівні відвідати рідню в Австрії, виділила грошову допомогу, одяг. Після 33 років розлуки зустрілась вона з сестрами Розою, Анною, їхніми сім'ями, родичами. Брат Йосеф загинув на війні у 1942 р., померла мати, так і не дочекавшись доньки з далекої України. Сестри згадували, що перед смертю мати просила відчинити двері в будинку і говорила: “Це Фані з дітьми до мене йде...” Через декілька років вдруге і востаннє побувала вона в рідному Святому Маргаретені. В наступні роки сестри з родинами прийжджали в гості до неї. Запрошували повернутись в Австрію, та Фані Францівна відповіла: “Тут пройшло моє життя, живуть мої діти, онуки. Хочу, щоб могила моя запишалась на цій землі”.

Франціска Францівна Цайтлер-Пономаренко померла 10 липня 1980 р. Похована на кладовищі у селі Горбове.

Та на цьому зв'язок між землею, де народилась Франціска Францівна, і місцем, де вона жила, не перервався. Декілька разів прийжджали їй родичі в село Горбове відвідати могилу. Під час одного з візитів у середині 1990-х рр. австрійців дуже вразив той факт, що люди, які місяцями не одержують заробітної плати, відроджують віру, будують у селі церкву (закладени храму відбулись у листопаді 1992 р.). Тож повернувшись до Святого Маргаретена, звернулись до місцевої громади з проханням пожертвувати гроші на цю добру справу. Мабуть і самі не сподівались на те, що відгукнеться так багато людей. Гроші приносили зі словами “Хай у далекому українському селі збудується церква в пам'ять про

Ю.В. Повжик (праворуч). Святий Маргаретен, 1994 р.

нашу Франциску...". Зібрані 10 тисяч доларів 1994 р. у приміщенні міської рагуші були вручені вчителю іноземної мови горбівчанину Юрію Васильовичу Повжику. Останній на знак вдячності, передав місцевому бургомістру грамоту Чернігівського архієпископа та вічний оберіг України – рушник.

Церква Різдва Богородиці у с. Горбове була освячена 25 лютого 1997 р.

Церква Різдва Богородиці. 2008 р.

Зміст

	Стор.
Гончаренко В.	Твори М.І. Денисенка в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог 3
Мудрицька В., Сита Л.	Борисоглібський скарб 1957 року в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог..... 15
Ситий І.	Каталог матриць особистих печаток XVIII – початку XX століть Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського..... 22
Арендар Г.	Пам’яті незабутого друга Куліша..... 30
Горобець С., Ситий І.	До питання датування найдавнішого документа фамільного архіву Шихуцьких..... 33
Зайченко В.	Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського..... 41
Зайченко В.	Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського..... 48
Линюк Л.	Філателістична Шевченкіана Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського..... 53
Рахно О.	Олександр Русов і Данило Мордовець: маловідомі факти видавничої діяльності..... 57
Ситий І., Луговський С., Посьмашна Л.	Портрет Івана Глібова..... 74
Лаєвський С.	“Скарбниця української культури”. Показчик..... 76
Ясновська Л.	Відгуки про роботу Чернігівського державного музею в 20-х роках XX століття..... 97
Демченко Т.	Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906–1917 рр.)..... 101
Коваленко О.	Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова..... 108
Ларіонова Л.	Чернігівські піаніно..... 117
Сергєєва С.	Чернігівська область у 1932–2007 роках: адміністративно-територіальний та демографічний аспекти..... 122
Пуцко В.	Новгород-сіверський амулет-змійовик (святі Козьма і Дем’ян у середньовічному пластичному мистецтві)..... 130
Ключник С.	Про Г.Й. Петраша – особу і особистість..... 136
Сергєєва С.	Безпідставно репресований: голова Чернігівського Тсоавіахіму Іван Васильович Панкратов..... 152

Пуцко В.	Стародубські вотуми.....	155
	<i>Матеріали музейних читань “Героїв слава не згасне”</i>	
Кирпонос Е.	Стихотворения, посвященные отцу – Герою Советского Союза генерал-полковнику Михаилу Петровичу Кирпоносу и героическим боевым действиям Юго-Западного фронта в июле – сентябре 1941 года.....	159
Ковалець Я.	Чи треба було партизанам воювати?.. (роздуми журналіста)....	170
Лихачева С.	“Во всех делах я всегда буду с вами...” (листи М.М. Попудренка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського).....	173
Москаленко В.	Щорська підпільна організація (1941–1942 роки).....	178
Провозін П.	Оборонні бої на Новгород-Сіверщині у 1941 році.....	187
Світловська Л.	Окупаційний режим у Чернігові очима дітей.....	189
Трикашна Л.	Друга світова війна в Україні: долі людські.....	196

Про авторів

- Арендар
Ганна Петрівна* – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Гончаренко
Вікторія Семенівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Горобець
Сергій Михайлович* – асистент кафедри педагогіки, методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
- Демченко
Тамара Павлівна* – доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Зайченко
Віра Володимирівна* – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Кирпонос
Євгенія Михайлівна* – історик, донька Героя Радянського Союзу М.П. Кирпоноса, м. Москва
- Коваленко
Олександр Борисович* – доцент, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Ковалець
Яків Феофанович* – журналіст, краєзнавець, м. Чернігів
- Ключник
Світлана Василівна* – в 1967–1983 рр. працювала в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського
- Лаєвський
Сергій Лазаревич* – директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Ларіонова
Любов Пилипівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Линюк
Людмила Петрівна* – заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Лихачева
Світлана Миколаївна* – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Луговський
Станіслав Миколайович* – фотограф, краєзнавець, м. Чернігів
- Москаленко
Валентина Василівна* – директор Щорського районного історичного музею
- Мудрицька
Вікторія Георгіївна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Посьмашна
Людмила Митрофанівна* – художник-дизайнер, м. Чернігів

<i>Провозін Павло Володимирович</i>	– старший науковий співробітник Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника “Слово о полку Ігоревім”
<i>Пуцко Василь Григорович</i>	– заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Російська Федерація)
<i>Рахно Олександр Якович</i>	– доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
<i>Світловська Леся Петрівна</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Сергеева Світлана Миколаївна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Сита Людмила Федорівна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Ситий Ігор Михайлович</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
<i>Трикашина Людмила Миколаївна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Ясновська Людмила Василівна</i>	– асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 10

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*),

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (*відповідальний редактор*),

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Технічний редактор Ю.С. Шикоряк

Комп'ютерна верстка Л.Є. Матвійчук

Підписано до друку 14.12.2007 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 23,9. Обл.-вид. арк. 22,4. Ілюстрації 4,27. Тираж 300 прим. Замов. № 2429.

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 225 від 20.10.2000 р.